

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

IN SCLAVENIA TERRA

Випуск 2

Відповідальні редактори:

Я.В. ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ, кандидат історичних наук

С.А. ГОРБАНЕНКО, кандидат історичних наук

Редакційна колегія:

Н. С. АБАШИНА, кандидат історичних наук

В. С. ВЯРГЕЙ, кандидат історичних наук

І. О. ГАВРИТУХІН, старший науковий співробітник

Є. КОМАТАРОВА-БАЛІНОВА, кандидат історичних наук

Ф. КУРТА, доктор наук

Т. Р. МИЛЯН, кандидат історичних наук

Л. П. МИХАЙЛИНА, доктор історичних наук

А. М. ОБЛОМСЬКИЙ, доктор історичних наук

М. ПАРЧЕВСЬКИЙ, доктор історичних наук

О. В. ПЕТРАУСКАС, кандидат історичних наук

С. В. ПИВОВАРОВ, доктор історичних наук

Ю. О. ПУГОЛОВОК, кандидат історичних наук

В. Є. РОДІНKOBA, кандидат історичних наук

Є. В. СИНИЦЯ, кандидат історичних наук

І. СТАНЦЮ, доктор давньої історії і археології

М. П. ТЕЛЬНОВ, доктор історичних наук

Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ, доктор історичних наук

Я. ХАСІЛ, доктор філософії

Затверджено до друку

Вченою Радою Інституту археології

НАН України 18.12.2018, протокол № 11.

Збірник виходить за фінансової підтримки:

«Архітектурно-археологічна експедиція» ІА НАН України;

ВГО «Спілка археологів України»;

ДІКЗ «Межибіж»;

«Рятівна археологічна служба» (Львів)

I 87 In Sclavenia terra / Інститут археології НАН України. — К., 2018. — Вип. 2. — 150 с.

ISBN 978-966-02-8143-1 (загальний)

ISBN 978-966-02-8752-5 (вип. 2)

Статті, що увійшли до випуску, висвітлюють питання етнокультурного та соціального розвитку слов'ян від середини I тисячоліття н. е., тобто у добу їх великого розселення і напередодні утворення держави. Запропоновані статті різноманітні за змістом: від джерелознавчих публікацій до інтерпретації археологічних комплексів, аналізу окремих категорій матеріалів і висвітлення дискусійних проблем походження та історичного розвитку слов'ян.

Для археологів, істориків, етнологів, викладачів і студентів, а також всіх, хто цікавиться стародавньою історією.

УДК 904(367)“0”

Усі матеріали рецензовано

ISBN 978-966-02-8143-1 (загальний)
ISBN 978-966-02-8752-5 (вип. 2)

© Автори статей, 2018
© ІА НАН України, 2018

22 — 24 вересня 2017 р. у Державному історико-культурному заповіднику «Межибіж» (сmt Меджибіж Хмельницької обл.) відбулася Міжнародна конференція до 90-ліття В. Д. Барана «Культурний та історичний розвиток слов'янських племен у I тис. н. е.». Конференція була організована Державним історико-культурним заповідником «Межибіж» (директор — О. Г. Погорілець) та відділом археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень інституту археології НАН України (завідувач відділу — О. В. Петраускас).

У роботі конференції взяли участь понад 30 учасників з різних міст України (Київ, Хмельницький, Львів, Харків, Тернопіль, Кам'янець-Подільський), Росії (Москва, Санкт-Петербург), Білорусі (Мінськ) Польщі (Варшава).

Учасники конференції представляли академічні установи, науково-освітні заклади, музеї та історико-культурні заповідники.

Конференція включала пленарне засідання, роботу за двома секціями: «Етнокультурні процеси на півдні Східної Європи у першій половині I тис. н. е.» та «Археологія та історія слов'янських племен у другій половині I тис. н. е.», а також круглий стіл на тему «Збереження національної культурної спадщини: виклики та перспективи».

В основу другого випуску продовжуваного видання «**In Sclavenia terra**» увійшли статі, виголошені на цій конференції, а також ті, що були надіслані згодом до редакційної колегії. Статті у збірнику поділені на рубрики.

Перша із них «**Слово про Ювіляра**», включає статтю Н. С. Абашіної «В. Д. Баран — дослідник історичних витоків українського народу», присвячена науковій діяльності Володимира Даниловича Барана.

У рубриці «**До витоків Київської Русі**» увійшли чотири статті. У статті А. Ф. Касюк «*Барыскавічы 1 — населішча V — XI ст. у Мазырскім Палессі*» представлені результати археологічних досліджень, проведених у 2009, 2011 — 2016 рр. на ранньослов'янських поселення Борисковичі 1 в Мозирському Поліссі.

У роботі Ю. О. Пуголовка «*Новітні дослідження Опішненського городища*» опубліковано результати новітніх археологічних досліджень ранньосередньовічного городища в Опішному в 2017 р.

В. В. Колода у статті «*Роменська садиба на городищі Коропові Хутори*» ввів до наукового обігу житлово-господарський комплекс садиби роменського часу (середина X — середина XI ст.), досліджений в межах північної частини розкопу XIII на городищі.

Робота Б. А. Прищени «*Житла райковецької культури в басейні р. Горині*» присвячена класифікації жител райковецької культури в мікро-регіоні та їх порівнянню з комплексами із сусідніх територій.

Учасники конференції до 90-ліття В. Д. Барана
«Культурний та історичний розвиток слов'янських племен у I тис. н. е.»

У розділі **«Вірування давніх слов'ян»** вміщено статтю С. А. Горбаненка *«“Магічний” посуд давніх слов'ян»*, де автор публікує знахідки посуду із праслов'янських та слов'янських пам'яток з масовими відбитками зернових культурних рослин. На думку автора, це пов'язано із світоглядом давніх слов'ян.

Розділ **«Дискусії»**, вміщує статтю Я. В. Володарця-Урбановича *«Речі побутово-ремісничого характеру в складі слов'янських скарбів кола Мартинівки»*, де автор розглядає знахідки пов'язані із побутом, домашнім виробництвом та ремеслом у скарбах VII ст.

У розділі **«Бібліотека славіста»** зібрано та опубліковано біографічні й бібліографічні дані Н. В. Лінки та Л. М. Рутківської.

Я. В. ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ,
С. А. ГОРБАНЕНКО

УДК: [902:929](=16)

Н. С. Абашина

В. Д. БАРАН — ДОСЛІДНИК ІСТОРИЧНИХ ВИТОКІВ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

У статті викладена наукова біографія українського археолога, доктора історичних наук, члена-кореспондента Національної академії наук України Володимира Даниловича Барана. Розглядається його концепція походження слов'ян і формування українського народу. У роботах В. Д. Барана значну увагу приділено також проблемам формування держави Київська Русь та критиці концепції «давньоруської народності».

Ключові слова: Володимир Данилович Баран, походження слов'ян, Велике розселення слов'ян, витоки українського народу, Київська Русь, концепція «давньоруської народності».

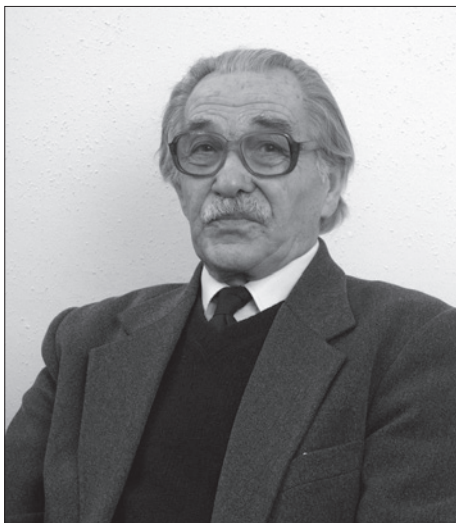
Свій 90-річний ювілей у 2017 р. відзначив доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, двічі лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки Володимир Данилович Баран. Не можна переоцінити його внесок в розвиток української і загалом європейської археології. Праці В. Д. Барана — безсумнівно вагомий внесок у вивчення стародавньої історії слов'ян, вони також розкривають закономірності формування і розвитку стародавнього населення всієї Європи. Саме завдяки роботам Володимира Даниловича в Україні був сформований новий напрям археологічних досліджень — ранньослов'янська археологія.

Народився Володимир Данилович Баран в селі Дем'янів Галицького району Івано-Франківської області. Його юнацькі роки припали на Другу світову війну, але попри всі негаразди у 1946 р. він поступив на історичний факультет Львівського педагогічного інституту, який успішно закінчив у 1950 р.

Володимир Данилович Баран прийшов на роботу у відділ археології Інституту суспільних наук АН УРСР на посаду молодшого наукового співробітника у 1953 р., невдовзі після створення цього Інституту. Відразу сформувався коло його наукових інтересів — дослідження проблеми походження слов'ян.

Дослідження проблем слов'янського етногенезу та соціально-економічних процесів, наслідком яких стало формування слов'янських державних утворень, і ранньої історії слов'ян в цілому після Другої світової війни стало одним із пріоритетів вітчизняної археології. Передусім це передбачало всебічне вивчення пам'яток першої половини I тис. н. е.

Тому в 1954—56 рр. молодий дослідник зосередився на розкопках поселень перших століть н. е. у верхів'ях Дністра. На поселенні поблизу

Володимир Данилович
БАРАН

с. Черепин Львівської обл. ним було досліджено 8 заглиблених жител і 14 господарських ям перших століть н. е., неподалік, у с. Чижиків — два заглиблених житла і дві ями черняхівського типу.

Успішні польові здобутки Володимир Данилович вдало поєднував з теоретичними узагальненнями. Його перші наукові публікації за результатами досліджень пам'яток у верхів'ях Дністра побачили світ у 1955 р. (Баран 1955), а в 1958 р. Володимир Данилович успішно захистив кандидатську дисертацію, присвячену науковій інтерпретації знахідок. Перша його монографія «Поселення перших століть нашої ери біля с. Черепин» (1961) містила результати дисертаційного дослідження і була присвячена окремій групі пам'яток римського часу, яка, на думку В. Д. Барана, належала прямим предкам слов'ян Подністрів'я.

На початку 1950-х рр. археологами Інституту суспільних наук у басейні Західного Бугу були відкриті та почали досліджуватися старожитності третьої чверті I тис. н. е., які заступали в часі черняхівську культуру і передували достеменно слов'янським пам'яткам VIII—IX ст.

У 1954 р. В. Д. Баран взяв участь у дослідженнях поселення Ріпнів I у верхів'ях Західного Бугу, якими керував В. В. Ауліх. Під час розкопок було відкрите житло (№ 7), у якому містився виключно ліпний посуд. Перше таке житло (№ 4) з ліпним посудом було досліджене на цьому ж поселенні у 1950 р. Ю. М. Захаруком і О. О. Ратичем (1955). Тоді дослідники виокремили його з-поміж інших, більш пізніх жител, де була виявлена кераміка, обточена на ручному крузі. В. В. Ауліх слідом за Ю. М. Захаруком і О. О. Ратичем виділив обидва цих житла в окремий комплекс і датував їх VI — початком VII ст., а більш пізні житла з керамікою, обточеною на ручному крузі, — VII—VIII ст. (Ауліх 1963). Це були перші житла початку третьої чверті I тис. н. е. досліджені на території Південно-Західної Волині.

Зрозумівши значення таких комплексів для вивчення проблеми етногенезу слов'ян, Володимир Данилович провів розкопки відкритих ним поселень у верхів'ях Дністра широкою площею. У 1957—61 рр. на поселенні Ріпнів II, розташованому за 0,5 км на південь від поселення Ріпнів I, були досліджені житлові, господарські і виробничі споруди з характерною ліпною слов'янською керамікою початку третьої чверті I тис. н. е. Житло цього часу було досліджене ним і на сусідньому поселенні Ріпнів III.

Значно збільшилася джерельна база для вивчення ранньосередньовічних слов'янських старожитностей, завдяки розкопкам В. Д. Барана в зоні спорудження Бурштинської ДРЕС у 1962—64 рр. Тут були досліджені комплекси VI—VII ст. на багатопарових поселеннях Бовшів II і Дем'янів. Ще одне поселення цього часу досліджувалось ним у 1966—67 рр. в с. Зелений Гай на Тернопільщині.

Детальне вивчення старих археологічних колекцій в Інституті суспільних наук АН УРСР та Львівському історичному музеї дозволило В. Д. Барану встановити наявність слов'янських матеріалів VI—VII ст. ще на деяких багатопарових пам'ятках — Неслухів, Костянець, Луб'янка та ін.

Саме В. Д. Бараном був вперше узагальнений наявний матеріал зі слов'янських пам'яток початку третьої чверті I тис. н. е. Західної Волині і Верхнього Подністрів'я. У статтях 1964—68 рр. він розглядав ці пам'ятки як окрему культурно-хронологічну групу, характерні риси якої досить чіт-

ко простежуються у житловому будівництві, похованнях, посуді та інших категоріях речей. Дослідник продемонстрував їх типологічний зв'язок зі слов'янськими пам'ятками VIII—IX ст., а також поставив питання про їх співвідношення з пам'ятками більш ранніх культур на цій території (Баран 1964; 1965; 1968).

Тим часом відбулися зміни у житті Володимира Даниловича. У 1967 р. він обійняв посаду доцента кафедри історії України Львівського університету, а в 1969 р. переїхав до Києва, у зв'язку з призначенням на посаду заступника з науковою роботою директора Інституту археології. Згодом, у 1972—73 рр. він виконував обов'язки директора Інституту, був відповідальним редактором періодичного (щоквартального) збірника «Археологія» (1971—1974) та головою створеної в 1972 р. Спеціалізованої вченої ради для захисту дисертацій при Інституті археології (1972—1977).

Попри зміни посад, В. Д. Баран продовжував плідно працювати над проблемою походження слов'ян. Результати цих досліджень викладені у монографії «Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю» (1972). Він вводить до наукового обігу матеріали понад 70 пам'яток третьої чверті I тис. — саме ті, яких так бракувало у стратиграфічній колонії старожитностей Південно-Східної Європи, визначаючи їх як пам'ятки празької (празько-корчацької) культури.

Порівняльний аналіз дозволив досліднику виділити дві хронологічні групи пам'яток — більш ранні (Зелений Гай, Ріпнів II і III, Бовшів I), які припинили своє існування в VI, деякі в середині VII ст. (Зимнівське городище), і пізніші, які не можуть бути датовані більш раннім часом, ніж VII ст. (Городок, Луб'янка, Бовшів II, Лежниця, Дем'янів I, поховання в Звинячі).

На думку В. Д. Барана, найбільш ранні поселення могли виникнути в кінці V ст. (Зелений Гай), оскільки ряд форм посуду з них ще зберігає виразні риси ліпної кераміки черняхівського часу. Слід зазначити, що В. Д. Баран належить до тих вчених, які добре усвідомлювали, що в кінці IV—V ст., у період найбільш буремних подій «епохи переселення народів» та розпаду Римської імперії, відбулися докорінні зміни у матеріальній культурі населення лісостепової зони України порівняно з римським часом, коли вона була насичена чужорідними компонентами.

В. Д. Баран дійшов висновку, що питання про походження і розвиток слов'янського ліпного посуду виходить за хронологічні і територіальні рамки корчацького типу, як вважала зокрема І. П. Русанова (1968). При вивченні його не можна обійтися без порівняння слов'янської кераміки цього часу і пам'яток не тільки наступних, а й попередніх культур. Питання вимагає вивчення матеріалу широкої території, оскільки розвиток слов'янської кераміки поряд із загальними закономірностями у різних районах мав свої вузькокопальні особливості. Проте вироби з металу, за незначними винятками, не мають рис, які надавали б їм місцевої специфіки, а характеризуються рисами, притаманними виробам на широкій території Південної і Центральної Європи, зайнятій різноетнічними племенами. Отже, В. Д. Баран звернув увагу, що у третій чверті I тис. н. е. спостерігається та сама картина, яка була характерна для населення Європи раніше, у першій половині I тис. н. е., коли металеві вироби вже вийшли за межі однієї культури. Це, вочевидь, пояснюється розширенням зв'язків між європейськими племенами, чому сприяли, напевне, далекі походи бойових дружин. Запозичення та обмін впливали на виникнення певного стилю у виготовленні прикрас. Джерелом цього стилю у третій чверті I тис. н. е. була Візантійська імперія, проте деякі прикраси і певні типи пальчастих фібул мають свої особливості характерні переважно для слов'ян (Баран 1972, с. 48—50, 57—58, 88—96).

Порівняння слов'янських пам'яток VI—VII ст. Західної Волині і Верхнього Подністров'я з синхронними слов'янськими пам'ятками інших районів дало змогу В. Д. Барану зробити висновок, що в цей час загальнослов'янська матеріальна культура ще зберігала свою внутрішню єдність, і що її спільні риси почали формуватися раніше, вже в першій половині I тис. н. е. на території, дещо меншій ніж та, яка накреслюється за пам'ятками VI—VII ст. — від Дніпра до Ельби та від Західної Двіни до Балканського півострова. Зіставлення слов'янських пам'яток третьої чверті I тис. н. е. і пам'яток попереднього періоду, які в багатьох випадках типологічно близькі (маються на увазі поселення черняхівської культури із заглибленими житлами та великою кількістю ліпного посуду і пізньозарубинецькі пам'ятки), дозволило досліднику окреслити територію, на якій відбулася етнічна консолідація слов'ян у першій половині I тис. н. е., — це межириччя Дніпра і Вісли в межах зарубинецької і черняхівської культур.

В. Д. Баран зазначав, що слов'янська матеріальна культура VI—VII ст. має локальні особливості, які найкраще виявляються у формах посуду. Взагалі він вважає ліпний керамічний посуд вагомим етнічним ознакою. У поєднанні з топографією поселень та особливостями житлового будівництва цей посуд демонстрував типологічний зв'язок пам'яток VI—VII ст. з пам'ятками черняхівського типу у верхів'ях Дністра і Західного Бугу. Отже, у дослідника не залишилось сумнівів, що зазначений регіон був заселений слов'янами вже у другій чверті I тис. н. е., про що також свідчать слов'янська топоніміка і гідронімія (Баран 1972, с. 80—142).

Ці нові матеріали і розробки склали основу докторської дисертації, яку Володимир Данилович успішно захистив у 1973 р.

Накопичення нових матеріалів I тис. н. е. спричинило до збільшення і ускладнення джерелознавчих і методологічних проблем, розв'язання яких вимагало цілеспрямованих зусиль великого колективу фахівців. Володимир Данилович Баран одним із перших зрозумів необхідність виділення ранньослов'янської археології в окремий напрямок і створення задля цього нового структурного підрозділу в Інституті археології. За його ініціативою у 1974 р. був створений відділ археології ранніх слов'ян, який він очолив і керівником якого був до 2002 р.

Створення відділу дозволило розгорнути всебічні дослідження проблем слов'янського етногенезу та історії давніх слов'ян, залучити нових фахівців, розпочати підготовку молодих дослідників. Усе це стало передумовою для створення в Україні школи археологічної славістики.

Організаційна діяльність не стала на заваді подальшим дослідженням В. Д. Барана. На початку 1970-х рр., коли стало зрозумілим, що старожитності VI—VII ст. суттєво відрізняються від черняхівських, метою дослідника став пошук нових аргументів на користь гіпотези про поліетнічний характер черняхівської культури, згідно якої слов'яни, хоча і не визначали специфіку і загальний вигляд цих старожитностей, але все ж перебували у складі її носіїв.

Завдяки дослідженням Володимира Даниловича, у Верхньому Подністров'ї і верхів'ях Західного Бугу була виявлена група поселень черняхівського типу із заглибленими житлами і ліпним посудом, які досить чітко виділяються серед інших пам'яток черняхівської культури. На поселенні Ріпнів II під час розкопок 1957—61 рр. ним було досліджено 28 житлових заглиблених споруд, 35 господарських ям, гончарну піч та ряд вогнищ черняхівської культури. Два заглиблені житла черняхівського типу виявлені на поселенні Ріпнів III. У 1958—60 рр. розкопано шість таких жител на поселенні Ракобути. У 1962—68 рр. відкриті і досліджені черняхівські

поселення із заглибленими житлами і ліпним посудом на р. Гнила Липа — лівій притоці Дністра, в зоні будівництва Бурштинської ДРЕС: Бовшів I і II, Дем'янів I і II, Куропатники (Баран, Гопкало 2006).

Підсумком понад двадцятирічних досліджень черняхівських пам'яток регіону стала монографія «Черняхівська культура (За матеріалами Верхнього Дністра та Західного Бугу)» (Баран 1981). Головну увагу автор приділив вивченню тих складових матеріальної культури (ліпна кераміка, житлове будівництво), які найкраще відбивають етнографічні особливості, та проблемі участі черняхівського населення у процесах формування слов'янської культури раннього середньовіччя.

Проведене дослідження дозволило В. Д. Барану зробити висновок, що черняхівська культура склалася на основі місцевих субстратних культур перших століть н. е. та їх інтеграції з пізньоскіфським і сарматським осілим населенням, яке мало традиції співжиття з античними містами Північного Причорномор'я та їхньою хорою, що сприяло активному проникненню провінційноримської культури у нову спільноту. Готська експансія спричинила нівелювання культури, а ті відмінності, які залишилися в житловому будівництві, поховальному обряді та ліпній кераміці, відбивають лише локальні своєрідності єдиної в соціально-економічному плані і синкретичної в етнічному черняхівської культури. Населення північних і північно-західних районів черняхівської культури, яке залишилося осторонь від трагічних подій, пов'язаних з навалою гунів, взяло участь у формуванні слов'янської культури раннього середньовіччя.

Еволюцію багатьох елементів ранньослов'янської культури від VI до VIII ст. В. Д. Барану дозволили простежити матеріали комплексу поселень Рашків I, II і III, які досліджувалися ним у 1970, 1973—78 рр. Цим унікальним матеріалам присвячена монографія «Празская культура Поднестровья (по материалам поселений у села Рашков)» (Баран 1988).

На підставі порівняльного аналізу дослідник зробив висновок, що поселення Верхнього і Середнього Подністров'я відрізняються від пам'яток Східної Волині типу Корчак і невіддільні від празьких старожитностей Південного Прикарпаття, Середнього і Верхнього Дунаю та верхів'їв Ельби. Матеріали поселень Рашків II і III дозволили скласти найбільш повне уявлення щодо процесів становлення і розвитку празької культури Подністров'я. Поселення Рашків III було розкопане повністю, що дозволило всебічно вивчити структуру і матеріальну культуру слов'янського ранньосередньовічного селища, яке існувало приблизно 200 років — від другої половини V до кінця VII ст.

Відкриття і вивчення комплексів V ст. на поселенні Теремці Хмельницької обл. у 1979 р. дозволило В. Д. Барану отримати нові матеріали стосовно зв'язку ранньосередньовічних пам'яток з певними групами старожитностей римського часу (2008).

На думку В. Д. Барана, наявність однотипних жител і господарських ям, гончарного сіроглиняного посуду, а також ліпних посудин, виготовлених за зразком гончарних, наочно свідчить, що якась частина населення пізньоримського часу межиріччя Дніпра і Дністра взяла участь у процесі формування ранньосередньовічних слов'янських культур. Дослідник зазначає, що це було слов'янське населення Верхнього і Середнього Подністров'я, яке входило до складу багатоетнічної черняхівської культури і залишило пам'ятки типу Черепин—Теремці. У процесі еволюційного розвитку празькі пам'ятки Дніпро-Дністровського межиріччя стали основою, на якій сформувалася райковецька культура. Доказом цього є

матеріали поселення кінця VII – IX ст. Рашків I, яке складалося з 80 жител і було розташоване на відстані 1 км від поселення Рашків III.

Підсумки археологічного дослідження історії слов'ян в Україні майже за сто років були підведені у фундаментальних колективних працях «Етнокультурная карта территории СССР» (ред. Баран 1985) та «Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период» (ред. Баран 1990), підготовлених за ініціативи В. Д. Барана. За монографію «Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период» авторський колектив, як і його керівник В. Д. Баран, був удостоєний Державної премії України в галузі науки і техніки за 1991 рік. У цих книгах та монографії «Давні слов'яни» (Баран 1998), відзначеній Державною премією України в галузі науки і техніки за 2001 рік, авторських розділах у 3-му томі «Давньої історії України» (ред. Толочко 2000), 1-му томі видання «Етнічна та етнокультурна історія України» (ред. Скрипник 2005) та низці публікацій Володимира Даниловича викладено концепцію походження слов'ян, яка визнана як вітчизняними, так і зарубіжними фахівцями (Баран 2002; 2003; 2004b; 2004c; 2004d).

Загальна концептуальна ідея полягає в тому, що слов'яни ніколи не були однією етнічною спільністю. Вони вже з найвіддаленіших епох виступали як окремі, хоч і споріднені праслов'янські і слов'янські більші чи менші етномовні спільності (об'єднання родів, племена, союзи племен). Слов'яни, як і їхні предки, жили поряд з іншими етнічними групами у межиріччі Одри і Дніпра, але ніколи до раннього середньовіччя не заселяли всієї цієї території.

В. Д. Баран широко застосовує порівняльний метод стосовно всіх різновидів матеріальної культури давнього населення Південно-Східної Європи I тис. н. е. На підставі цього ретроспективно, йдучи від найдавніших достовірних ранньосередньовічних слов'янських старожитностей до пам'яток латенського часу рубежу н. е., виділяються характерні ознаки культури, притаманні саме слов'янському етносу, які дають змогу відрізнити його від інших етнічних утворень Південно-Східної і Центральної Європи.

Дослідник пов'язує початкові процеси формування слов'янської етнокультурної спільності передусім із зарубинецькою культурою рубежу н. е. Нащадків зарубинецьких і пшеворських племен, носіїв пізньозарубинецьких і зубрицьких пам'яток I–II ст., В. Д. Баран вважає за можливе співставляти зі східноєвропейськими венетами / венедами, яких згадує римський історик кінця I ст. Корнелій Тацит. Далі лінія слов'янського етногенезу накреслюється через пам'ятки київської культури і подібні групи старожитностей у складі поліетнічної черняхівської культури. На їх основі в середині I тис. н. е. формуються археологічні культури ранньосередньовічних слов'ян, які вперше з'являються на сторінках писемних джерел під ім'ям склавів та антів.

В. Д. Баран доводить, що слов'яни у I–IV ст. не становили якоїсь однієї чітко окресленої культури, а входили складовими компонентами до різних культур, які існували у цей період між Віслою та Середнім Дніпром. У першій половині I тис. н. е. поруч зі слов'янами на території України в різний час жили й інші етнічні групи германського, балтського, іраномовного, фракійського населення, що знайшло своє відображення в археологічних матеріалах.

Полемізуючи з авторами концепції про запустіння території Українського Лісостепу у II ст. після занепаду зарубинецької культури у її класичному вигляді й у V ст. після розгрому гунами готського племінного союзу (Вернер 1972), В. Д. Баран зазначає, що археологічні матеріали свідчать про те, що корінні місцеві мешканці лісостепової зони України, починаючи з рубежу I тис. н. е. пережили всі інвазії і ніколи не були витіснені повністю з місць

свого проживання або знищені. Переселенські рухи германців з північного заходу і зустрічні їм потоки сарматів з південного сходу та фракійців з півдня лише змінювали політичну обстановку, приводили в рух місцеві племена, викликаючи локальні переміщення і перегрупування, порушували стабільність суспільних структур, привносили свої, нові елементи до матеріальної культури, зміщували напрямки економічних і політичних зв'язків.

В. Д. Баран зробив висновок, що, з одного боку, простежується безперервна заселеність та поступовий розвиток матеріальної культури автотонного слов'янського населення, з другого — наявність культурних компонентів, привнесених зовні германським, балтським, іраномовним, фракійським, тюркським населенням. Складні, не позбавлені драматизму взаємосплетіння економічних, політичних та культурних інтересів різноетнічних груп, поступова асиміляція або витіснення місцевим слов'янським населенням усього зайшлого — одна з важливих закономірностей історичного розвитку Південно-Східної Європи у I тис. н. е.

Порівняльний аналіз різних категорій речей дозволив В. Д. Барану дійти висновку, що підоснову колочинської, пенківської, пражко-корчацької та дзедзької культур становлять різні місцеві слов'янські старожитності. Київська культура трансформується у колочинську, а частина її носіїв, що у процесі розселення дісталася до Верхнього Поволжя, стала одним із компонентів іменьківської групи пам'яток. Слов'янські групи правобережного населення, яке залишило черняхівські пам'ятки типу Черепин — Теремці, стали одними з основних творців пражко-корчацької культури (Баран 2008). Аналогічні до них черняхівські поселення типу Хлопкова — Боромлі із Лівобережжя становлять основу пенківських старожитностей, де також помітні впливи київської культури. Слов'янський компонент у пшеворській культурі в ранньому середньовіччі на території Польщі трансформувалася у дзедзьку культуру під впливом носіїв пражко-корчацької культури, які поступово, розселяючись із Верхнього Подністров'я, зайняли південні райони території Польщі.

Таким чином, В. Д. Баран констатує, що гіпотези, автори яких вважають, що витоки ранньосередньовічних слов'ян слід шукати лише в якомусь одному районі на території поширення київської культури або пшеворських старожитностей, не знаходять підтвердження в джерелах.

Значну увагу В. Д. Баран приділяв проблемам великого слов'янського розселення, яке започаткувало процеси формування слов'янських, і зокрема східнослов'янських, народів. Він доводить, що велике розселення слов'ян почалося з території сучасної України, оскільки археологічні джерела свідчать, що слов'янські етнічні групи уже в V ст. займали широку порубіжну смугу лісу і лісостепу Південно-Східної Європи від верхів'їв Сейму та Псла до верхів'їв Дністра і Західного Бугу. У кінці IV — V ст. слов'янське населення Подесення та суміжних регіонів поширилося як у верхів'я Дніпра, у середовище «народів між балтами і слов'янами», так і у лісостеп, залишений частиною черняхівських племен. Трохи згодом, на початку VI ст. слов'яни з'явилися в Подунав'ї.

Порівняльне вивчення слов'янських пам'яток Середнього Дністра, Верхнього Попруття і Подунав'я демонструє типологічну близькість матеріальної культури, господарської моделі і соціальної структури пам'яток обох регіонів. Це, на думку В. Д. Барана, свідчить, що частина жителів Середнього Дністра і Верхнього Попруття була втягнута в загальні процеси слов'янського розселення.

Характерні ознаки ранньосередньовічної слов'янської матеріальної культури дозволили досліднику визначити шляхи розселення слов'ян, які ведуть в глибину Балканського півострова (пенківська культура) та на

північ по Дунаю через Словаччину і Моравію у межиріччя Ельби і Заале (празько-корчацька культура). На Середній Ельбі група прикарпатських слов'ян зустрілася ще з одним потоком слов'янського переселення — із межиріччя Одри та Вісли (дзедзіцька культура). Внаслідок схрещення цих пам'яток з місцевим субстратом тут виникла низка нових слов'янських культур. Носії колочинської культури поступово, але досить динамічно почали розселятися у Подвінні, Верхньому Подонні та Поволжі.

Подальший розвиток слов'янства на території України В. Д. Баран пов'язує передусім із празько-корчацькою культурою, на основі якої на рубежі VII—VIII ст. формується райковецька культура на Правобережжі, а також частково волинцевська і роменська на лівому березі Дніпра. Ранньосередньовічні слов'янські культури набувають усталених рис, які їх виразно виокремлюють серед неслов'янських сусідів, а у зіставленні з писемними джерелами дозволяють уточнити регіони проживання різних слов'янських племінних груп та виділити слов'янський компонент у тих північно-східних культурах, що не мають визначень у писемних джерелах.

З відновленням державної незалежності України, Володимир Данилович активно залучився до вивчення археологічних і історичних джерел стосовно проблеми походження українського народу та його давньої історії. У цей час він за сумісництвом очолював відділ етнології Інституту українознавства при Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка. З 2010 р. В. Д. Баран обіймав посаду провідного наукового співробітника Науково-дослідного Інституту українознавства Міністерства освіти і науки України.

Складні проблеми слов'янського етногенезу і походження українського та інших східнослов'янських народів, утворення Києво-Руської держави і критика концепції «давньоруської народності» висвітлені в монографіях «Походження українського народу» (Баран, Баран 2002), «Історичні витоки українського народу» (Баран, Баран 2005), а також численних статтях (Баран 2004а; 2005; 2007; 2011; Баран, Баран 2011; 2017).

Вивчаючи історичні витоки українського народу як частини слов'янського світу, В. Д. Баран виходить із того, що населення лісостепової частини України, незалежно від змін племінних структур та їх кордонів, поступово стало рушійною силою процесів, які привели до утворення Київської держави, а в умовах розпаду «імперії Рюриковичів» — до завершення процесів формування української народності. Таким чином, для дослідження проблеми походження українського народу В. Д. Баран залучив як історичні, так і археологічні джерела.

Зіставлення археологічних карт зі слов'янськими спільнотами, які згадуються у писемних джерелах, дозволило досліднику зробити висновок, що склавіни, які однозначно визнані носіями празько-корчацької культури, займали не тільки землі між Дністром і Дунаєм, як про це говорить Йордан, але й все Верхнє та частину Середнього Подністров'я і Волинь до Прип'яті і Дніпра, включаючи Київ. На південь від них на Південному Побужжі і в нижній частині Середнього Дніпра і Дунаю жили анти, представлені пенківською культурою, яка займала й пограничні степові райони Дніпровського Лівобережжя. Внаслідок інтеграції цих племен, в межах українського лісостепу утворився етнокультурний симбіоз, представлений у VIII—X ст. райковецькою і волинцівсько-роменською культурами. Він і став основою зародження української народності. Таким чином, інтеграція анти і склавінів, їх велике розселення та перегруповання привело до виникнення, а потім і до відокремлення тієї групи східнослов'янських племен, що в майбутньому склали основу формування українського народу (Баран 2011, с. 69—71).

На думку В. Д. Барана, термін «анти» (тобто «крайні», «окраїнні»), яким іраномовні степові скіфо-сармати називали порубіжне зі степом слов'янське населення і який зник із писемних джерел на початку VII ст., залишився в народній традиції і був знову зафіксований літописом у 1187 р. у формі «Україна». Ця літописна згадка стосується Переяславської землі — тієї ж порубіжної зі степом слов'янської території, де раніше існували поселення антів. В. Д. Баран зазначає, що так само, як етнонім «анти» поширювався на населення всього слов'яно-номадського порубіжжя, так і етнонім «Україна» означав не край Переяславської землі, а всю пограничну зі степом територію. Антські поселення пенківської культури від Сіверського Дінця до Дунаю дугою з півночі і північного заходу охоплювали північну частину Степу. Саме ця частина східнослов'янської території разом із населенням відповідає назві «Україна». Поступово ця назва охопила землі Київської держави від Переяславського до Галицько-Волинського князівства. Вона вживалась населенням того часу паралельно з назвами «Русь», «Земля Руська», які з'явилися на теренах Східної Європи лише в IX ст. разом із норманами-русами (Баран 2011, с. 98–106).

Назва «Русь», на думку В. Д. Барана, через велике Московське князівство переходить у назву «Росія» там, де вперше з'явилися нормани, яких угро-фінське населення, а за ним і північні змішані з ним слов'яни називали русами. Будучи назвами окремих етнічних груп (назва «Україна» ніколи не поширювалася на північно-східні райони Русі), вони остаточно визначили окремішність двох слов'янських народів.

В. Д. Баран зазначає, що задовго до утворення Київської Русі на Дніпрі і Дністрі, на Двіні і Волзі жили різні групи східнослов'янських племен, які у VIII–X ст. досягли рівня етнічної визначеності. Це були різні суспільства, які створювали свої племінні союзи-княжіння, а коли врахувати велику домішку балтів на північному заході та угро-фінів на північному сході, то і різні народи зі своїм економічним укладом і політичною орієнтацією. На думку дослідника, необхідно враховувати ще один фактор — залежність від двох різних сусідів — норманів і хозарів. Відомо, що північно-східна група східнослов'янських племен, як і угро-фінське населення платили данину норманам ще до покликання князів. Нормани поступово оволодівали такими їхніми центрами як Ладога, Ізборськ, Новгород, втягуючи їх дедалі більше у прибалтійську торговельно-економічну зону. У той же час із полян і сіверян, що належали до південно-східної слов'янської групи, а також із сусідніх в'ятичів збирали данину хозари.

Поява династії Рюриковичів у Києві на довгий час визначила шляхи розвитку всього східного слов'янства. Нові київські князі, спираючись на військові дружини, основу яких спочатку складали варяги, поступово підпорядковували південно-східні племена і наклали на них данину.

Аналізуючи тексти «Повісті минулих літ» і «Бертинських анналів», В. Д. Баран дійшов висновку, що в часи літописця київські князі вже ослов'янилися, але привнесена ними назва Русь стала офіційною назвою очоленої ними держави. Вона поступово поширилася на всі племінні об'єднання, які входили до неї, незалежно від того, ким ці племена себе усвідомлювали. У широкому розумінні це була офіційна загальнодержавна назва, яка однак не усвідомлювалась в усіх кінцях імперії Рюриковичів як етнонім. Вона визначала приналежність до держави русів.

В. Д. Баран наголошує, що спроби Б. О. Рибаківа перетворити у русів полян, а В. В. Седова — сіверян (Рибаків 1953; 1982, с. 86–88; Седов 1999, с. 50–82) не мають під собою ніяких історичних або археологічних дже-

рельних доказів. До цього часу нікому з лінгвістів, істориків чи археологів не вдалося довести, що якесь із сарматських чи слов'янських племен до приходу Рюриковичів носило назву «Русь». Натомість, нормани-руси, засвідчені літописом, залишили виразні сліди в матеріальній культурі спочатку на північному сході (Ладога, Ізборськ, Новгород), пізніше — могильниками в Гньоздово, Шестовиці, похованнями в Києві, Чернігові та інших містах Русі. Київські князі в XI ст., коли писалися початкові сторінки «Повісті минулих літ», самі визнавали себе норманами-русами, Руссю стала називатися очолена ними Київська держава (Баран 2011, с. 72—88).

Нереальними вважає В. Д. Баран такі утворення, як «Руський каганат» навколо Києва, вигаданий Г. С. Лебедевим та В. В. Седовим. Він наголошує, що не існує джерел, які б свідчили про існування Руського каганату в VII—VIII ст. ні за участю норманів (Лебедев 1985, с. 224—266), ні як сармато-аланський симбіоз (Седов 1999, с. 50—91). Особливості матеріальної культури Київського Подніпров'я визначали хозарські впливи і торгівля з Подунав'ям, а не переселенські потоки слов'ян із Подунав'я на Дніпро, масштаби яких В. В. Седовим значно перебільшені.

Такі вперті пошуки етнотворчої сили, яку має становити феномен русів задовго до утворення Київської Русі, В. Д. Баран пояснює тим, що інакше неможливо довести «етнічну монолітність» всього східного слов'янства в період племінного устрою. Якщо такого племені чи союзу племен, тим більше Руського каганату, що поглинув би усі інші східнослов'янські племена, не існувало, то всі інші доцентрові об'єднуювальні сили, які діяли в Києво-Руській державі не могли забезпечити утворення єдиної давньоруської народності.

Питання існування давньоруської народності не втрачає своєї актуальності й сьогодні та є предметом гострої дискусії як в історико-археологічній, так і в лінгвістичній літературі (Стрижак 1998). При цьому воно, як і раніше, несе певне політичне навантаження. Тому прихильники ідеї споконвічної єдності східних слов'ян і давньоруської народності, як правило, підмінюють поняття політичного союзу поняттям «етнічної єдності». Ці етноорієнтовані в минуле концепції, як вважає В. Д. Баран, шукають підтвердження своїх виключних прав на Києво-Руську спадщину.

Приблизно столітнє існування Києво-Руської держави з центральним великокняжим управлінням порушило хід етнокультурних процесів. На думку В. Д. Барана, найбільшим досягненням на шляху до давньоруської народності було прийняття єдиної православної віри. Але єдність віросповідання не означає створення єдиного етносу, єдиної народності. За наявності природних бар'єрів і відсутності комунікацій, існування різних напрямів торгово-економічної орієнтації південної і північної частин Русі місцеві етномовні й культурні відмінності різних східнослов'янських племінних груп на величезних просторах не були знівельовані. Вони залишилися і стали чинниками розпаду Київської держави. Такі аргументи наводить В. Д. Баран на користь того, що як не існувало в додержавний період слов'янської етномовної єдності, так і не існувало в період Київської держави давньоруської народності.

Безперечно, утворення держави Рюриковичів під назвою Русь, поки діяло центральне управління на чолі із сильним київським князем, сприяло політичній консолідації різних слов'янських племінних союзів-князівств і неслов'янських племінних груп. Цьому сприяло також створення державного економічного простору, єдиної православної церкви, вживання у писемних творах церковнослов'янської літературної мови. Проте В. Д. Баран відкидає ці фактори як докази етнічної єдності, а тим більше як докази ут-

ворення в межах величезної держави єдиної давньоруської народності. Він зазначає, що церква безумовно сприяла зміцненню великокняжої влади. Разом із тим, спільна писемна церковнослов'янська мова, якою користувалося духовенство та представники елітної частини суспільства, що володіли грамотою, при наявності різних східнослов'янських діалектів, як вказують лінгвісти, не вирішують питання про існування єдиної етномовної спільності та давньоруської народності (Баран, Баран 2005, с. 121 — 125, 140 — 151).

Дослідник доводить, що остаточний поділ імперії Рюриковичів на північно-західний, північно-східний і південно-західний регіони лежить не в площині монголо-татарських завоювань. Він має глибші корені, що сягають епохи великого розселення слов'ян і племінного періоду. Розпад Київської Русі, на думку В. Д. Барана, це не вихідна точка зародження трьох східнослов'янських народів, а логічний наслідок несумісності економічних, культурних та політичних інтересів тих етнічно різних племінних груп східного слов'янства, що входили до неї. Незворотність поділу визначилася, коли з-під влади київських князів вийшла Полоцька земля із Псковом і Смоленськом, а дещо пізніше — Суздальська і Ростовська землі, які стали ядром відповідно білоруської і російської народностей. Етнічний розвиток трьох східнослов'янських груп, започаткований процесами великого розселення слов'ян, тепер вже в іншому історичному вимірі триває, досягаючи свого логічного завершення з формуванням українського, а пізніше білоруського та російського народів.

Проведене дослідження дозволило В. Д. Барану зробити висновок про відсутність як у додержавний період, так і в часи державності якогось етнічного стовбура, від якого відгалужувалися предки окремих слов'янських, у тому числі східнослов'янських, народів. Були різні хронологічні стадії етнічного розвитку слов'ян, різні групи яких у різний час і в різних районах Європи формувалися в народи, а потім у нації. Кожний із східнослов'янських народів має свої глибокі додержавні витоки і право лише на частину східнослов'янської спадщини і на ту частину східнослов'янських земель, корінних або освоєних у процесі розселення, де жили його безпосередні предки, незважаючи на періоди, коли їхньою долею розпоряджалися київські князі чи московські царі, кожен з цих народів творив свою історію.

Таким чином, у працях В. Д. Барана міститься характеристика етнічних процесів, пов'язаних із формуванням і розвитком слов'янського етносу, і особлива увага приділена формуванню українського народу. Необхідно зазначити, що всі висновки дослідника спираються на ретельно опрацьовані ним джерела — писемні та археологічні, які значною мірою саме завдяки його роботам виявлені, вивчені та введені до наукового обігу. Тому всі положення його концепції належним чином аргументовані. В. Д. Баран переконливо доводить, що саме археологічні джерела відіграють вирішальну роль у розв'язанні проблем етногенезу слов'ян. Писемні джерела обмежені і уривчасті, натомість ретроспективний метод дозволяє простежити розвиток слов'янської матеріальної культури від ранньосередньовічного часу, коли вони вперше з'являються на історичній арені, до її витоків на рубежі н. е.

Творчий доробок Володимира Даниловича нараховує близько 500 наукових праць, серед яких 14 індивідуальних та майже 20 колективних монографій. Його польові дослідження впродовж понад півстоліття — це десятки відкритих ранньослов'янських пам'яток і понад 20 поселень розкопаних широкою площею, які стали еталонними. Наукові студії В. Д. Барана збагатили вітчизняне слов'янознавство і широко відомі в Європі. Загальнодержавним визнанням плідної і наполегливої праці В. Д. Барана стало обрання його у 1995 р. членом-кореспондентом Національної академії наук України. Володи-

мир Данилович отримав визнання і на міжнародному рівні — його обрано членом-кореспондентом Центрального німецького археологічного інституту, членом Виконавчого комітету і бюро Міжнародної унії слов'янської археології. У роботі Міжнародної унії слов'янської археології В. Д. Баран брав активну участь більше 30 років, від часів її створення і до останнього з'їзду у 1996 р.

Всі роботи Володимира Даниловича Барана демонструють конкретно-історичний підхід до розв'язання проблем етнічної історії та розуміння ним універсальності європейських процесів історичного розвитку, які відповідним чином відбивалися й у слов'янській історії. Завдяки його науковим студіям стало можливим відтворити етнокультурну та соціально-економічну історію України переддержавного періоду, реконструювати процес виникнення слов'янських державних утворень, простежити витоки українського народу.

ЛІТЕРАТУРА

- Аулих, В. В. 1963. Славянское поселение у с. Рипнева (Рипнев II), Львовской области. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 108, с. 366-381.
- Баран, В. Д. 1955. Ранньослов'янські пам'ятки правобережжя середнього Дністра. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 5, с. 170-175.
- Баран, В. Д. 1961. *Поселення перших століть нашої ери біля с. Черепин*. Київ: АН УРСР.
- Баран, В. Д. 1964. Ранньослов'янські пам'ятки Верхнього Подністров'я і Південно-Західної Волині. *Матеріали та дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 5, с. 170-175.
- Баран, В. Д. 1965. Раннеславянские памятники на Западном Буге. *Slovenska archeologia*, XIII, 2, с. 319-376.
- Баран, В. Д. 1968. Некоторые итоги изучения раннеславянских древностей Верхнего Поднестровья и Западной Волины. *Archeologické rozhledy*, XX, 5, с. 583-593.
- Баран, В. Д. 1972. *Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю*. Київ: Наукова думка.
- Баран, В. Д. 1976. До питання про підгрунтя черняхівської культури. В: Довженко, В. І. (ред.). *Дослідження з слов'яно-руської археології*. Київ: Наукова думка, с. 49-62.
- Баран, В. Д. 1981. *Черняхівська культура (за матеріалами Верхнього Дністра та Західного Бугу)*. Київ: Наукова думка.
- Баран, В. Д. (ред.). 1985. *Этнокультурная карта территории УССР в I тыс. н. э.* Киев: Наукова думка.
- Баран, В. Д. 1988. *Пražская культура Поднестровья (по материалам поселений у села Рашиков)*. Киев: Наукова думка.
- Баран, В. Д. (ред.). 1990. *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период*. Киев: Наукова думка.
- Баран, В. Д. 1998. *Давні слов'яни*. Київ: Альтернативи.
- Баран, В. Д. 2002. Витоки ранньосередньовічних слов'янських культур Південно-Східної Європи. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 5, с. 94-114.
- Баран, В. Д. 2003. Деякі тенденції розвитку матеріальної культури слов'ян-венедів на території України в першій половині I тис. н. е. В: Баран, В. Д. (ред.). *Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України*. Київ: ІА НАНУ, с. 1-20.
- Баран, В. Д. 2004a. Державотворчі та етнокультурні процеси в період Київської Русі. В: Боряк, Г. (ред.). *Істину встановлює суд історії*. Київ: Інститут історії України, 2: Наукові студії, с. 82-101.
- Баран, В. Д. 2004b. Проблеми етнокультурних процесів на території України в другій чверті I тис. н. е. *Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства*, III, с. 246-256.
- Баран, В. Д. 2004c. Проблеми співвідношення субстратного і прийшлого населення на території України в другій чверті I тис. н. е. *Українознавство*, 1—2, с. 378-382.
- Баран, В. Д. 2004d. Черняхівська культура — поліетнічне утворення на території Південно-Східної Європи. В: Козак, Д. Н. (ред.). *Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали*. Київ: ІА НАНУ, с. 91-102.
- Баран, В. Д. 2005. Походження українського народу. *Українознавство*, 2, с. 156-164.
- Баран, В. Д. 2007. Етнічні та державотворчі процеси у Київській Русі. *Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства*, XIV, с. 339-350.
- Баран, В. Д. 2008. *Слов'янське поселення середини I тисячоліття нашої ери біля села Теремці на Дністрі*. Київ: ІА НАНУ.
- Баран, В. Д. 2011. *Слов'яни у первісності і ранньому середньовіччі*. Київ: Міленіум.

- Баран, В. Д., Баран, Я. В. 2002. *Походження українського народу*. Київ: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського.
- Баран, В. Д., Баран, Я. В. 2005. *Історичні витoki українського народу*. Київ: Генеза.
- Баран, В. Д., Гопкало, О. В. 2006. *Черняхівські поселення басейну Гнилої Липи*. Київ: ІА НАНУ.
- Баран, В. Д., Баран, Я. В. 2011. *У пошуках джерел українського народу. Вибрані наукові праці*. Київ: ННДІУ.
- Баран, В. Д., Баран, Я. В. 2017. *У пошуках джерел українського народу*. Київ: Парламентське видавництво.
- Вернер, И. 1972. К происхождению и распространению антов и склавинов. *Советская археология*, 4, с. 116-130.
- Захарук, Ю. М., Ратич, О. О. 1955. Слов'янське поселення біля с. Ріпнів Львівської області. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 5, с. 44-45.
- Лебедев, Г. С. 1985. *Эпоха викингов в Северной Европе*. Ленинград: ЛГУ.
- Русанова, И. П. 1968. Керамика раннеславянских поселений Житомирщины. *Archeologické rozhledy*, XX, 5, с. 571-582.
- Рыбаков, Б. А. 1953. Древние русы. *Советская археология*, XVII, с. 23-104.
- Рыбаков, Б. А. 1982. *Древняя Русь и русские княжества XII – XIII вв.* Москва: Наука.
- Седов, В. В. 1999. *Древнерусская народность*. Москва: Языки русской культуры.
- Скрипник, Г. А. (ред.). 2005. *Етнічна та етнокультурна історія України*. Київ: Наукова думка, 1.
- Стрижак, О. С. 1998. Нова наукова концепція про окремі шляхи походження українського та російського народів і їхніх мов. *Народна творчість та етнографія*, 5–6, с. 52-66.
- Толочко, П. П. (ред.). 2000. *Давня історія України*. Київ: Поліграфкнига, 3: Слов'яно-Руська доба.

REFERENCES

- Aulikh, V. V. 1963. Slavyanskoye poseleniye u s. Ripneva (Ripnev II). Lvovskoy oblasti. *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR*, 108, s. 366-381.
- Baran, V. D. 1955. Rannoslov'ianski pam'iatky pravoberezhzhia serednoho Dnistra. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, 5, s. 170-175.
- Baran, V. D. 1961. *Poselennia pershykh stolit nashoi ery bilia s. Cherepyn*. Kyiv: AN URSR.
- Baran, V. D. 1964. Rannoslov'ianski pam'iatky Verkhnoho Podnistrov'ia i Pivdenno-Zakhidnoi Volyni. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 5, s. 170-175.
- Baran, V. D. 1965. Ranneslavyanskiye pam'yatniki na Zapadnom Buge. *Archeologické rozhledy*, XX, 5, s. 583-593.
- Baran, V. D. 1972. *Ranni slov'iany mizh Dnistrom i Pryp'iatuu*. Kyiv: Naukova dumka.
- Baran, V. D. 1976. Do pytannia pro pidhruntia cherniakhivskoi kultury. In: Dovzhenok, V. I. (ed.). *Doslidzhennia z sloviano-ruskoi arkheolohii*. Kyiv: Naukova dumka, s. 49-62.
- Baran, V. D. 1981. *Cherniakhivska kultura (za materialamy Verkhnoho Dnistra ta Zakhidnoho Bulhu)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Baran, V. D. (ed.). 1985. *Etnokulturnaya karta territorii USSR v I tys. n. e.* Kiev: Naukova dumka.
- Baran, V. D. (ed.). 1990. *Slavyane Yugo-Vostochnoy Evropy v predgosudarstvennyy period*. Kiev: Naukova dumka.
- Baran, V. D. 1988. *Prazhskaya kultura Podnestrovia (po materialam poseleniy u sela Rashkov)*. Kiev: Naukova dumka.
- Baran, V. D. 1998. *Davni slov'iany*. Kyiv: Alternatyvy.
- Baran, V. D. 2002. Vytoky rannoserednovichnykh slov'ianskykh kultur Pivdenno-Skhidnoi Yevropy. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 5, s. 94-114.
- Baran, V. D. 2003. Deiaki tendentsii rozvytku materialnoi kultury slov'ian-venediv na terytorii Ukrainy v pershii polovyni I tys. n. e. In: Baran, V. D. (ed.). *Starozhytnosti I tysiacholittia nashoi ery na terytorii Ukrainy*. Kyiv: ІА НАНУ, s. 14-20.
- Baran, V. D. 2004a. Derzhavotvorchi ta etnokulturni protsesy v period Kyivskoi Rusi. In: Boriak, H. (ed.). *Istynu vstanovliuie sud istorii*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 2: Naukovi studii, s. 82-101.
- Baran, V. D. 2004b. Problemy etnokulturnykh protsesiv na terytorii Ukrainy v druhii chverti I tys. n. e. *Zbirnyk naukovykh prats Naukovo-doslidnoho instytutu ukrainoznavstva*, III, s. 246-256.
- Baran, V. D. 2004c. Problemy spivvidnoshennia substratnoho i pryshloho naselennia na terytorii Ukrainy v druhii chverti I tys. n. e. *Ukrainoznavstvo*, 1–2, s. 378-382.
- Baran, V. D. 2004d. Cherniakhivska kultura — polietnichne utvorennia na terytorii Pivdenno-Skhidnoi Yevropy. In: Kozak, D. N. (ed.). *Arkheolohiia davnikh slov'ian. Doslidzhennia i materialy*. Kyiv: ІА НАНУ, s. 91-102.
- Baran, V. D. 2005. Pokhodzhennia ukrainskoho narodu. *Ukrainoznavstvo*, 2, s. 156-164.

- Baran, V. D. 2007. Etnichni ta derzhavotvorchy protsesy u Kyivskii Rusi. *Zbirnyk naukovykh prats Naukovo-doslidnoho institutu ukrainoznavstva*, XIV, s. 339-350.
- Baran, V. D. 2008. *Slov'ianske poselennia seredyny I tysiacholittia nashoi ery bilia sela Teremtsi na Dnistri*. Kyiv: IA NANU.
- Baran, V. D. 2011. *Slov'iany u pervisnosti i rannomu serednovichchi*. Kyiv: Milenium.
- Baran, V. D., Baran, Ya. V. 2002. *Pokhodzhennia ukrainskoho narodu*. Kyiv: IMFE im. M. T. Rylskoho.
- Baran, V. D., Baran, Ya. V. 2005. *Istorychni vytoky ukrainskoho narodu*. Kyiv: Heneza.
- Baran, V. D., Hopkalo, O. V. 2006. *Cherniakhiivski poselennia baseinu Hnyloi Lypy*. Kyiv: IA NANU.
- Baran, V. D., Baran, Ya. V. 2011. *U poshukakh dzherel ukrainskoho narodu. Vybrani naukovy pratsi*. Kyiv: NNDIU.
- Baran, V. D., Baran, Ya. V. 2017. *U poshukakh dzherel ukrainskoho narodu*. Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo.
- Verner, I. 1972. K proiskhozhdeniyu i rasprostraneniyu antov i sklavinov. *Sovetskaya arkhologiya*, 4, s. 116-130.
- Zakharuk, Yu. M., Ratych, O. O. 1955. Slovianske poselennia bilia s. Ripniv Lvivskoi oblasti. *Arkheologichni pam'iatky URSR*, 5, s. 44-45.
- Lebedev, G. S. 1985. *Epokha vikingov v Severnoy Evrope*. Leningrad: LGU.
- Rusanova, I. P. 1968. Keramika ranneslavianskikh poseleniy Zhitomirshchiny. *Archeologicheskie rozhledy*, XX, 5, s. 571-582.
- Rybakov, B. A. 1953. Drevniye rusy. *Sovetskaya arkhologiya*, XVII, s. 23-104.
- Rybakov, B. A. 1982. *Drevnyaya Rus i russkiye knyazhestva XII – XIII vv.* Moskva: Nauka.
- Sedov, V. V. 1999. *Drevnerusskaya narodnost*. Moskva: Yazyki russkoy kultury.
- Skrypnik, H. A. (ed.). 2005. *Etnichna ta etnokulturna istoriia Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, 1.
- Stryzhak, O. S. 1998. Nova naukova kontsepsiia pro okremi shliakhy pokhodzhennia ukrainskoho ta rosiiskoho narodiv i yikhnikh mov. *Narodna tvorchist ta etnografiia*, 5–6, s. 52-66.
- Tolochko, P. P. (ed.). 2000. *Davnia istoriia Ukrainy*. Kyiv: Polihrafiya, 3: Sloviانو-Ruska doba.

N. S. Abashyna

V. D. BARAN – RESEARCHER OF THE HISTORICAL ORIGINS OF THE UKRAINIAN PEOPLE

The article presents the scientific biography of the Ukrainian archaeologist, doctor of historical sciences, correspondent member of the National Academy of Sciences of Ukraine Volodymyr Danilovych Baran. He is the author of the concept of the origin of the Slavs and the formation of the Ukrainian people. In the opinion of V. D. Baran, the Slavs were never a single ethnic community, but were separate related ethno-linguistic communities. From the beginning of AD the continuous population of the forest-steppe zone of Ukraine by the autochthonous Slav population and the progressive development of its material culture are traced.

V. D. Baran proves that the Great Settlement of the Slavs began in the early Middle Ages from the territory of modern Ukraine and led to the birth of all Slavic peoples. There was no ethnic trunk, from which, as branches, the ancestors of individual Slavic peoples separated. The Slavs went through different chronological stages of ethnic development. Different groups of Slavs at different times and in different regions of Europe were formed into peoples, and then into nations.

The integration of sklavin (the culture of Prague – Korczak) and Antes (the culture of Penkivka) entailed the formation and isolation of a group of Eastern Slavs. This group in the future became the basis for the formation of the Ukrainian people. In the works of V. D. Baran has paid great attention to the problems of the formation of the state of Kievan Rus and criticized the concept of the «ancient Rus nationality».

Keywords: Volodymyr Danylovych Baran, origin of the Slavs, Great settlement of the Slavs, origins of the Ukrainian people, Kievan Rus, the concept of the «ancient Rus nationality».

Одержано 8.05.2018

АБАШИНА Наталія Серафимівна, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник, Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, вулиця Лаврська, 9, Київ, 01015, Україна, n1212@ukr.net.

ABASHYNA Nataliia S., Candidate of Sciences in History (Ph. D.), Leading Researcher, National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve, 9 Lavrska Str., Kyiv, 01015, Ukraine, n1212@ukr.net.

УДК: 904.4(476)“04/10”

А. Ф. Касюк

БАРЫСКАВІЧЫ 1 — ПАСЕЛІШЧА V—XI ст. У МАЗЫРСКИМ ПАЛЕССІ

У артыкуле прадстаўлены вынікі археалагічных даследаванняў, якія былі праведзены ў 2009, 2011—2016 гг. на раннеславянскім паселішчы Барыскавічы 1 у Мазырскім Палессі. Да гэтага часу помнікі другой паловы I тыс. н. э. у рэгіёне мэтанакіравана і планамерна не вывучаліся. Атрыманыя даныя даюць магчымасць папоўніць звесткі аб матэрыяльнай культуры, традыцыях домабудаўніцтва, земляробстве і жывёлагадоўлі славянскага насельніцтва рэгіёну Ніжняй Прыпяці ў апошняй чвэрці I — пачатку II тыс. н. э.

Ключавыя словы: Мазырская Палессе, пражская культура, жылло, печ-каменка, ляпная кераміка, славяне апошняй чвэрці I тыс. н. э., радыёвугляродны аналіз.

Мазырская Палессе — фізіка-геаграфічны раён Беларускага Палесся. Ён знаходзіцца ў Паўднёва-Усходняй Беларусі, на тэрыторыі Гомельскай вобласці. Уяўляе сабой раўніну, узнятую над Прыпяцкім і Гомельскім Палессем на 15—20 м. Межамі з’яўляюцца рэкі Прыпяць, Убарць, а таксама адгор’і Оўруцкага кража. Тут знаходзіцца Мазырская града, якая мае вышыні, найвялікшыя не толькі для Мазырскага, але і для ўсёй тэрыторыі Палесся (мал. 1)¹ (Мазырская... 1999, с. 544).

У археалагічным плане рэгіён Мазырскага Палесся можна ахарактарызаваць як слабадаследаваны. На гэтай тэрыторыі зафіксаваны ў асноўным помнікі каменнага веку і эпохі бронзы (Палікарповіч 1930, с. 499—501; Исаенко 1976).

У трэцяй чвэрці I тыс. н. э. у Беларускам Палессі былі распаўсюджаны помнікі пражскай культуры. Лічыцца, што на ўсходзе яны дасягалі Мазыра (мал. 2) (Вергей 2005, с. 487—502). Асобныя пункты з керамікай пражскага тыпу і рэчамі гэтага перыяду былі зафіксаваны ў Гомельскім Падняпроўі — у арэале калочынскай культуры (Макушников 2009, с. 16—117; рис. 13: 16).

Помнікі з матэрыяламі I тыс. н. э. адзначаны каля Мазыра — паселішчы Пхоў 1, 2, а, таксама, ніжэй па Прыпяці — паселішчы і грунтовы могільнік каля в. Шарэйкі, паселішчы і грунтовы могільнік каля в. Града (Исаенко 1961; Поболь 1983; Касюк 2016b, с. 19—54). На помніку другой паловы I тыс. н. э. Юравічы 4 у 1976 г. правёў раскопкі

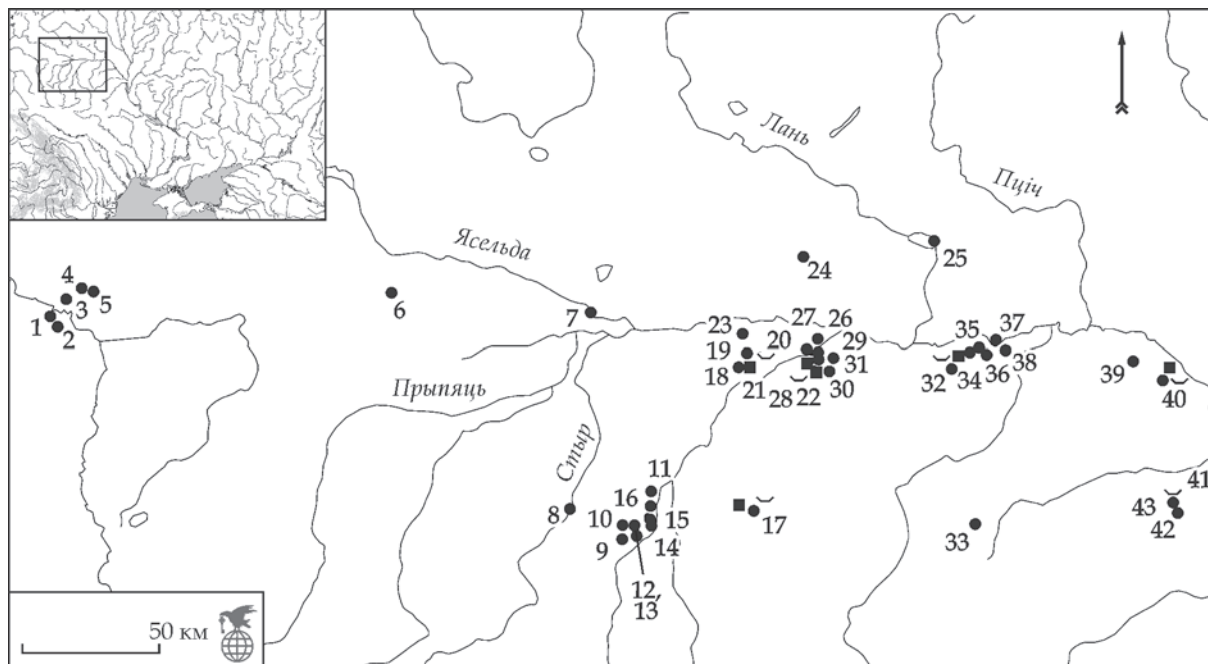
1 Акрамя мал. 2, усе ілюстрацыі ў артыкуле выкананы аўтарам.

Мал. 1. Фізика-геаграфічная мапа Паўднёва-Усходняй Беларусі (1 : 20000)

В. Б. Пярхаўка (Перхавко 2000, с. 163—173). Некалькі пунктаў з матэрыяламі раннеславянскага часу зафіксавала І. П. Русанова на р. Славечна (Русанова 1973, с. 39).

Раскопкамі было даследавана гарадзішча, вядомае ў літаратуры пад назвай «Кімбараўка». Яно знаходзіцца ў паўднёва-усходняй частцы г. Мазыр (Гомельская вобл.), на тэрыторыі былой вёскі Кімбараўка, на мысе паміж ярамі правага берага р. Прыпяць. Вышыня над поплавам Прыпяці складае каля 20 м. Пляцоўка памерам 130×80 м з поўначы, поўдня і ўсходу мае стромкія схілы. З паўднёвага боку гарадзішча ўмацавана валам вышынёй каля 4 м і ровам глыбінёй каля 3 м. На паўночны захад, за валам, размешчана селішча. Помнік выявіў у 1926 г. Б. І. Федарака, абследавалі ў 1951 г. Ю. У. Кухарэнка, у 1976 г. У. Ф. Ісаенка. Раскопкі на гарадзішчы правялі ў 1982 г. Г. М. Залашка, у 2001—2002 гг. Ю. В. Каласоўскі. Магутнасць культурных напластаванняў складае 0,2—0,7 м. У выніку праведзеных даследаванняў былі выяўлены рэшткі частаколу, які ішоў паўколам і агароджваў пляцоўку з боку ракі. Таксама былі зафіксаваны рэшткі двух жыллаў памерамі $5,2 \times 2,4$ м і $6 \times 2,4$ м. Масавыя знаходкі прадстаўлены фрагментамі ляпных і кругавых пасудзін. На некаторых ляпных гаршках маецца арнамент у выглядзе палцавых уцісканняў па краі венца, ці адбіткаў кручанага шнура. Таксама былі знойдзены бронзавыя паясныя бляшкі, шыферныя і гліняныя праселкі, нажы, тыгель, сердалікавая пацерка, фібула, бразготка з крыжападобнай прорэззю, наканечнікі стрэл, наканечнік кап'я-суліцы X ст., палавіна сярэбранага дырхема (манетны двор Ал-Мухамедзія, 798—799 гг.). Па меркаванні даследчыкаў, гарадзішча датуецца VIII—XI ст.,

яно ўзнікла на месцы больш ранняга паселішча бронзавага веку (рэд. Марцэлеў 1985, с. 253—254; Каласоўскі, Залашка 2011, с. 54).

У X—XII ст. функцыянаваў археалагічны комплекс у в. Юравічы, які ўключае гарадзішча, вакольні горад, пасад і курганны могільнік (Іов 2016, с. 68—86). XII—XIII ст. датуюцца гарадзішчы, размешчаныя ў Мазыры (гара Камунараў) і ў в. Загорыны (Лысенко 1974, с. 171—173; рэд. Марцэлеў 1985, с. 260—261). Матэрыялы пачатку II тыс. былі адзначаны ў культурным пласце гарадзішчаў, якія знаходзяцца на правым беразе Прыпяці, на тэрыторыі вёсак Акулінка і Стрэльск (рэд. Марцэлеў 1985, с. 258—259, 264; Кухаренко 1961, с. 31). Курганныя могільнікі зафіксаваны каля вёсак Акулінка, Барыскавічы, Глініца, Дзёрбінка, Лешня, Надаткі, Скрыгалаў (Завітневич 1890; Русанова 1966; рэд. Марцэлеў 1985, с. 258—260, 262—264; Лысенко 1991).

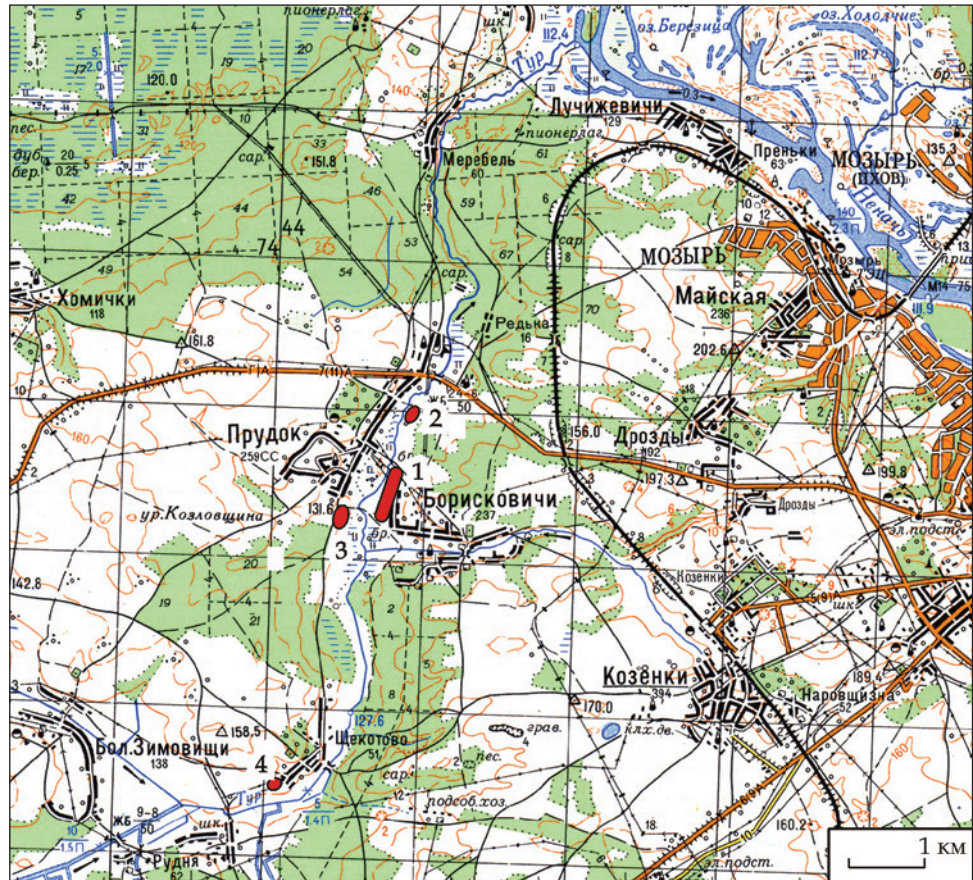
Такім чынам, акрамя раскопак на гарадзішчы «Кімбараўка» і паселішчах каля в. Юравічы, даследаванні помнікаў I тыс. н. э. у Мазырскім Палессі мэтанакіравана не праводзіліся.

У 2009 г. супрацоўнікамі Інстытута гісторыі НАН Беларусі пад агульным кіраўніцтвам М. М. Крывальцэвіча ажыццяўляліся працы па абследаванні трасы будучага газаправода ў Мазырскім раёне каля вёсак Шчэкатава, Прудок і Барыскавічы (Крывальцэвіч 2010). Паміж Барыскавічамі і Прудком былі выяўлены новыя паселішчы з матэрыяламі другой паловы I тыс. н. э.: Прудок 1 і 2, Барыскавічы 1 (мал. 3). Яшчэ адзін пункт з лясной керамікай азначанага часу быў зафіксаваны аўтарам вышэй па р. Тур, каля в. Шчэкатава (Шчэкатава 1) (мал. 3) (Касюк 2016с).

Паселішча Барыскавічы 1 размешчана на заходняй ускраіне вёскі, на правым беразе р. Тур (Прудок) — правым прытоку Прыпяці (мал. 3). Сляды помніка фіксуюцца ўздоўж узвышанага краю тэрасы ракі на працягу каля 500 м і ў глыбіню тэрасы да 100 м (мал. 4). Вышыня над поплавам — да 5 м. Паверхня разворваецца.

Мал. 2. Мапа распаўсюджвання помнікаў пражскай культуры на тэрыторыі Беларусі: 1 — Астравецкая; 2 — Блювінічы; 3 — Радасць; 4 — Шышова; 5 — Вугляны; 6 — Спорава; 7 — Камень; 8 — Востраў; 9 — Ніжні Церабяжоў; 10 — Верхні Церабяжоў; 11 — Столін; 12 — хутар Бухлічы; 13 — Бухлічы; 14 — Струга; 15 — Ямнае; 16 — Вікаравічы; 17 — Хотамель; 18 — Беражное; 19 — Лядзец; 20 — Хорск; 21 — Харомск; 22 — Беражы; 23 — Кажан-Гарадок; 24 — Доўгае; 25 — Стара-Юрковічы; 26 — Доўгая Дуброва; 27 — Верасніца; 28 — Хільчыцы; 29 — Вароніна; 30 — Бурэзь; 31 — Чэрнічы; 32 — Снядзін; 33 — Ліпняны; 34 — Турок; 35 — Макарычы; 36 — Петрыкаў; 37 — Бяланавічы; 38 — Шастовічы; 39 — Барыскавічы; 40 — Шарэйкі; 41 — Града; 42 — Слабодка; 43 — Юравічы

Мал. 3. Размяшчэнне паселішчаў:
1 — Барыскавічы 1;
2 — Прудок 2;
3 — Прудок 1;
4 — Шчэкатава 1.
Аснова — тапаграфічная мапа 1970—80-х гг. (1 : 200000)

У 2009 г. на Барыскавічах 1 было даследавана 30 м² плошчы. У шурфе 2, які быў закладзены на краі тэрасы, у паўднёвай частцы помніка, былі выяўлены аб'екты другой паловы I тыс. н. э., у тым ліку, частка жылля (Крывальцэвіч 2010).

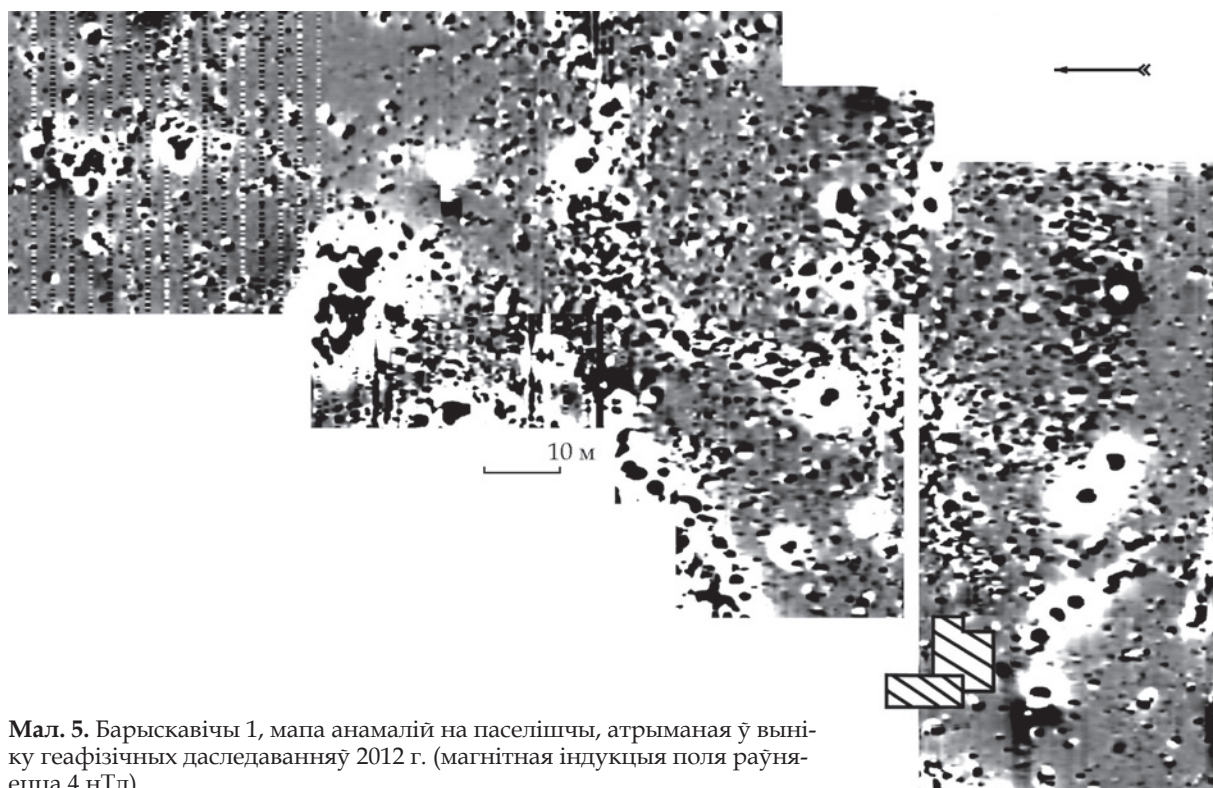
У 2012 г. на паселішчы Барыскавічы 1 сумесна з супрацоўнікамі Гёцінгенскага і Берлінскага ўніверсітэтаў (Германія) былі праведзены геафізічныя даследаванні (Шнеевайс, Касюк, Шуміловскіх, Бартроу 2014, с. 259—265). Вымярэнні ажыццяўляліся з дапамогай пяцізондавага магнітометра, была абследавана плошча памерам 1 га. На жаль, гэтыя працы не далі станоўчых вынікаў з-за моцнай забруджанасці паверхні сучасным металічным смеццем і размешчанага тут газаводу. Анамаліі, утвораныя сучасным металам, адлюстроўваюцца па ўсёй паверхні як біполі з высокім значэннем поля і цалкам засланяюць археалагічныя структуры, якія маюць меншую намагнічанасць. Некалькі мяркуюемых археалагічных анамалій разглядаецца магчыма, аднак поўная структура паселішча не прасочваецца (мал. 5).

У 2011—2016 гг. раскопкі на паселішчы праводзіла аўтар, было даследавана 418 м² плошчы (мал. 6)². Раскопы былі закладзены ў паўднёвай частцы помніка, у тым месцы, дзе знаходзіўся шурф 2 2009 г. (мал. 4). У выніку праведзенай

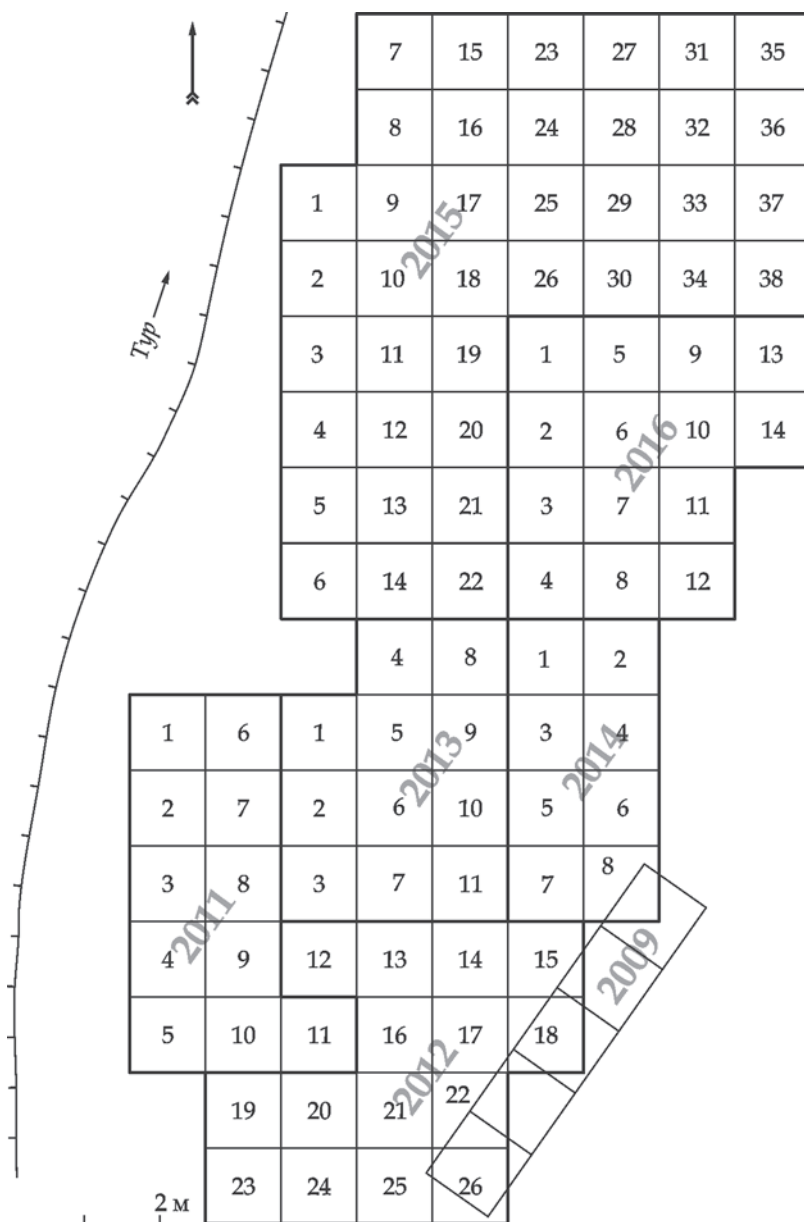
2 Аўтар выказвае шчырую падзяку Г. Р. Цімафеенка, С. Б. Ліневічу, А. М. Вашанаву, С. А. Углянцу, К. І. Ціхановічу, А. Ю. Ткачову за дапамогу падчас правядзення палявых даследаванняў, а таксама — к. г. н. М. М. Крывальцэвічу за навуковыя кансультацыі пры вызначэнні матэрыялаў каменнага веку — эпохі бронзы. Асобныя словы ўдзячнасці аўтар выказвае жыхарам вёскі Барыскавічы — сям'і Акімавых.

Мал. 4. Барыскавічы 1, лакалізацыя шурфа 2 і раскопаў 1–6. Аснова — спадарожнікавы здымак сістэмы Google Earth 2014 г.

Мал. 5. Барыскавічы 1, мапа анамалій на паселішчы, атрыманая ў выніку геофізічных даследаванняў 2012 г. (магнітная індукцыя поля раўняецца 4 нТл)

Мал. 6. Барыскавічы 1, схематичны зводны план шурфа 2 і раскопаў 1–6

ны адзін з яго ўчасткаў (мал. 7). Шырыня траншэі складала 2–2,5 м, глыбіня — каля 1 м. На дне былі расчышчаны рэшткі слупавых ям, у запаўненні знойдзены куля, гільза і фрагмент жалезнага вырабу.

Па выніках праведзеных даследаванняў можна зрабіць выснову, што старажытнае паселішча каля вёскі Барыскавічы ў III — пачатку II тыс. да н. э. было заселена носьбітамі ўсходнепалескага варыянту днепра-данецкай неалітычнай культуры (позні этап) ⁴. У бронзавым веку тут з'явіліся

працы было даследавана звыш 10 аб'ектаў, атрымана калекцыя археалагічных артэфактаў колькасцю 7130 адзінак ³.

Паселішча Барыскавічы 1 мае простую і выразную стратыграфію. Культурны пласт, які ўтрымлівае матэрыялы I — пачатку II тыс. н. э. прадстаўлены супескам шэра-карычневага колеру. Яго магутнасць складае 0,2–0,3 м. Ніжэй залягае пласт супеску цёмнажоўтага колеру, які святлеее да долу. Ён мае магутнасць каля 0,2 м. Гэты пласт звязаны з каменным векам, эпохай бронзы, раннім жалезным векам. Мацярык прадстаўлены пяском светла-жоўтага колеру. Такім чынам, максімальная магутнасць культурнага пласта на паселішчы Барыскавічы 1 складае 0,5 м, разворванне праведзена на глыбіню 0,2–0,3 м. Усе аб'екты I — пачатку II тыс. н. э. вельмі добра прасочваюцца адразу пад ворывам — у культурным плаце і на мацярыковай паверхні яны вылучаюцца запаўненнем інтэнсіўнага цёмна-шэрага, амаль чорнага колеру, найчасцей, з уключэннем вуголля.

На краі тэрасы р. Тур, якраз у месцы раскопак, знаходзіцца акуп часоў Другой сусветнай вайны. У паўднёва-заходняй частцы раскопаў 2011–2012 гг. быў даследава-

3 Вынікі праведзеных даследаванняў былі часткова апублікаваны. Глядзі: Касюк, 2013а, с. 355–361; 2013, с. 33–38; 2016а, с. 62–98.

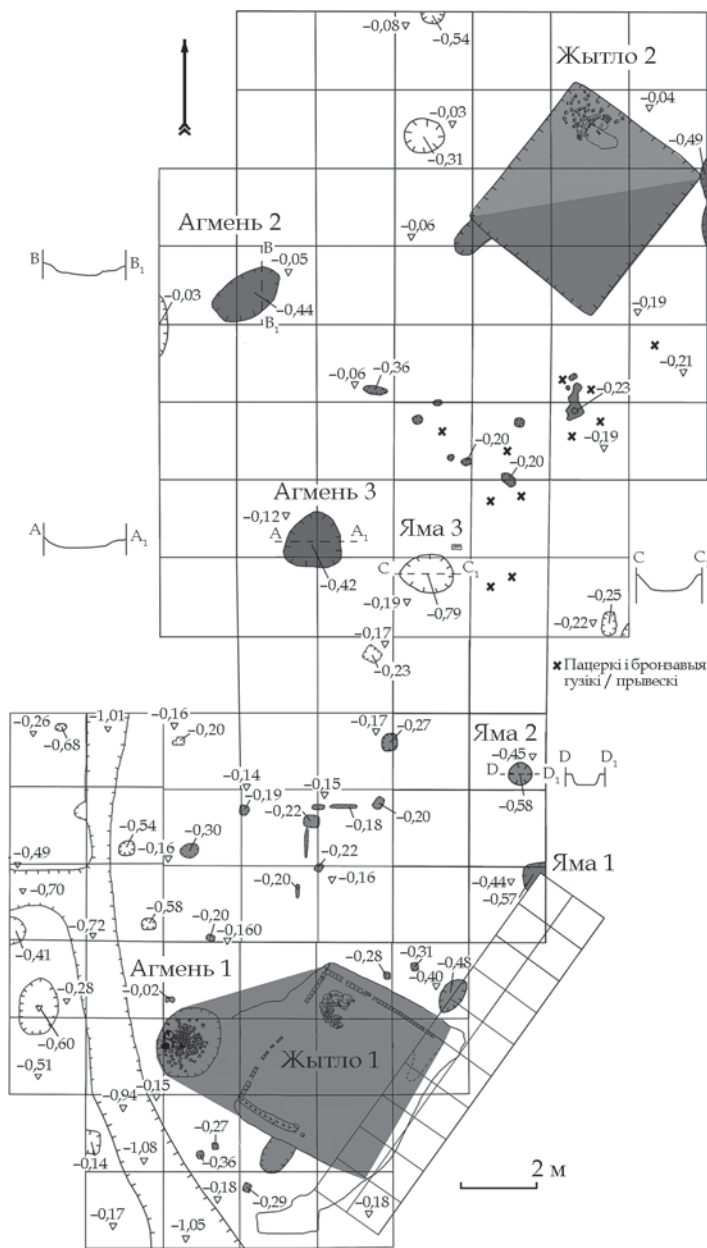
4 Матэрыялы каменнага веку, эпохі бронзы і ранняга жалезнага веку ў артыкуле не разглядаюцца. Плануецца іх асобная публікацыя.

прадстаўнікі кола культуры шнуравой керамікі палескага тыпу. Перыяд позняга бронзавага — ранняга жалезнага вякоў прадстаўлены фрагментамі пасудзін з «жамчужным» арнамантам і суадносіцца з мілаградскай культурай.

У культурным пласце паселішча ўтрымліваюцца нешматлікія дробныя фрагменты грубаляпных пасудзін з шурпатай паверхняй, з дамешкай вялікай колькасці жарствы ў цесце (мал. 10: 3—24)⁵. Колер чарапкоў светла-чырвоны, чырвоны, светла-карычневы, шэры, чорны. Шыйка адхіленая вонкі, венца закругленае. Часам па краі венца нанесены арнамент з насечак ці пальцавых ўцісканняў (мал. 10: 5, 7, 18). Выяўленыя фрагменты з пэўнай доляй верагоднасці можна аднесці да старажытнасцяў постзарубінецкага гарызонту і кіеўскай культуры першай паловы I тыс. н. э. У апошнія гады помнікі азначанага кола фіксуюцца на Палессі ўсё часцей (Белевец 2012, с. 281—305). З шурфоў 1 і 2 2009 г. паходзяць фрагмент праселка і бронзавая пранізка. Праселка выгатавана са сценкі гладкасценнага гаршка. Яно мае форму дыска, дыяметр складае 3,5 см, вышыня 0,7—0,9 см, дыяметр адтуліны — 0,8 см (мал. 10: 2). Бронзавая трубчастая пранізка скручана з тонкай пласціны (мал. 10: 1). Дыяметр пранізкі — 0,6—0,7 см, даўжыня фрагмента — каля 2 см. Абедзве знаходкі маюць шырокі храналагічны дыяпазон выкарыстання — I тыс. н. э.

Аб'ектаў першай паловы I тыс. н. э. падчас раскопак выяўлена не было. Пераважная большасць зафіксаваных аб'ектаў датуецца другой паловай I тыс. н. э. Сярод іх — 2 жылыя пабудовы.

Жытло 1 было даследавана ў 2009, 2011—2012 гг. і прылеглая да яго тэрыторыя — у 2013—2014 гг (мал. 7). Абрысы аб'екта прамакутнай формы прасочваліся плямай чорнага колеру ўжо на глыбіні 0,10—0,15 м ад сучаснай дзённай паверхні. Запаўненне катлавана жытла на глыбіню да 0,5 м

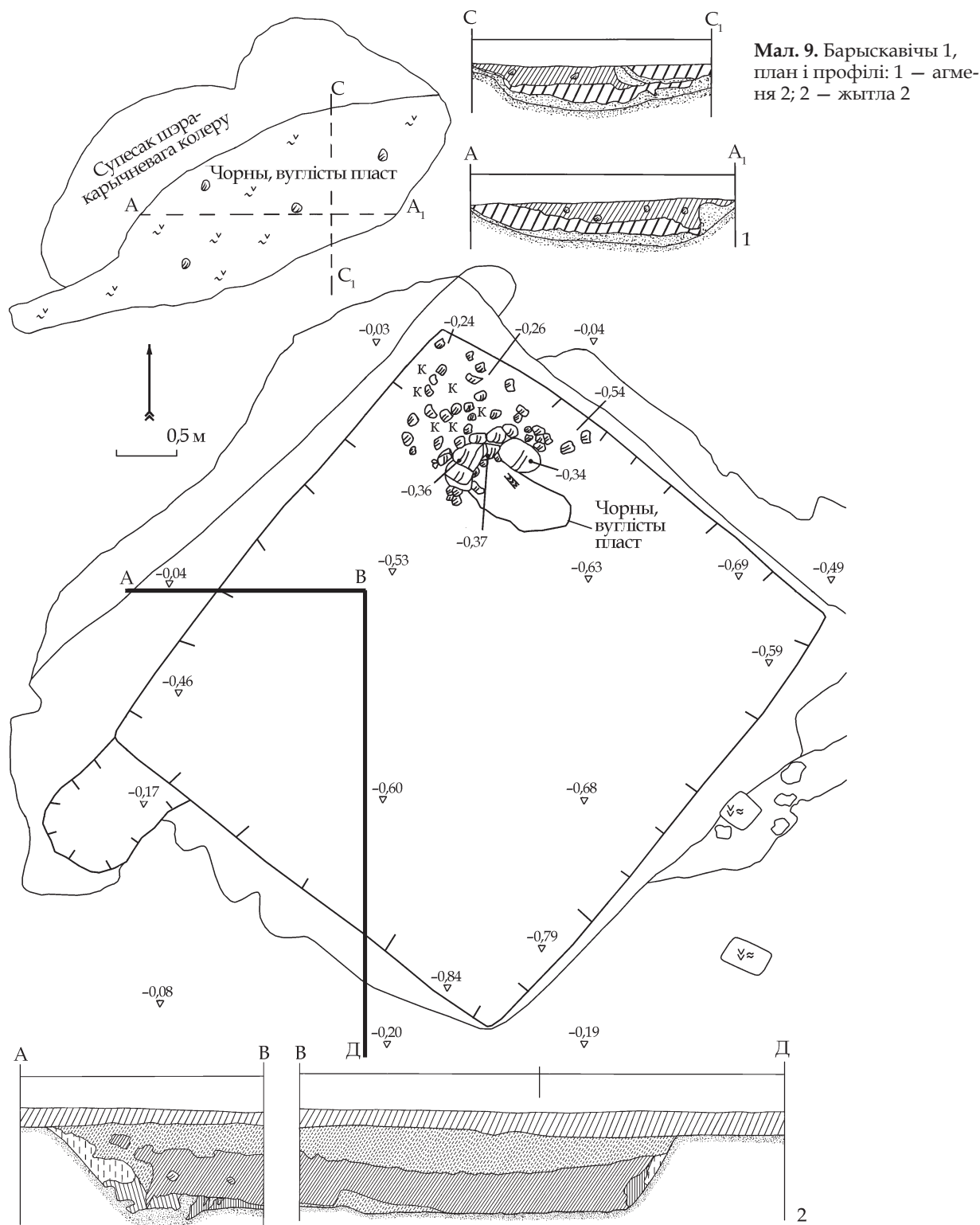
Мал. 7. Барыскавічы 1, размяшчэнне выяўленых аб'ектаў. План на ўзроўні мацерыковай паверхні (шэрым колерам пазначаны аб'екты, якія адносяцца да перыяду функцыянавання жытла 1, цёмна-шэрым — да жытла 2)

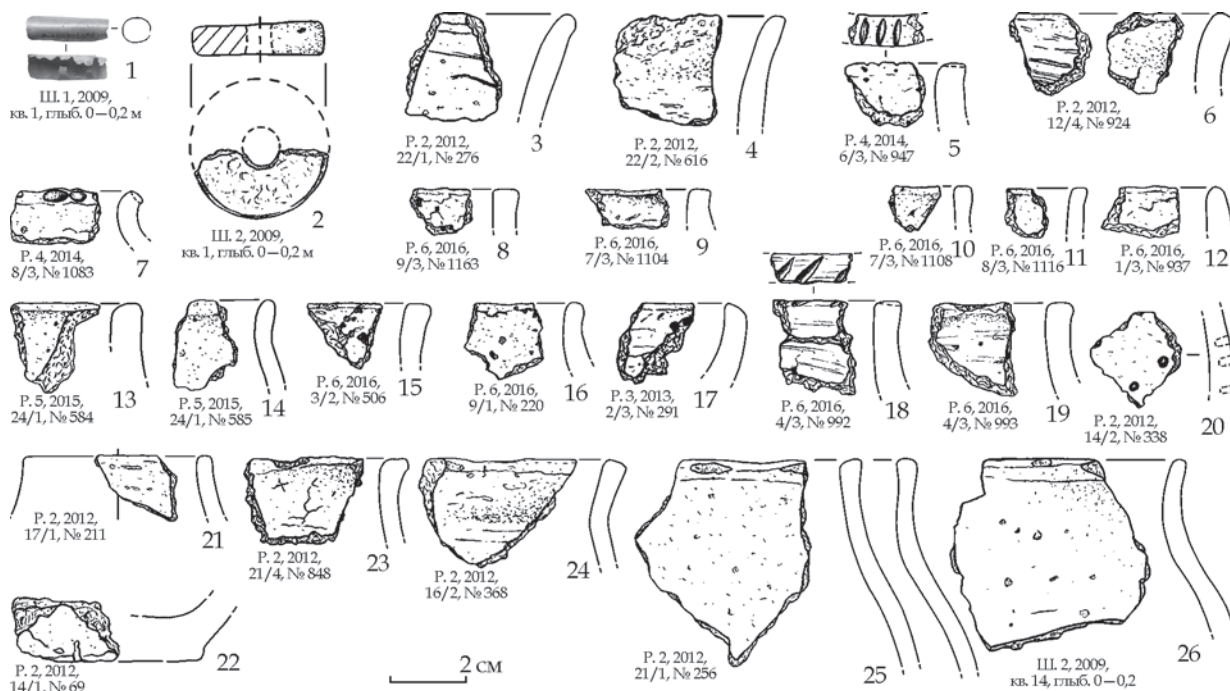
5 На мал. 10—31 побач са знаходкамі ўказаны шыфры: Ш. 1 — шурф 1; Р. 5 — раскоп 5; 2009 — год правядзення шурфоўкі ці раскопак; Гл. — глыбіня выяўлення знаходкі; 22/2 — квадрат / пласт (пласты мелі таўшчыню каля 0,1 м); № 462 — калекцыйны нумар знаходкі.

Мал. 8. Барыскавічы 1, план і профіль жытла 1; профіль агменя 1

складалася з гумусаванага чорнага супеску з рэшткамі спаленай драўніны, абпаленымі камянямі, абломкамі ляпной керамікі. Зрэдку трапляліся кальцыніраваныя косткі. Ніжэй пласт змяняўся з чорнага ці цёмна-шэрага на

Мал. 10. Барыскавічы 1, знаходкі з раскопаў 2009, 2012—2016 гг.: 1 — бронзавая пранізка; 2 — праселка, вытачанае са сценкі ляпной пасудзіны; 3—26 — ляпная кераміка

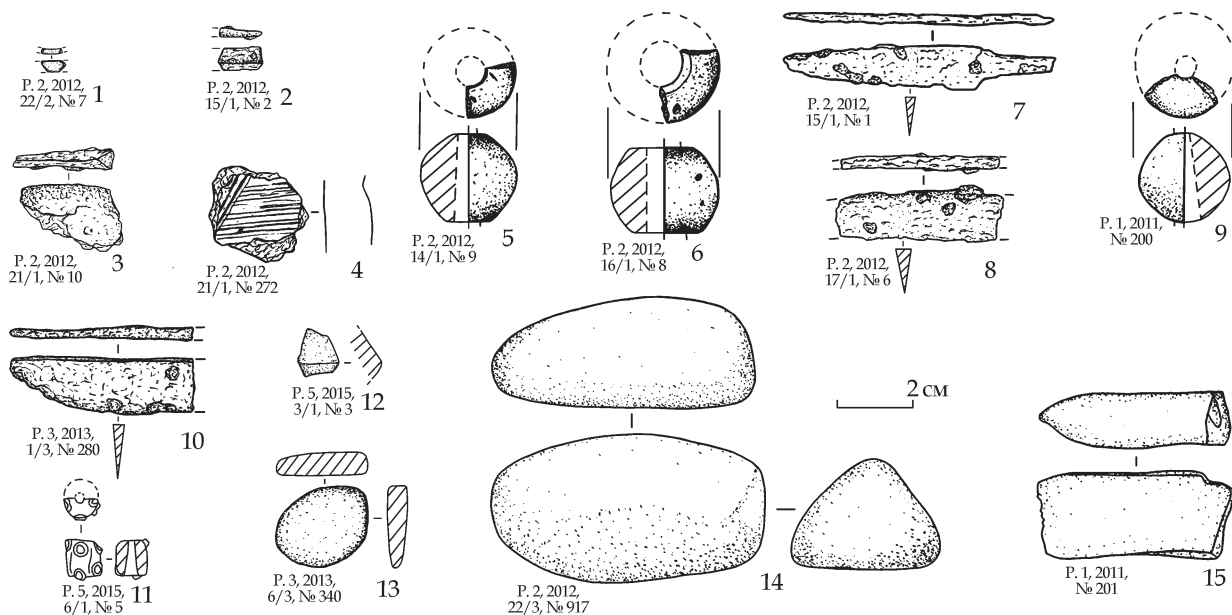
цёмна-жоўты. Мацярык — пясок светла-жоўтага колеру, у катлаване жытла быў расчышчаны на глыбіні 0,6—0,65 м.

Даследаванае жытло ўяўляла сабой падквадратную ў плане пабудову, якая была арыентавана кутамі па старанах свету (мал. 7; 8). Катлаван жытла быў заглыблены на 0,35—0,40 м адносна старажытнай дзённай паверхні. Рэшткі пабудовы маюць сляды пажару. На глыбіні 0,3 м былі расчышчаны часткі ніжняга вянца. Шырыня парэшткаў складала 10—15 см. У паўночным куце прасочана зрубная тэхніка мацавання бярвёнаў. Памеры жытла па рэштках ніжняга вянца складалі 3,8 × 4,2 м, памеры катлавана — 4 × 4,7 м. У якасці будаўнічага матэрыялу для сцен пабудовы была выкарыстана сасна (*Pinus sylvestris* L.)⁶.

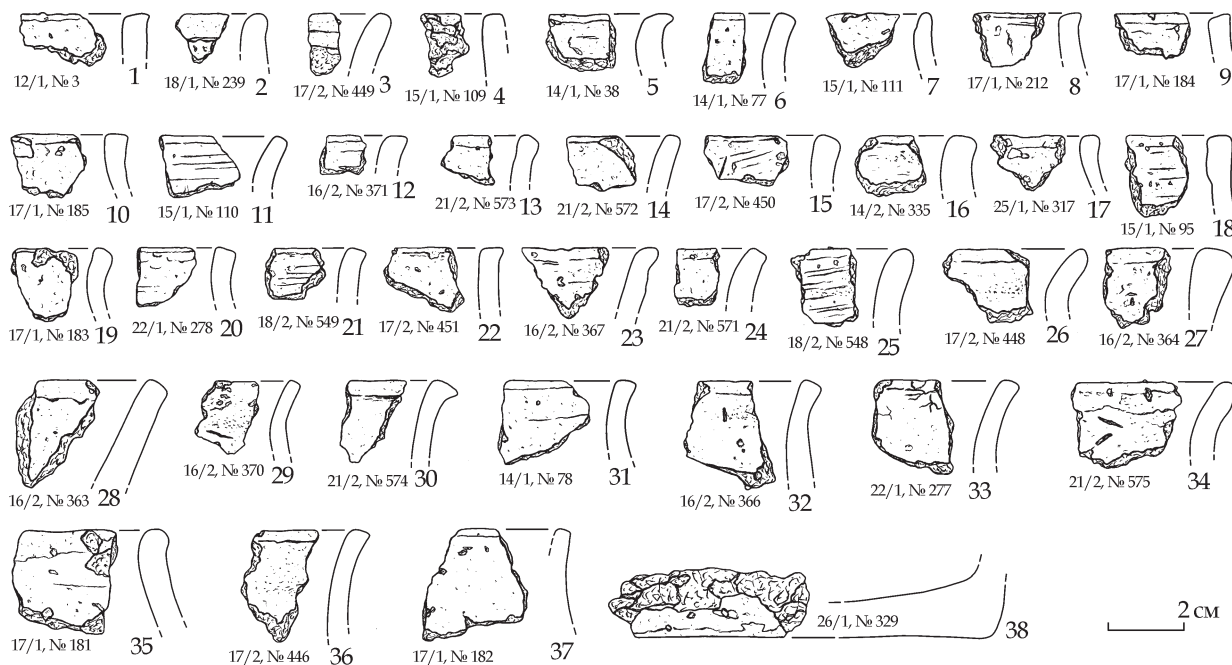
Верагодна, жытло 1 мела драўляную падлогу. На гэта ўказвае размяшчэнне рэшткаў згарэлых драўляных дошак, расчышчаных на ўзроўні падлогі. На гэтай глыбіні, пасярэдзіне катлавана пабудовы, паралельна яе сценам, былі зафіксаваны сляды цэнтральнай лагі. Ад яе пад прамым вуглом да сцен адыходзілі больш вузкія і кароткія палоскі шэра-карычневага супеску з рэшткамі спаленай драўніны. Месца апорнай лагі ў канструкцыі жытла добра прасочвалася ў папярочнай броўцы, а сляды дошак, размешчаных упоперак — у паўночна-заходняй сценцы катлавана.

Уваход у жытло 1 знаходзіўся ў паўднёва-заходняй сценцы. Каля яе, звонку, была расчышчана прыступка (?) падавальнай у плане формы. Бліжэй да заходняга кута, на ўзроўні ніжняга вянца, былі зафіксаваны рэшткі згарэлага бярвяна шырынёй 15—25 см. Пад ім знаходзіўся пласт неабпаленай гліны. Гэтае бярвяно магло выконваць функцыю парога. На

6 Аналіз мікрарэзаў абвугленай драўніны з бярвёнаў ніжняга згарэлага вянца зруба жытла 1 з паселішча Барыскавічы 1 Мазырскага раёна Гомельскай вобласці быў зроблены ў лабараторыі прадукцыйнасці і ўстойлівасці раслінных супольнасцей Інстытута эксперыментальнай батанікі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі (г. Мінск).

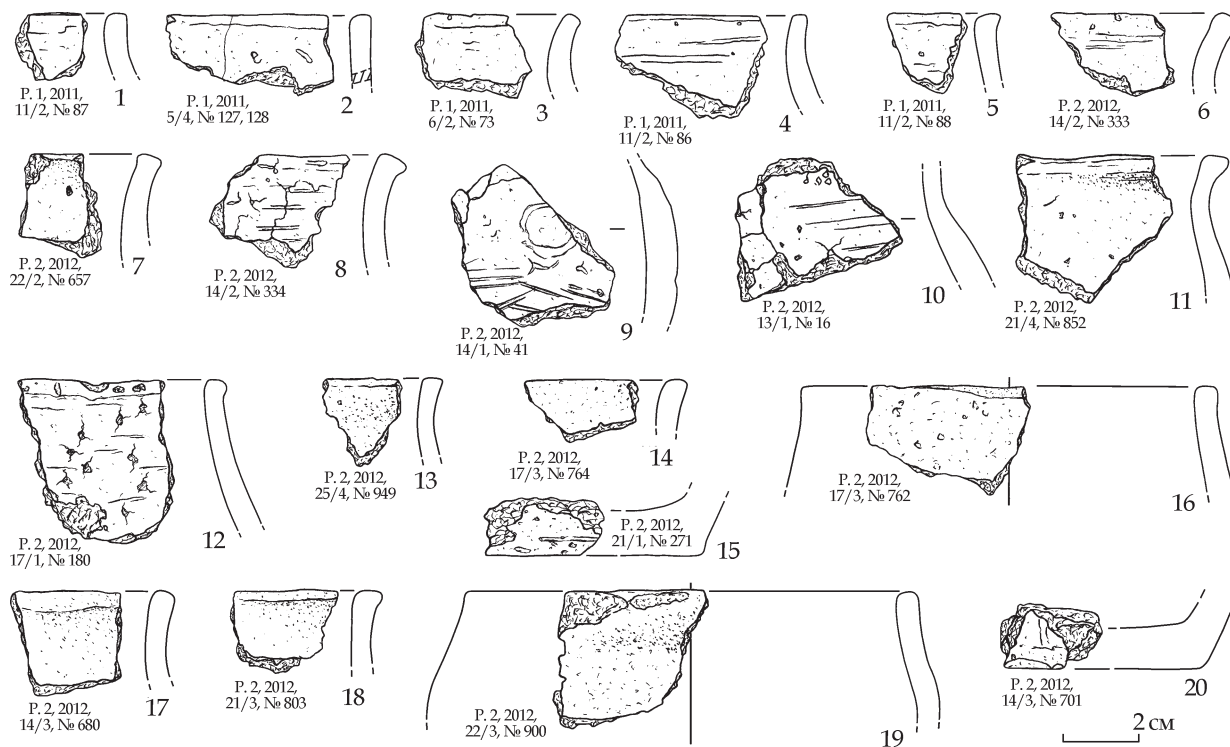
Мал. 11. Барыскавічы 1, побытавыя рэчы і дэталі ўпрыгожанняў з запаўнення: 1–8, 14 – жытла 1; 9, 15 – агменя 1; 10–13 – культурнага пласта (1 – каляровы метал; 2, 3, 7, 8, 10 – жалеза; 4–6, 9, 12 – гліна; 11 – шкло; 13–15 – камень)

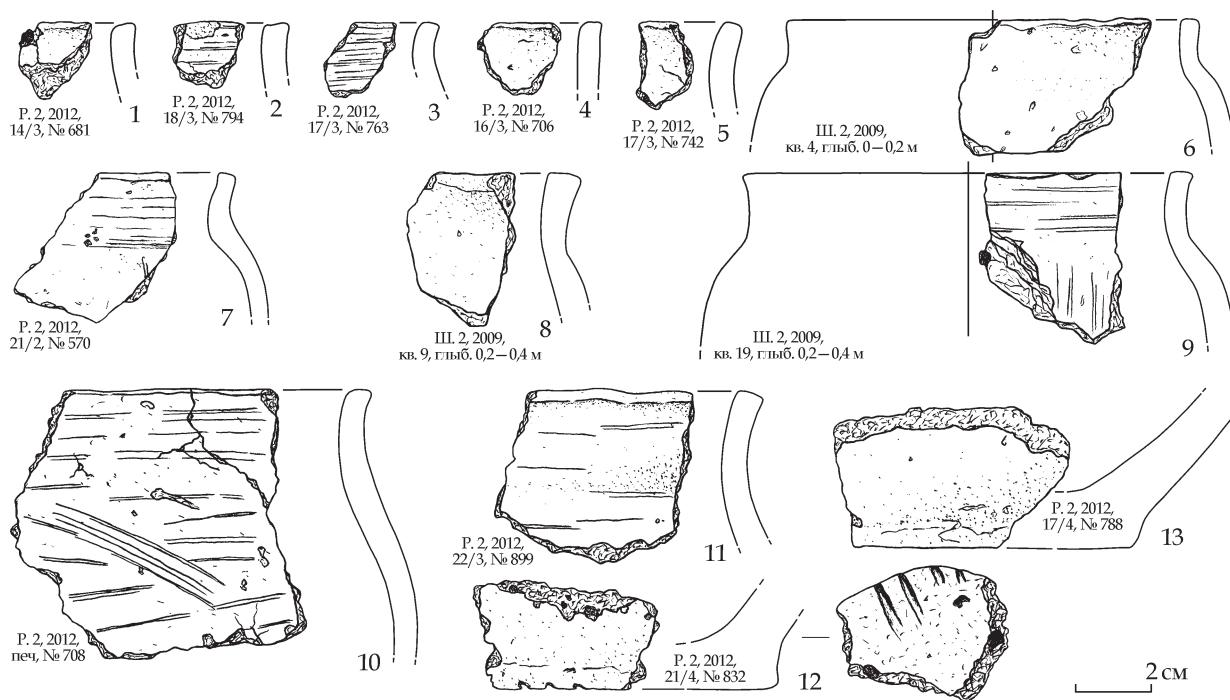
Мал. 12. Барыскавічы 1, раскоп 2, 2012 г.: фрагменты ляпных пасудзін I тыс. н. э. з культурнага пласта

ўсход ад яго захаваліся драўляныя рэшткі слупа, які, верагодна, падтрымліваў дах і ўваходзіў у канструкцыю дзвярэй.

У паўночным куце жытла 1 размяшчалася печ-каменка. Яна захавалася ў адносна добрым стане. Рэшткі печы прасочваліся на глыбіні 0,3–0,35 м ад сучаснай дзённай паверхні. Яна мела П-падобную форму, памеры 1 × 0,7 м. Печ была складзена выключна з камянёў. Некалькі вялікіх камянёў памерамаі 25–40 см утваралі аснову, з больш дробных, даўжынёй 15–20 см,

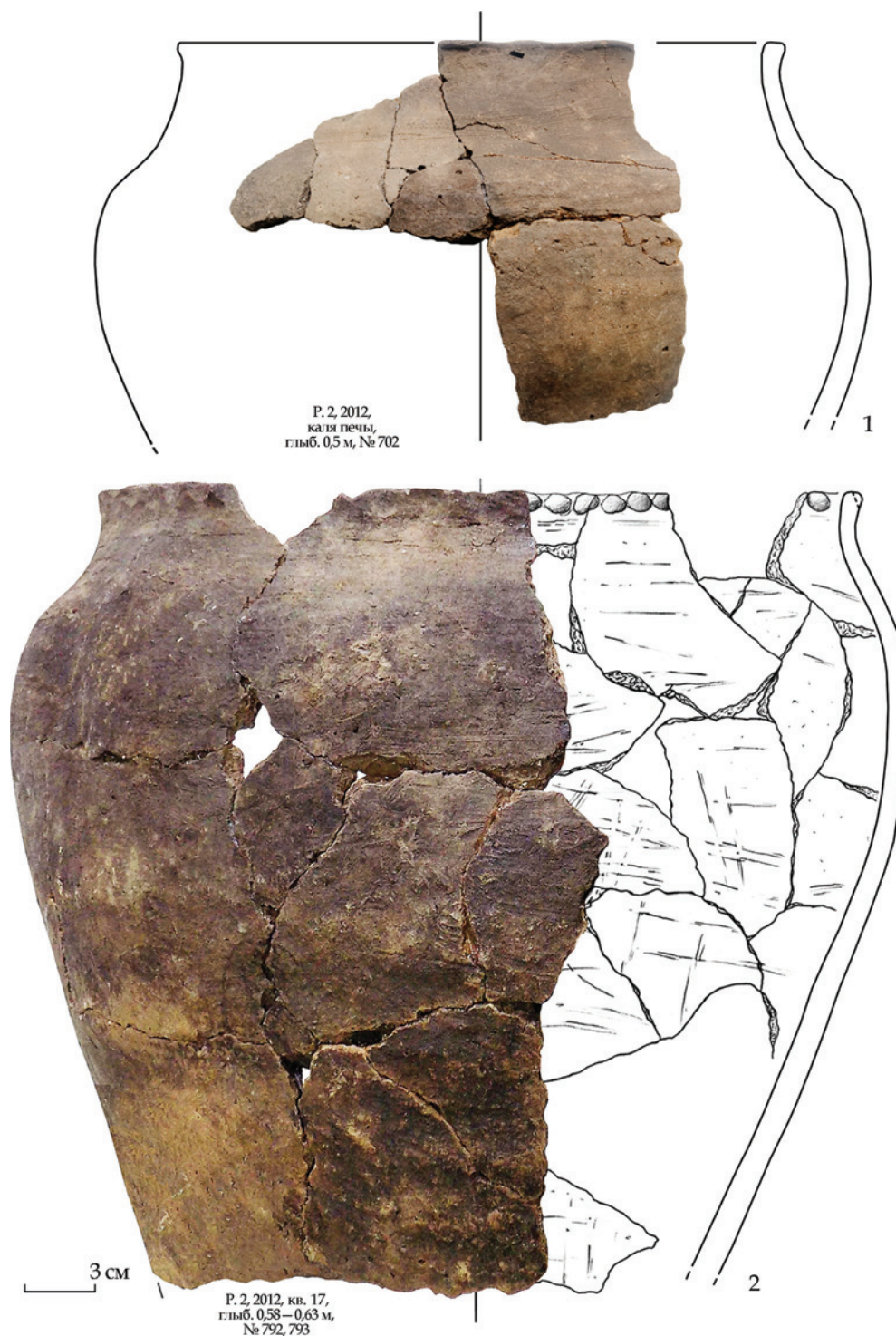

Мал. 13. Барыскавічы 1, фрагменти ляпних пасудзін другой паловы I тыс. н. э.: 1–10, 12–15 – культурны пласт; 11, 16–20 – жытло 1

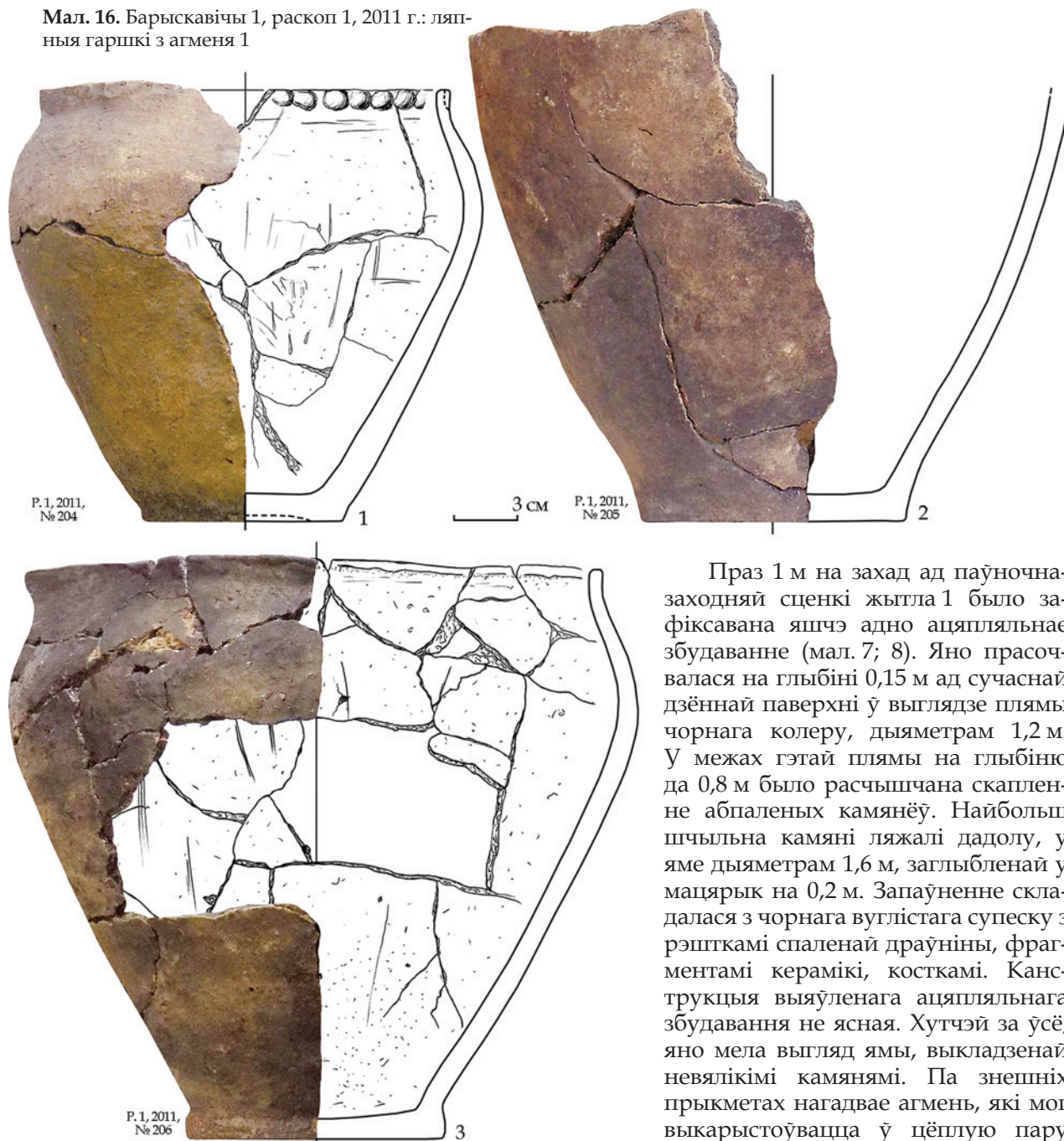
Мал. 14. Барыскавічы 1, фрагменты ляпных пасудзін другой паловы I тыс. н. э.: 1–6; 10–13 – жытло 1; 7 – культурны пласт; 8, 9 – шурф 2

Мал. 15. Барыскавічы 1, раскоп 2, 2012 г.: фрагменты ляпных гаршкоў з запаўнення катлавана жытла 1

было складзена скляпенне. Некаторыя камяні былі адмыслова заостраныя для найлепшага мацавання канструкцыі. Вусцем печ звернута на ўсход, у гэтым жа кірунку прасочвалася пашырэнне плямы попелу з яе ўнутранай прасторы.

Мал. 16. Барыскавічы 1, раскоп 1, 2011 г.: ляп-
ныя гаршкі з агменя 1

Праз 1 м на захад ад паўночна-заходняй сценкі жытла 1 было зафіксавана яшчэ адно ацяпляльнае збудаванне (мал. 7; 8). Яно прасочвалася на глыбіні 0,15 м ад сучаснай дзённай паверхні ў выглядзе плямы чорнага колеру, дыяметрам 1,2 м. У межах гэтай плямы на глыбіню да 0,8 м было расчышчана скашленне абпаленых камянёў. Найбольш шчыльна камяні ляжалі дадолу, у яме дыяметрам 1,6 м, заглыбленай у мацярык на 0,2 м. Запаўненне складалася з чорнага вуглістага супеску з рэшткамі спаленай драўніны, фрагментамі керамікі, косткамі. Канструкцыя выяўленага ацяпляльнага збудавання не ясная. Хутчэй за ўсё, яно мела выгляд ямы, выкладзенай невялікімі камянямі. Па знешніх прыкметах нагадвае агмень, які мог выкарыстоўвацца ў цёплую пару года для гатавання ежы.

Верагодна, ад непагоды агмень бараніў навес, які мацаваўся да паўночна-заходняй сценкі жытла. Каля сцяны і агменя былі расчышчаны неглыбокія — да 9 см, слупавыя ямкі падквадратнай у плане формы, памерамі 25 × 20 см. Слупы, ад якіх засталіся гэтыя ямкі, маглі ўваходзіць у канструкцыю навеса.

З паўночнага боку да жытла прымыкалі наземныя гаспадарчыя прыбудовы. Іх сляды прасочваліся на ўзроўні старажытнай дзённай паверхні ў выглядзе неглыбокіх слупавых ямак, размешчаных рэгулярна, а таксама

палосак супеску больш цёмнага колеру з уключэннем вуголля — рэшткаў сцен.

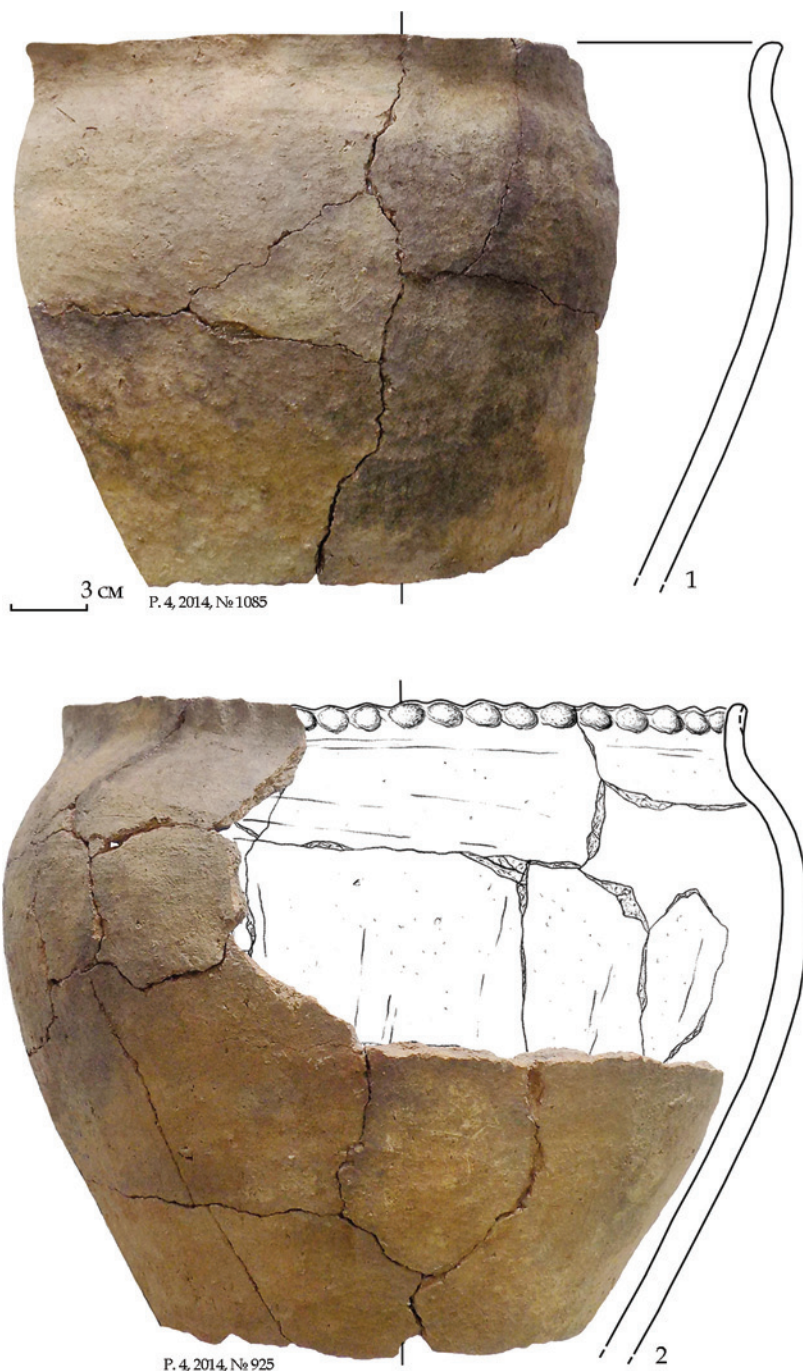
З паўночна-ўсходняга боку ад жытла 1 былі даследаваны дзве гаспадарчыя ямы (мал. 7). Яма 1 мела аморфныя абрысы, памеры $1,2 \times 1,3$ м, заглыблена на 0,4 м у старажытную дзённую паверхню. Яма 2 мела падакруглую ў плане форму, дыяметр 0,6 м, заглыблена ў мацярык на 0,10—0,12 м. Запаўненне ямаў складалася з супеску цёмна-шэрага колеру з невялікай колькасцю вугольчыкаў. Знаходкі з аб'ектаў прадстаўлены ляпной керамікай і косткамі жывёл.

Матэрыялы з запаўнення катлавана жытла 1, агменя 1, гаспадарчых ямаў 1 і 2 утвараюць адзіны выразны храналагічны комплекс, што дае нам магчымасць казаць аб сувязі даследаваных аб'ектаў і падставу разглядаць іх разам.

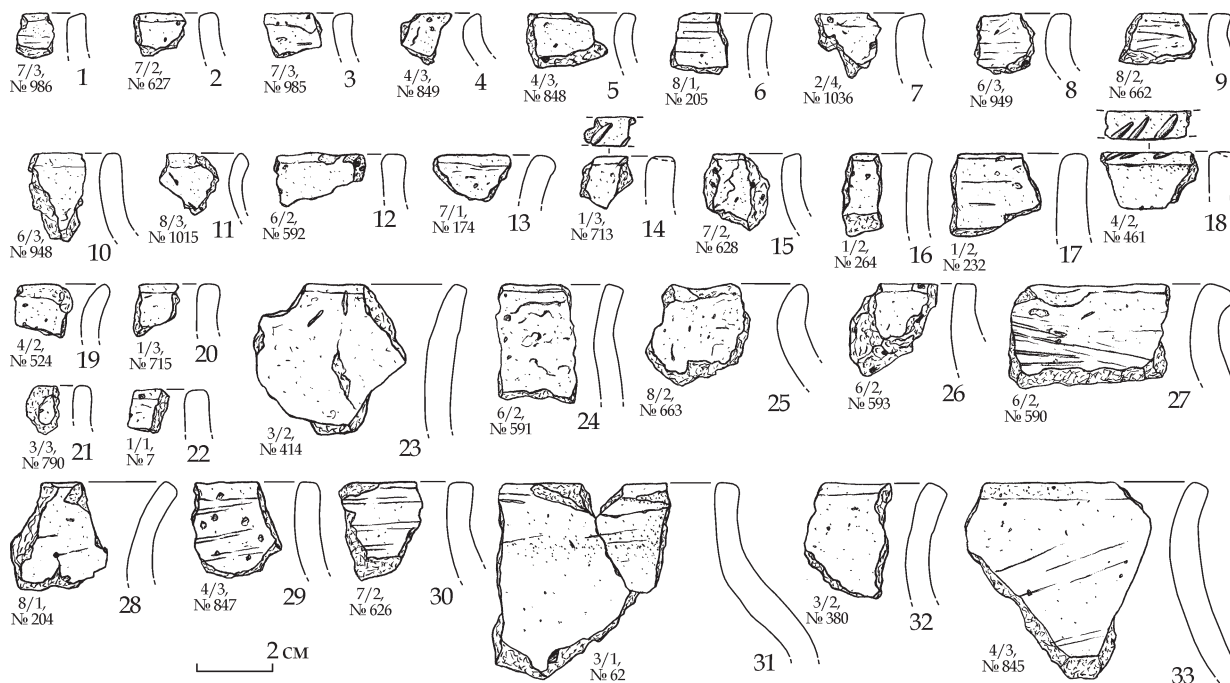
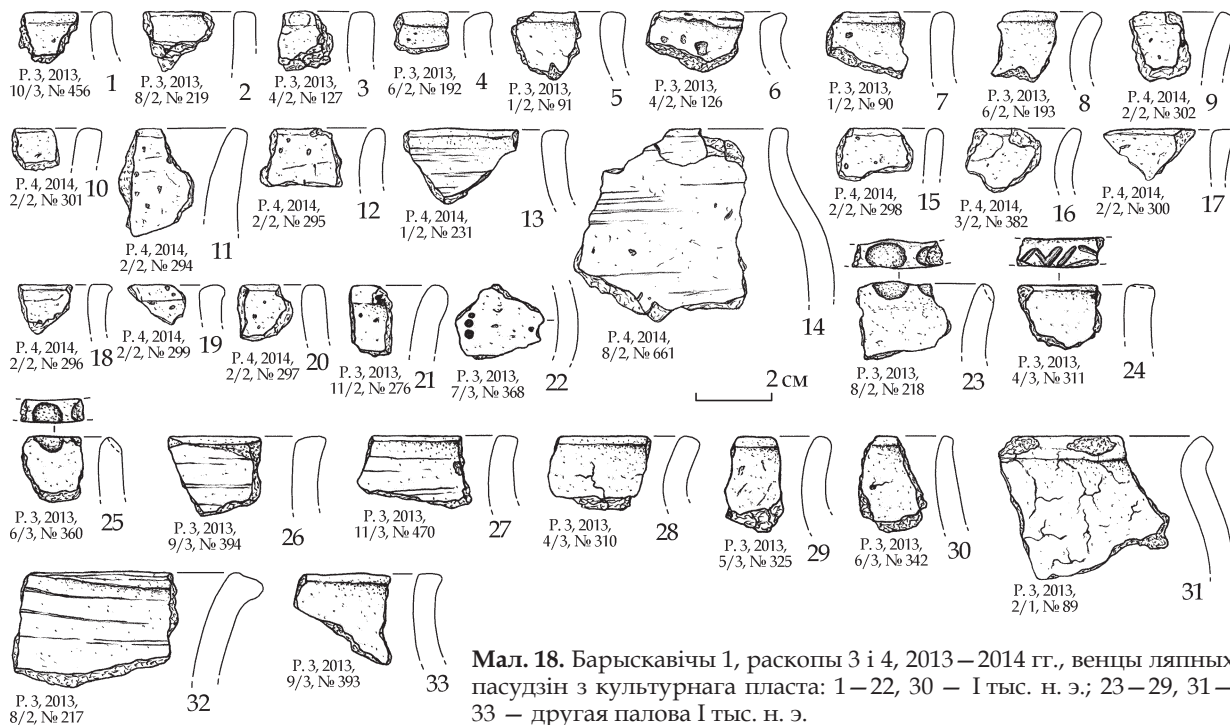
Індыўідуальныя знаходкі прадстаўлены побытавымі рэчамі і нешматлікімі ўпрыгожаннямі. У запаўненні катлавана жытла 1 былі знойдзены: жалезны нож даўжынёй 7,2 см (мал. 11: 7), фрагмент ляза нажа (мал. 11: 8), фрагмент бронзавага колца (?) (мал. 11: 1), фрагменты жалезных вырабаў (мал. 11: 2, 3), каменная прылада, якая выкарыстоўвалася для расцірання ці загладжвання (мал. 11: 14).

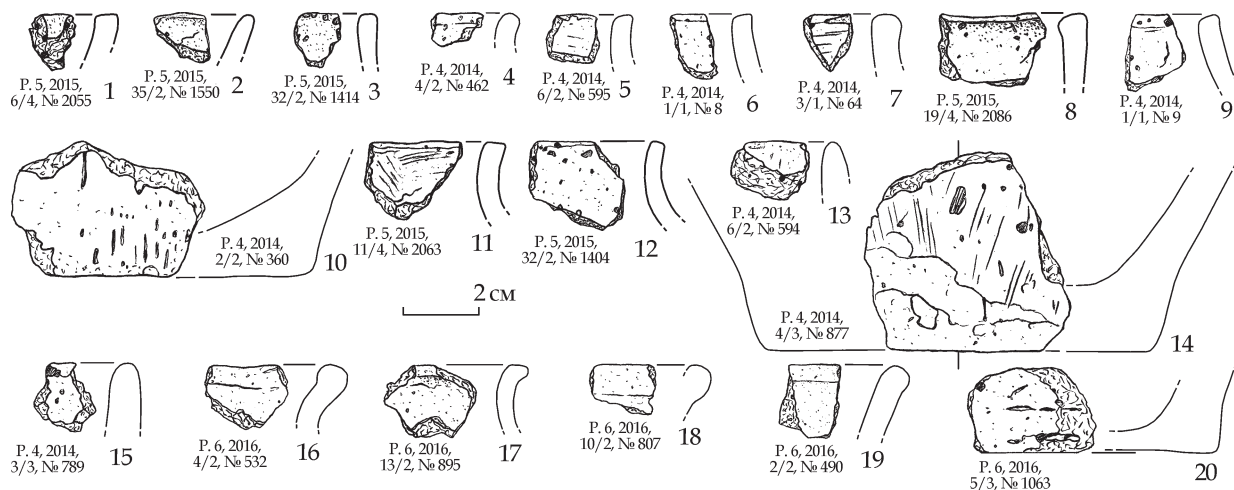
Таксама з жытла 1 паходзяць два фрагменты гліняных праселак. Адно мае сферычную форму, шэракарычневый колер, шурпатую паверхню. Вышыня праселка складае 2,2 см, дыяметр — 2,9 см, дыяметр адтуліны — 0,7—1 см (мал. 11: 6). Другое праселка шарападобнай формы, светлакарычневага колеру, паверхня добра загладжаная. Вышыня вырабу — 2,25 см, дыяметр — 2,4 см, дыяметр адтуліны — 0,5—0,75 см (мал. 11: 5). У запаўненні агменя 1 была знойдзена палова яшчэ аднаго глінянага праселка ша-

Мал. 17. Барыскавічы 1, раскоп 4, 2014 г., ляпныя гаршкі: 1 — яма 2; 2 — яма 1

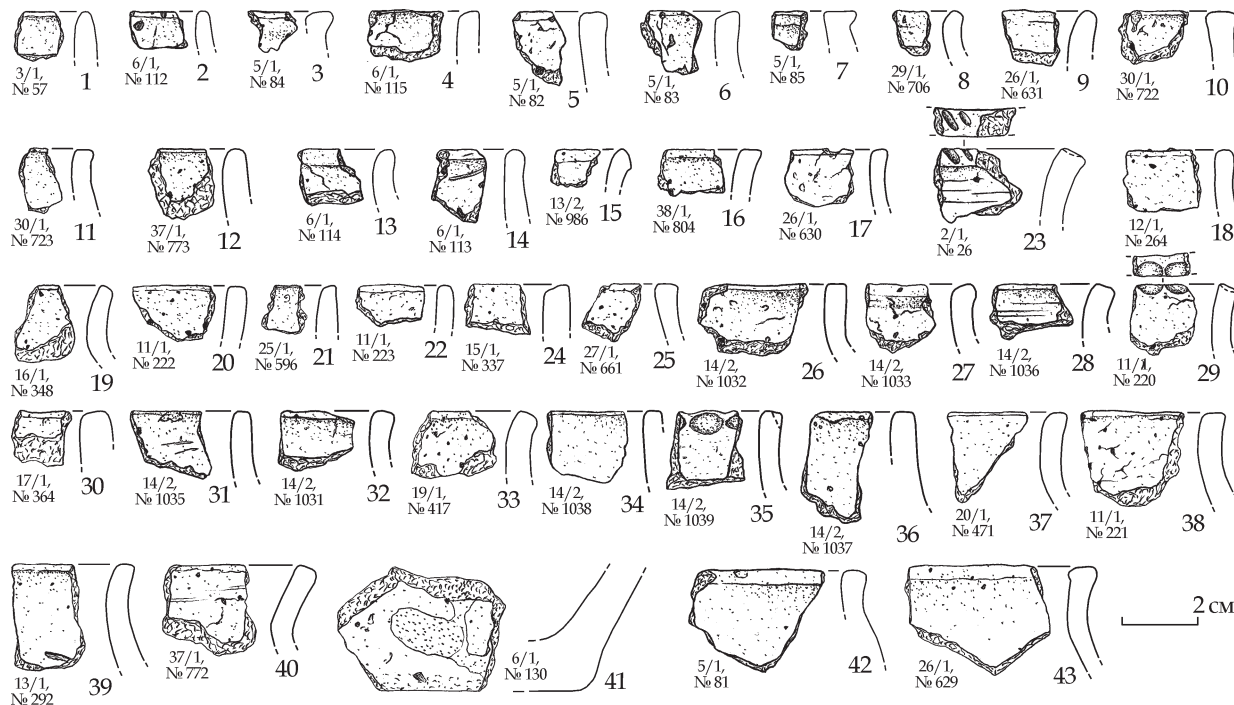

рападобнай форми. Яго вышыня — 2,3 см, дыяметр — 2,5 см, дыяметр адтуліны — 0,6 см (мал. 11: 9). Праселкі сферычнай і шарападобнай формаў характэрны для пражскай і Лука-Райкавецкай культур (Вяргей 1999; Петрашэнко 1988).

Мал. 20. Барыскавічы 1, фрагменты пасудзін з культурнага пласта: *ляпных*: 1–9, 11–13, 15 – I тыс. н. э.; 10, 14 – другая палова I тыс. н. э.; 16–20 – *раннекругавых*

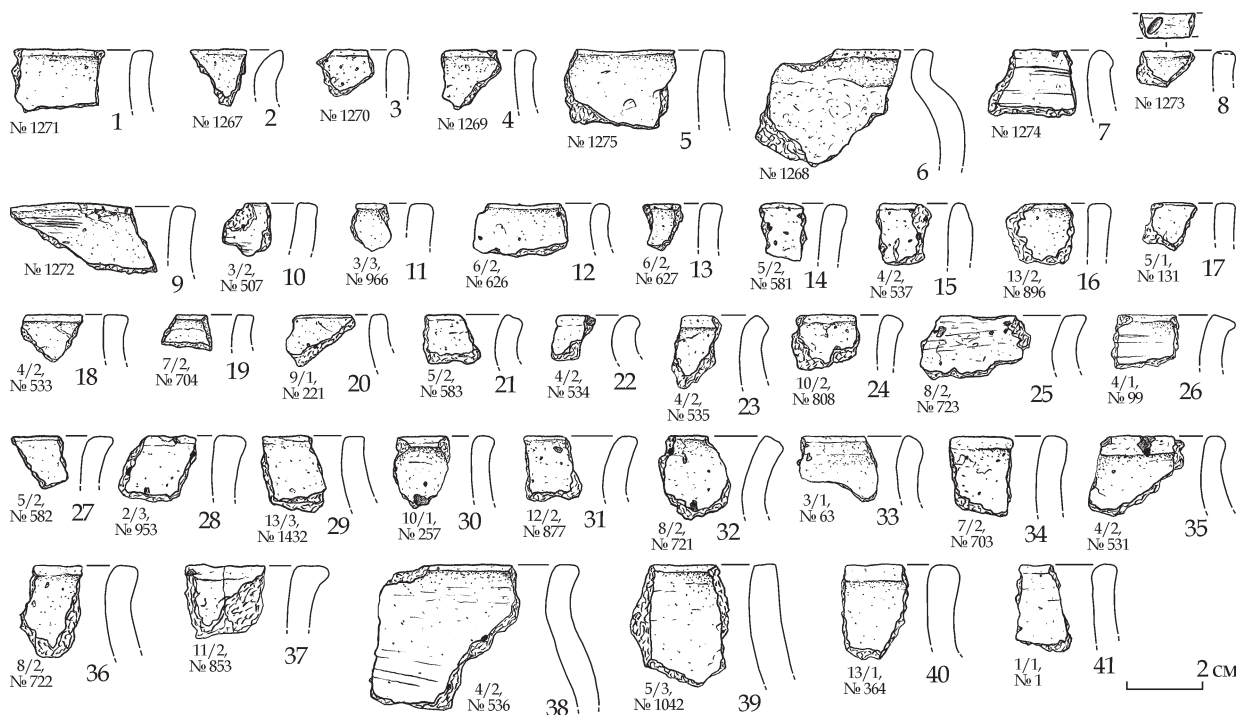

У агмені 1 быў знойдзены каменны асялок памерамі 2×5 см (мал. 11: 15). З запаўнення катлавана пабудовы паходзіць адзіны кавалак глінянай абмазкі з адбіткам драўніны (мал. 11: 4).

Асноўную масу знаходак з запаўнення катлавана жытла 1 складае кераміка. Усяго было выяўлена каля 500 фрагментаў ляпных пасудзін другой паловы I тыс. н. э. (мал. 13: 11, 16–20; 14: 1–6, 10–13; 15). У нязначнай колькасці, пераважна ў верхніх пластах, трапляецца кругавы посуд X–XI ст.

З комплексу жытла 1 (з запаўнення жытла, агменя 1, гаспадарчых ямаў 1 і 2), паходзіць выразны набор ляпных пасудзін. Амаль цалкам атрымалася рэканструяваць 6–7 формаў. Гэтымі гаршкамі, мяркуючы па тых умовах,

Мал. 21. Барыскавічы 1, раскоп 5, 2015 г., фрагменты з культурнага пласта пасудзін: *ляпных*: 1–22, 24, 25, 30–34 – I тыс. н. э.; 23, 26–29, 35–40, 42–43 – другая палова I тыс. н. э.; 41 – *раннекругавых*

Мал. 22. Барыскавічы 1, раскоп 6, 2016 г., фрагменти ляпных пасудзін I тыс. н. э.: 1–9 – яма 3; 10–41 – культурны пласт

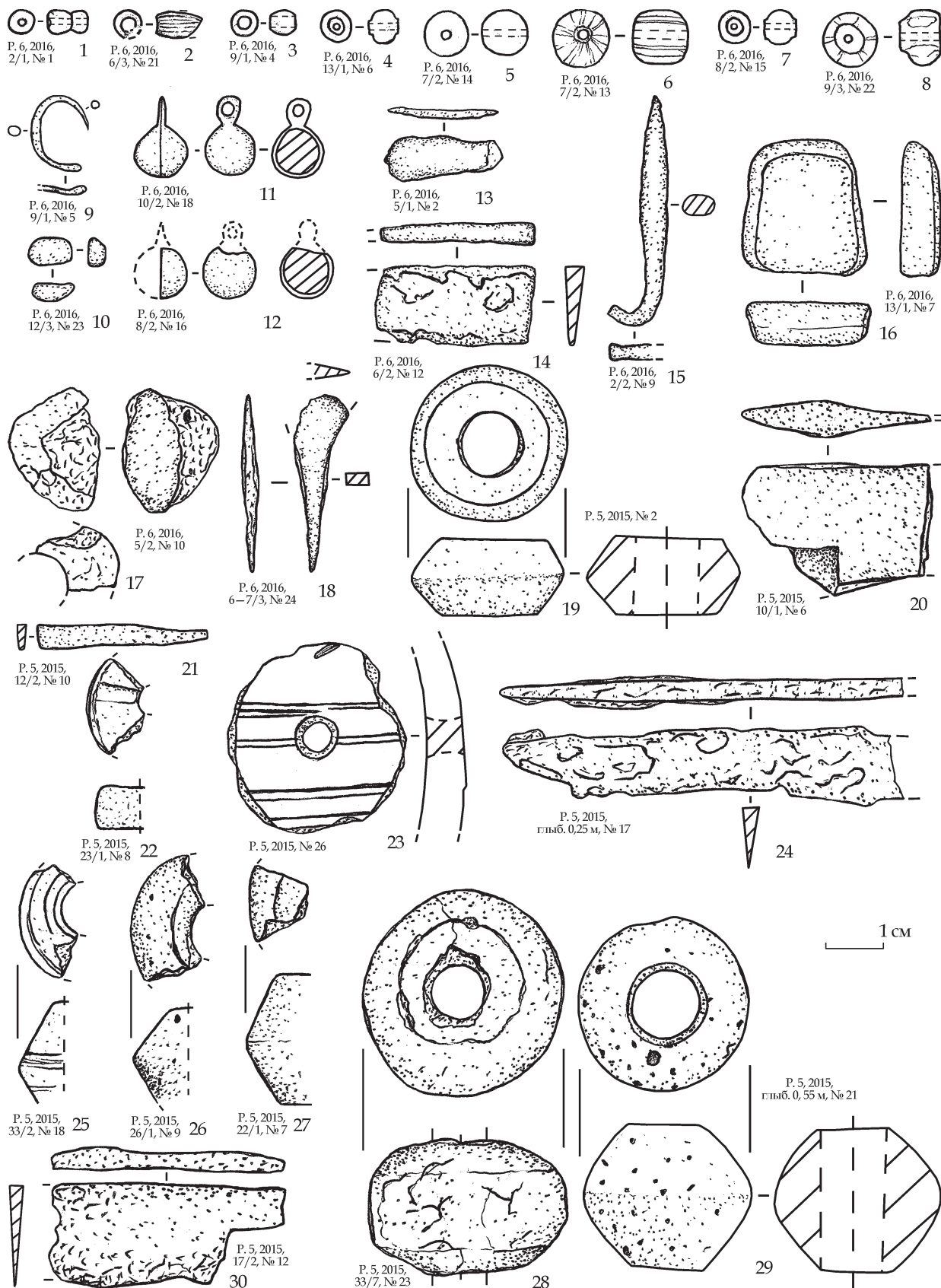
у якіх яны былі знойдзены, жыхары даследаванай сядзібы карысталіся незадоўга да яе разбурэння.

У жытле 1, на паўднёвы ўсход ад печы, на глыбіні 0,6 м ад сучаснай дзённай паверхні – прыкладна на ўзроўні падлогі, была расчышчана верхняя частка вялікага ляпнога гаршка, арнаментаванага пальцавымі ўцісканнямі па краі венца (мал. 15: 2). Вышыня пасудзіны – больш за 30 см, дыяметр венца складае 31 см. На гэтым жа ўзроўні была знойдзена верхняя частка пасудзіны з доўгай, амаль вертыкальнай шыйкай і крутымі плечукамі (мал. 15: 1). Дыяметр венца складае 20,5 см, паверхня вельмі гладкая, амаль падглянцаваная.

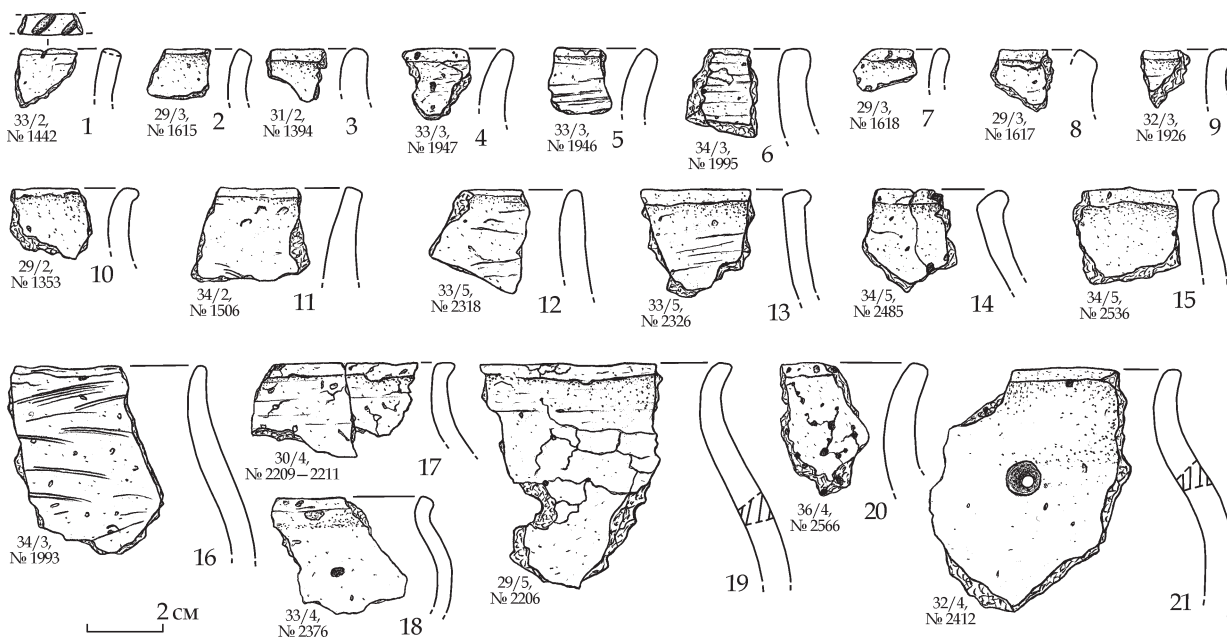
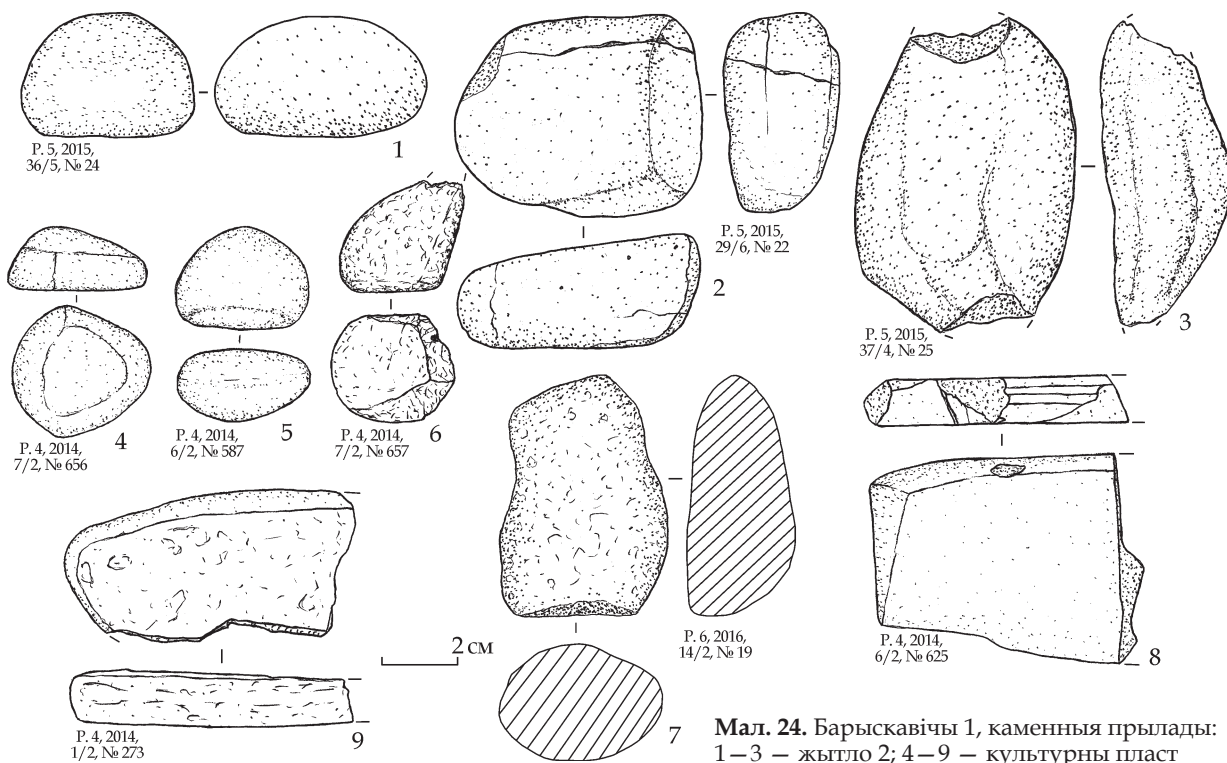
У агмені 1 і каля яго былі расчышчаны часткі трох гаршкоў. Два з іх ляжалі на баку з захаду ад агменя, верхнімі часткамі былі арыентаваны на яго (мал. 7; 8). Адна пасудзіна амаль цэлая, ад другой захавалася палова. Памеры найменшага гаршка наступныя: вышыня – 20 см, дыяметр венца – 19 см, дна – 9 см (мал. 16: 1). Дыяметр найбольшага пашырэння – 21 см, знаходзіцца на вышыні 14,5 см. Шыйка кароткая, прамая, край венца закруглены і крыху скошаны ўнутр. Па венцы звонку нанесены арнамент у выглядзе авальных пальцавых ўцісканняў. Донца масіўнае, на ім знізу маюцца шматлікія грубыя адбіткі раслінных матэрыялаў, а таксама след ад акруглай падстаўкі дыяметраў 6,5–7 см.

Ад другой пасудзіны захавалася ніжняя частка (мал. 16: 2). Дыяметр донца складае 11,5–12 см. Гэты гаршчок мае вельмі добра загладжаную, амаль падглянцаваную паверхню. Па знешніх прыкметах выяўленае донца падобнае на верхнюю частку пасудзіны з запаўнення катлавана жытла (мал. 15: 1).

Развал яшчэ аднаго гаршка быў расчышчаны бліжэй да цэнтра агменя 1 (мал. 16: 3). Пасудзіна мае наступныя памеры: вышыня – 26,5 см, дыяметр венца – 27 см, дна – 13 см. Дыяметр найбольшага пашырэння – 29 см,

Мал. 23. Барыскавічы 1, індыўідуальныя знаходкі: 1–18 – культурны пласт раскопу 6; 19–21 – запаўненне агменя 2; 20, 22, 26, 27, 30 – раскоп 5; 24, 25, 28, 29 – жылло 2 (1–8 – шкло; 9–13 – бронза; 14, 15, 18, 21, 24, 30 – жалеза; 16, 20 – камень; 17, 22, 23, 25–29 – гліна; 19 – оўруцкі пірафілітавы сланец)

Мал. 25. Барыскавічы 1, раскоп 5, 2015 г., фрагменты лянных пасудзін другой паловы I тыс. н. э. з запаўнення жытла 2

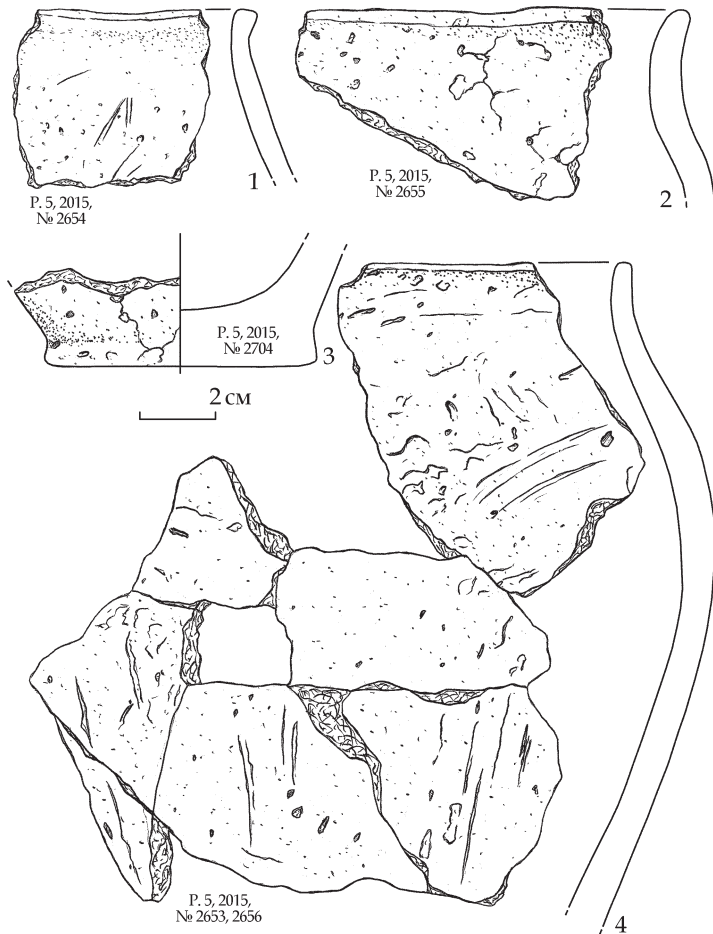
знаходзіцца на вышыні 21 см. Шыйка кароткая, прамая і крыху адхілена вонкі, зрэз венца прамы.

На заходняй ускраіне гаспадарчай ямы 1 на глыбіні 0,2–0,3 м быў расчышчаны развал ляпнога гаршка з арнамантам пальцавымі ўцісканнямі па краі венца (мал. 17: 2). Дыяметр венца складае 28 см. Па сутнасці, выяўлены гаршчок з'яўляецца павялічанай копіяй таго, які быў знойдзены каля агменя 1 (мал. 16: 1).

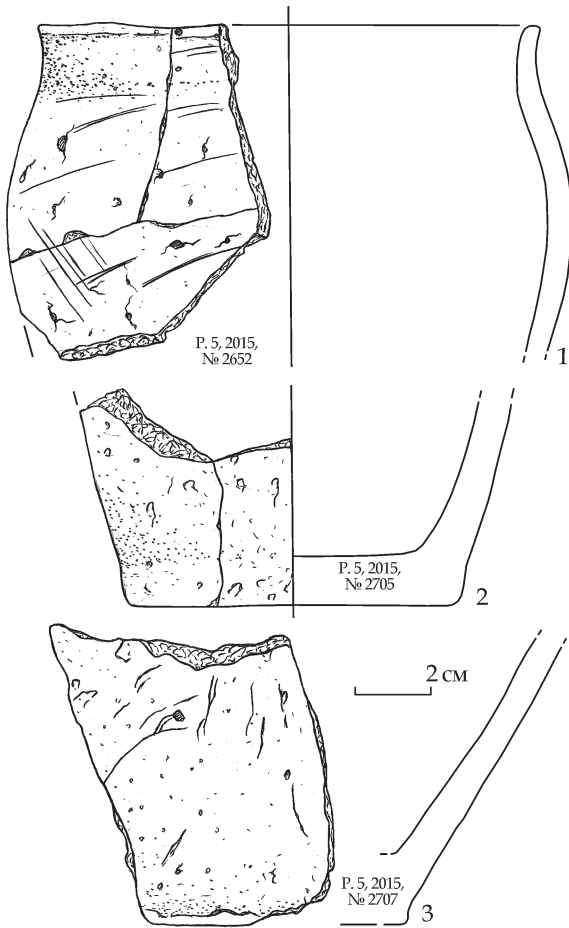
З ямы 2 паходзіць частка ляпнога неарнаментаванага гаршка з шурпатай паверхняй (мал. 17: 1). Дыяметр венца складае 30 см.

Вяяўленыя пасудзіны падобныя паміж сабой па форме. Найбольшае пашырэнне знаходзіцца ў верхняй трэці вышыні, форма тулава — конусападобная. Дыяметр венца ў 2 разы перавышае дыяметр дна, прамыя сценкі ад донца пад вуглом каля 45° пераходзяць у высокія, акруглыя плечукі. Таўшчыня сценак у верхняй частцы складае 0,6–0,7 см, бліжэй да донца — 0,9–1 см. Пасудзіны маюць карычневы, шэра- і жоўта-карычневы колер. Найбольш грубую паверхню мае самы вялікі гаршчок (мал. 15: 2). На ім прасочваюцца глыбокія барозны, якія ўтварыліся ў выніку зацірання паверхні. Гаршкі (гаршчок?), якія прадстаўлены ніжняй і верхняй часткамі, маюць вельмі гладкую, амаль падглянцаваную паверхню (мал. 15: 1; 16: 2). Паверхня найменшага гаршка бугрыстая (мал. 16: 1), астатніх — шурпатая (мал. 16: 3; 17: 1, 2). Тры пасудзіны — палова з тых, што былі рэканструяваны, маюць арнамент з авальных палцавых уцісканняў па краі венца звонку. Дамешкі ў цесце, якія прасочваюцца неўзброеным вокам, гэта ў асноўным дробная і сярэдніх памераў жарства, і, магчыма, шамот.

Сярод фрагментаў ляпных пасудзін з культурнага пласта паселішча трапляецца кераміка пражскага тыпу (мал. 10: 25, 26). Яна вылучаецца па характэрных прыкметах: пасудзіны танкасценныя, з крыху адхіленай шыйкай, край венца закруглены ці скошаны; паверхня шурпатая, цёмна-шэрага і чорнага колеру, у якасці дамешак у цеста дадавалася дробная жарства з вострымі краямі. Гаршкі з комплексу жытла 1 паказваюць іншую керамічную традыцыю. Як ужо адзначалася вышэй, іх характарызуе выцягнутая форма тулава, найбольшае пашырэнне знаходзіцца ў верхняй трэці вышыні. Яны маюць шырокае горла, акруглыя плечукі, кароткае прамое, ці крыху адхіленае вонкі венца (мал. 16: 1, 3; 17). У цэлым, такая форма адпавядае пасудзінам пражскай культуры з тэрыторыі Паўночна-Заходняй Украіны — тып І, віды Б і Д па І. П. Русанавай (1976, с. 12–55, рис. 6). Арнамент з палцавых уцісканняў па краі венца, які прысутнічае на трох гаршках з комплексу жытла 1, з’яўляецца храналагічным індикатарам VIII ст. н. э. і лічыцца характэрным для ляпных пасудзін Лука-Райкавецкай культуры (Петрашенко 1992; Томашевский, Гавритухин 1992, Михайлина 2007, с. 12–15). На тэрыторыі Беларускага Палесся, на захад ад помніка Барыскавічы 1, падобныя кераміка ўтрымліваецца ў пластах паселішчаў пражскай і Лука-Райкавецкай культур: Петрыкаў 2 (Вяргей,

Мал. 26. Барыскавічы 1, раскоп 5, 2015 г., фрагменты ляпных пасудзін другой паловы I тыс. н. э., якія былі знойдзены за печку ў жытле 2

Мал. 27. Барыскавічы 1, раскоп 5, 2015 г., ляпныя гаршкі другой паловы I тыс. н. э., якія былі знойдзены за печчу ў жытле 2

кругавых пасудзін валынцаўскай культуры VIII–IX ст. (Сухобоков 1975, с. 53).

Для ляпных пасудзін з запаўнення жытла 1 былі праведзены палеабатанічныя вызначэнні адбіткаў зярновак на паверхні. Усяго ў жытле 1 было знойдзена 447 фрагментаў пасудзін I тыс. н. э., з іх 20 (4,5 %) – утрымлівалі ўключэнні зярнят у цесце. Гэтыя фрагменты былі выяўлены ў пласце 2, кв. 17 і 22, з’яўляюцца часткамі сценак і донцаў і, найбольш верагодна, паходзяць ад двух пасудзін. У абразцах выбаркі было зафіксавана 65 ўключэнняў зерня толькі адной культуры – проса (*Panicum miliaceum* L.)⁸ (Лощенков 2015, с. 269–271).

Склад костных парэшткаў жывёл з жылога комплекса наступны (табліца). У жытле 1, у запаўненні печы былі знойдзены косткі свінні хатняй (*Sus scrofa domestica*)⁹. У запаўненні агменя 1 – фрагменты костак буйной рага-

Трымер 2003, с. 151–187), Снядзін 2 і 3 (Вяргей, Касюк 2014, с. 194–202), а таксама, на гарадзішчы і селішчы Хотамель (Русанова 1973, 1976)⁷. Блізкія матэрыялы апошняй чвэрці I тыс. н. э. былі выяўлены ў Гомельскім Падняпроўі: на гарадзішчах Гомеля і Чачэрска, на паселішчы каля гарадзішча Калочын I, на селішчы Праскурні II (Макушников 2009, с. 22, рис. 22: 25).

Згодна з тыпалогіяй В. А. Петрашэнка, распрацаванай для ляпной і кругавой керамікі VIII–IX ст. з помнікаў Правабярэжжа Сярэдняга Падняпроўя, гаршкі з агменя 1 і гаспадарчай ямы 1 паселішча Барыскавічы 1 (мал. 16: 1; 17: 2), адносяцца да тыпу I. Посуд гэтага тыпу сустракаецца на паселішчах Хадосаўка, Сахоўка і з’яўляецца вынікам развіцця больш ранніх формаў VI–VII ст. пражскай (карчакскай) і пянёкоўскай культур (Петрашенко 1992, с. 40–44, рис. 3). Таксама пасудзіны з Барыскавічаў 1 маюць падабенства з керамікай комплексу сярэдняга і позняга храналагічных этапаў (V–IX ст.), даследаваных на паселішчы Абухаў II у Правабярэжным Падняпроўі (Абашина 2004, с. 278–288).

Варта звярнуць асобную ўвагу на гаршчок з доўгай, амаль вертыкальнай шыйкай, крутымі, з рэзкім зломам плечукамі і вельмі гладкай паверхняй, які быў знойдзены на паселішчы Барыскавічы 1 у жытле 1 каля печы (мал. 15: 1). Ён, верагодна, з’яўляецца ляпной імітацыяй

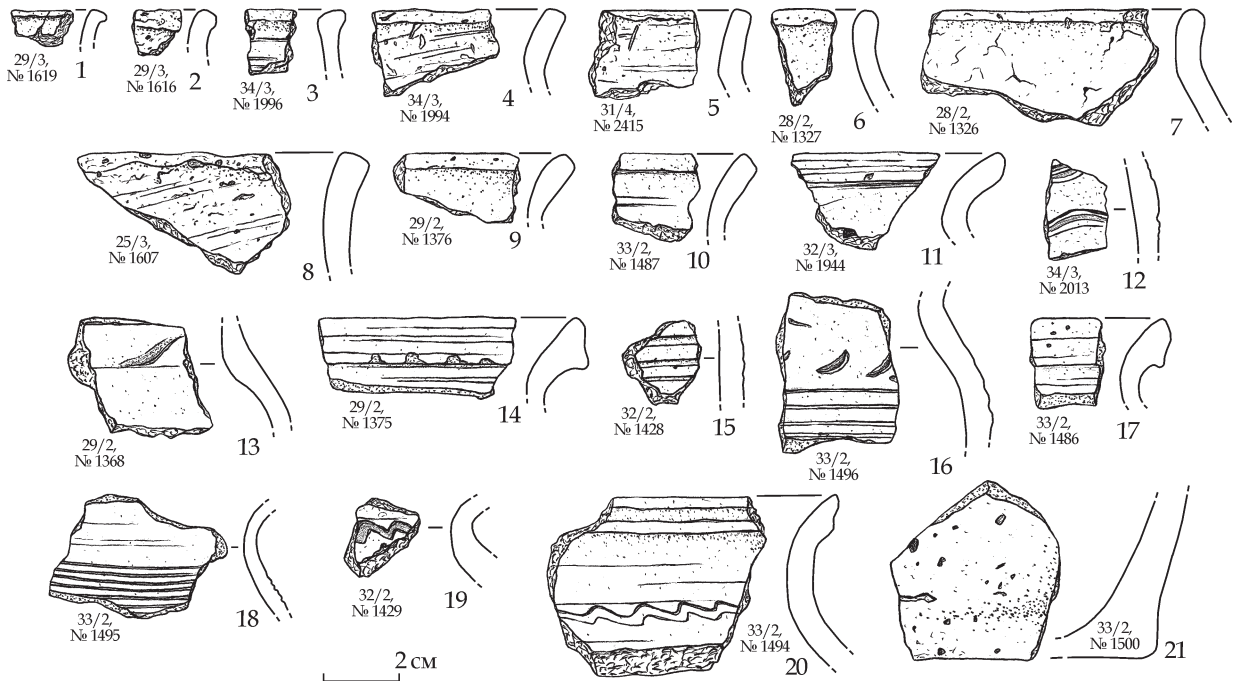
7 На сённяшні дзень агульная тыпалогія керамікі другой паловы I тыс. н. э. з помнікаў Беларускага Палесся, якая ўключала цэлыя формы, яшчэ не распрацавана. Існуюць тыпалогіі толькі для асобных помнікаў з матэрыяламі апошняй чвэрці I тыс. н. э., напрыклад – гарадзішча і селішча Гарадзішча ў Пінскім раёне (Юў, Вяргей 2012).

8 Аналіз адбіткаў зярновак на паверхні ляпных пасудзін быў зроблены ў лабараторыі флоры і сістэматыкі раслін Інстытута эксперыментальнай батанікі імя В. Ф. Купрэвіча Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі (г. Мінск) вядучым навуковым супрацоўнікам, кандыдатам біялагічных навук Дз. І. Трацяковым.

9 Вызначэнне астэалагічных парэшткаў праведзена А. А. Разлуцкай.

Склад астэалагічнай калекцыі з паселішча Барыскавічы 1

№	Колькасць / захаванасць	Від	Косць	Узрост, год / пол	Прамеры
Агмень 1, 2011 г.					
—	1	Свіння хатняя	Плежавая	>1	—
—	3	Буйная рагатая жывёла	Прамянёвая, лапатка	≈2	—
Жытло 1, печ, 2012 г.					
—	21	Свіння хатняя	3 пазванкі: 1 шыйны, 2 грудных	≤0,25	—
Яма 1, 2014 г.					
1054	1	Свіння хатняя	Правая плежавая	—	Другая асобіна адносна № 1056
1056	1	Тое самае	Правая плежавая, ніжні блок	—	—
1058	1	Тое самае	Лучавая	>1	Шырыня праксімальнага блока 36,7 мм, ш. суставаўной паверхні 33,9 мм
1059	1	Тое самае	Сцягно, дыяфіз	—	—
1060	1	Буйная рагатая жывёла	Ветка ніжняй сківіцы, правая	—	Невялікая асобіна
1061	1	Тое самае	Вялікая галёначная	<1,5	—
1062	1	Свіння хатняя	Тазавае кстка	—	—
1064	1	Тое самае	Паяснічны пазванок	—	—
1065	1	Авечка хатняя	Рабро	—	—
1066	1	Тое самае	Крыжавы пазванок	—	—
1092	1	Тое самае	Rm ³	>2	—
1092a	2	Тое самае	M ₂	2–2,5	—
1093	6 / раскры- шаны	Тое самае	Сківіца, M ₃ , стадыя прарэзвання	2–3	—
1093a	14	Тое самае	2 маляры верхняй сківіцы	—	—
1094	1 / пагрызы сабакамі ці свіннямі ў ста- ражытнасці	Свіння хатняя	Правая каленная чашач- ка	—	—
—	1	Авечка хатняя	Паяснічны пазванок	—	—
—	4	Тое самае	Пазванкі	—	—
—	3	Свіння хатняя	Лапатка	Маладая асобіна	—
Жытло 2, вобласць печы, 2015 г.					
2713	1 / пагрызы мышамі	Кабан дзікі	Левая плежавая кстка, ніжні блок і частка дыяфіза	Жаночая асобіна	Невялікая асобіна. Пярэдне- задні папярэчнік блока ≥46,2 мм
2714	1	Авечка хатняя	Паяснічны пазванок	1–3 мес.	—
2715	1 / пагрызы мышамі	Кабан дзікі	Таранная кстка	— / жа- ночая	Невялікая асобіна. Рост асобі- ны ў холцы 80,5 см
2716	4	Буйная рагатая жывёла	1 верхні маляр	2–3	—
Жытло 2, кв. 33, 37, пл. 4–5, 2015 г.					
—	1	Конь	Левая тазавае	Дарос- лая	—
—	1	Буйная рагатая жывёла	Фрагмент эмалі каронкі, ніжні маляр	1,5–2,5	—
—	1	Тое самае	M ¹ , M ²	≥3	—

Мал. 28. Барыскавічы 1, раскоп 5, 2015 г., фрагменты пасудзін з запаўнення жытла 2: 1–10 – раннекругавых; 11–21 – кругавых

тай живёлы (*Bos taurus* L) і свінні хатняй. З ямы 1 паходзяць косткі і зубы свінні хатняй, буйной рагатай живёлы, авечкі хатняй (*Ovis aries* L).

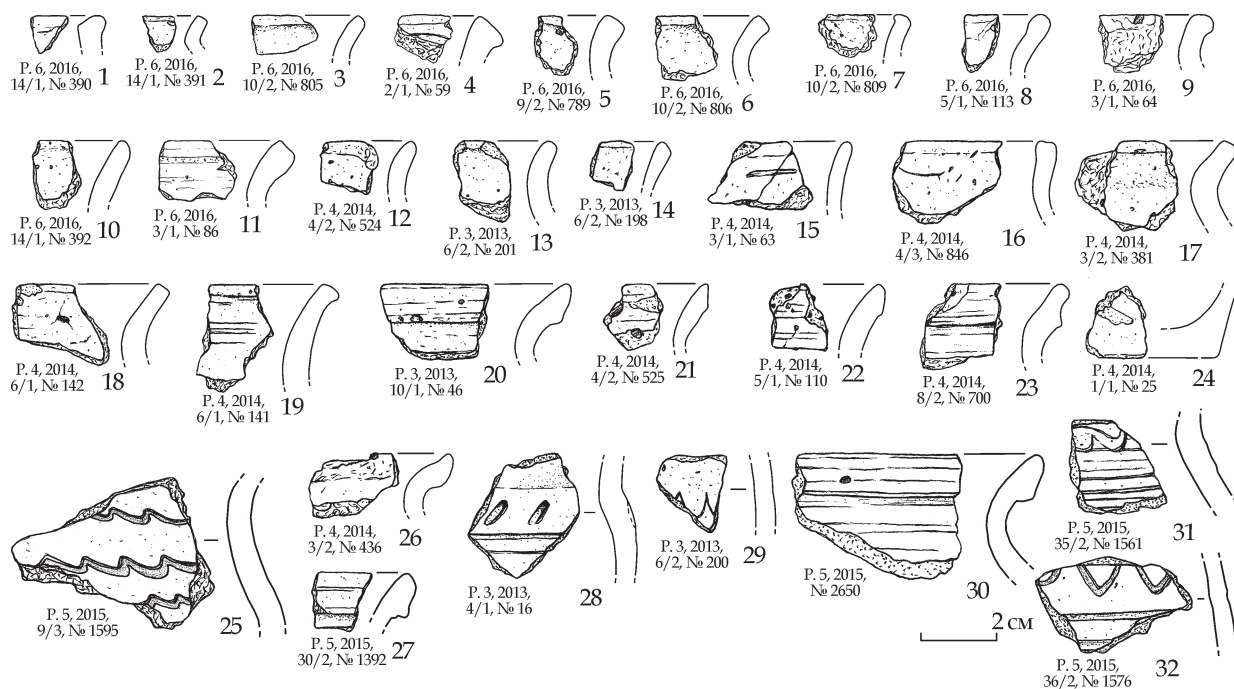
Па выніках радыёвугляроднага аналізу вугля ніжняга вянца жытла 1 была атрымана дата 764 – 889 г. (83,5 %) cal AD¹⁰.

У паўночнай частцы ўчастка, даследаванага на паселішчы Барыскавічы 1, было выяўлена жытло 2. Раскопкі праводзіліся ў 2015 – 2016 гг.

Жытло 2 размяшчалася праз 20 м на паўночны ўсход ад жытла 1 (мал. 7). Яго абрысы прасочваліся адразу пад ворным пластом у выглядзе прамакутнай плямы цёмна-шэрага колеру з вуголлем. На гэтым узроўні памеры аб'екта складалі 4,4 × 4,8 м. Даследаванае жытло рэканструюецца як пабудова падквадратнай у плане формы, арыентаванай кутамі па старанам свету (мал. 9: 2). Як і жытло 1, яна мае сляды пажару. Мяркуючы па рэштках ніжняга вянца, памеры жытла складалі 4,2 × 4,4 м. Катлаван быў заглыблены адносна старажытнай дзённай паверхні на 0,5 м. Глыбіня ад сучаснай дзённай паверхні складала 0,8 м. Запаўненне катлавана прадстаўлена гумусаваным супескам цёмна-шэрага і карычневага колеру, месцамі – чорнага, вуглістага. На рознай вышыні ў катлаване жытла трапляліся перапаленыя камяні, фрагменты ляпных пасудзін. Падлога роўная. Мяркуючы па адсутнасці слупавых ям, жытло мела зрубную канструкцыю сцен, уваход, верагодна, знаходзіўся ў паўднёва-ўсходняй сцяне.

У паўночным куце жытла 2 была расчышчана печ-каменка П-падобнай у плане формы. Яе памеры складалі 0,8 × 0,9 м. Аснову ўтваралі некалькіх вялікіх камянёў (каля 30 см), прастора паміж імі была закладзена меншымі (10 – 15 см). Некаторыя камяні, як і ў печы з жытла 1, былі наўмысна завостраныя для найлепшага мацавання канструкцыі. Печ была збудавана на

10 Аналіз рэшткаў спаленай драўніны быў зроблены ва ўстанове «Российский государственный педагогический университет им. А. И. Герцена. Факультет географии, кафедры геологии и геоэкологии, изотопный центр» (г. Санкт-Петербург, Расія).

адлегласці 0,4—0,6 м ад сцен паўночнага кута жытла, вусцем звернута на ўсход. У якасці паўночна-заходняй сценкі печы быў выкарыстаны астанец мацерыковага пяску. Паміж камянямі печы і, галоўным чынам, за ёй, былі расчышчаны фрагменты ляпных пасудзін (мал. 26; 27). Яны ляжалі шчыльна адна да адной і, відавочна, выконвалі ўтылітарную функцыю — закрывалі пясчаны астанец. У вобласці печы былі знойдзены косткі кабана дзікага (*Sus scrofa ferus* L), авечкі хатняй, буйной рагатай жывёлы. У запаўненні катлавана пабудовы (квадраты 33 і 37, пласты 4 і 5) — косткі каня (*Equus caballus* L) і буйной рагатай жывёлы (табліца).

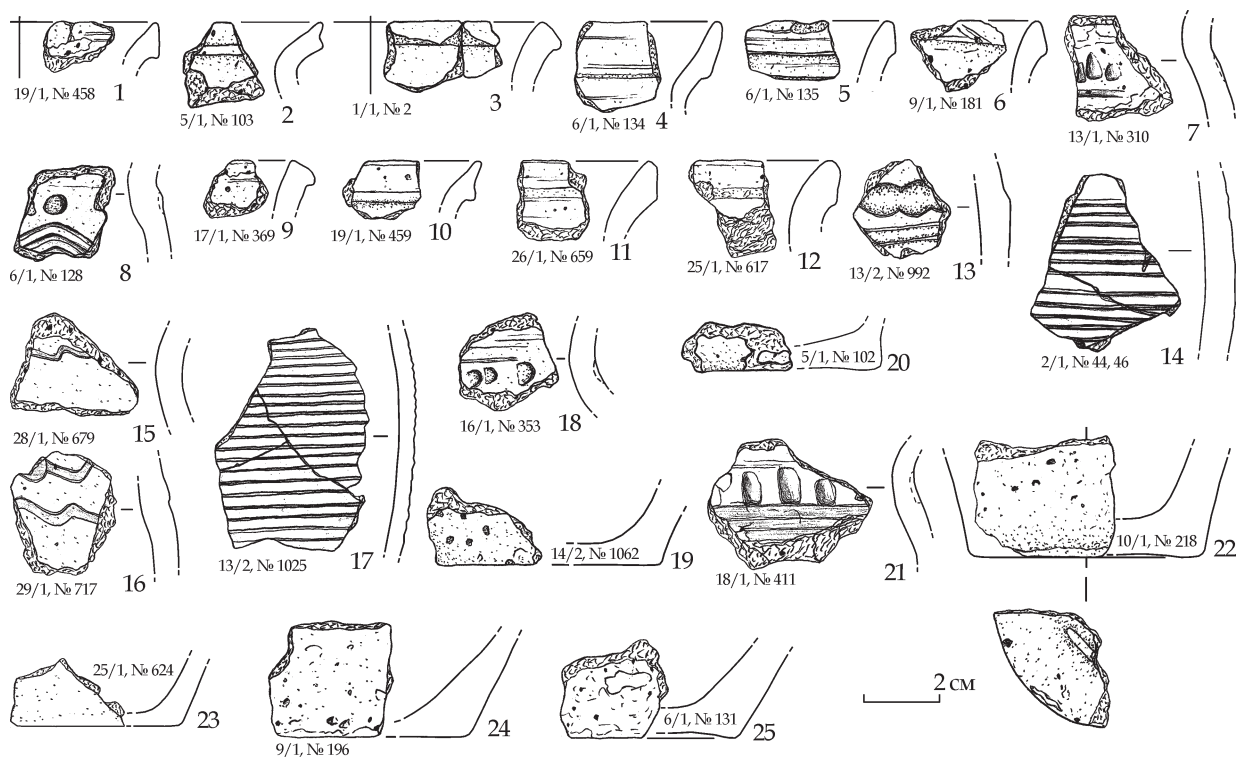
Знаходкі з запаўнення жытла 2 прадстаўлены побытавымі рэчамі: фрагментам жалезнага нажа (даўжыня ляза — 6,5 см) (мал. 23: 24); гліняным грузілам (?), акруглай, сплюсчанай формы, з добра загладжанай паверхняй (памеры 2 × 3,5 см) (мал. 23: 28). Таксама былі знойдзены 3 каменныя прылады, якія выкарыстоўваліся ў якасці цёрачнікаў ці глянцавальнікаў (мал. 24: 1—3). Памеры вырабаў — ад 6 да 8,5 см.

Праселкі з жытла 2 прадстаўлены высокімі экзэмплярамі біканічнай формы. Адно мае шурпатую паверхню, шэра-карычневы колер. Вышыня вырабу складае 2,5 см, дыяметр — 2,9 см, дыяметр адтуліны — 1—1,1 см (мал. 23: 29). Другое, фрагментаванае, з вельмі гладкай паверхняй і тэхналагічнай (?) нарэзкай па коле (мал. 23: 25).

У культурным пласце паселішча, непадалёку ад жытла 2, былі выяўлены фрагменты яшчэ двух гліняных біканічных праселак цёмна-жоўтага і шэрага колеру, з добра загладжанай паверхняй (мал. 23: 26, 27). Адно з іх мае вышыню 2,3 см. Высокія праселкі біканічнай формы часта сустракаюцца на помніках пражскай і Лука-Райкавейкай культур (Вяргей, 1999; Петрашенко 1988).

У запаўненні жытла 2 было знойдзена каля 600 фрагментаў ляпных пасудзін I тыс. н. э. (мал. 25), 29 фрагментаў раннекругавых (ляпных, падпраўленых на ганчарным коле) пасудзін (мал. 28: 1—10), 59 фрагментаў

Мал. 29. Барыскавічы 1, фрагменты пасудзін з культурнага пласта паселішча: 1—19 — ляпных, другой паловы I тыс. н. э.; 20—32 — кругавых

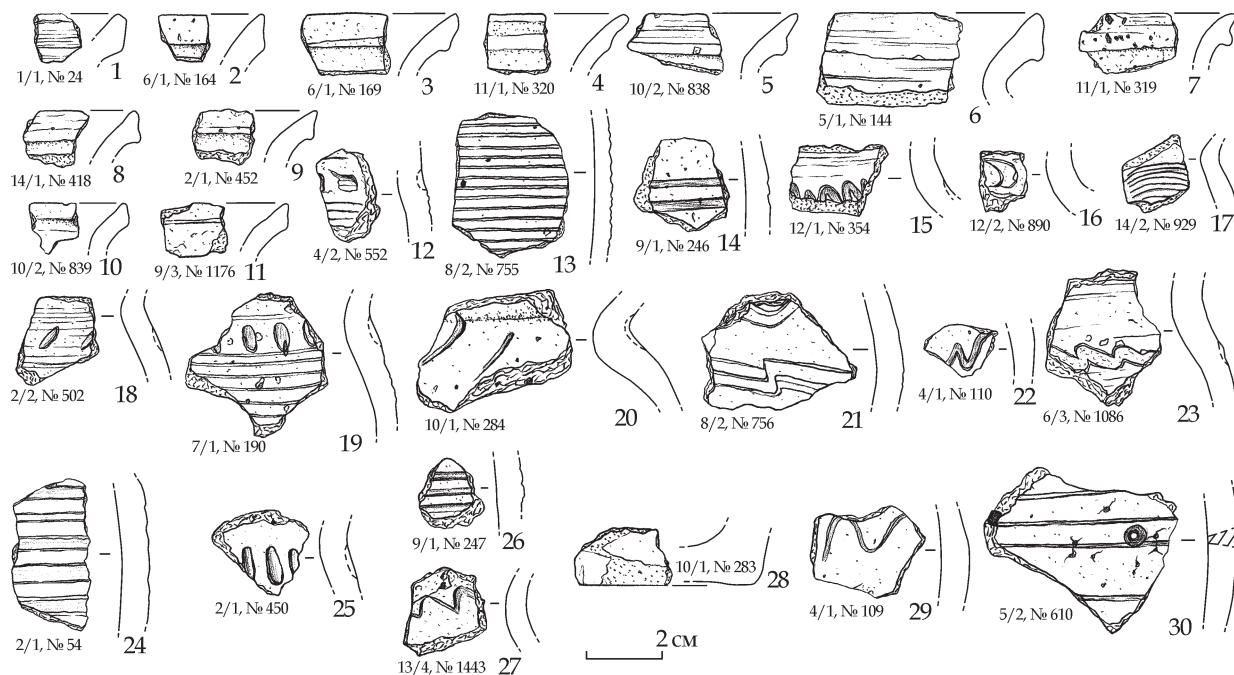

Мал. 30. Барыскавічы 1, раскоп 5, 2015 г., фрагменты кругавых пасудзін X–XI ст. з культурнага пласта паселішча

кругавых пасудзін (мал. 28: 11–21). Трэба адзначыць, што керамічны комплекс жылга 2 адрозніваецца ад посуду з жылга 1. Акрамя фрагментаў гаршкоў, якія знаходзіліся за печчу (мал. 26; 27), вялікіх абломкаў выяўлена не было. Па знешніх прыкметах гэтыя пасудзіны датуюцца трэцяй чвэрцю I тыс. н. э. і адносяцца да пражскай культуры (мал. 26: 4; 27: 1). Па тыпалогіі В. С. Вяргей, яны належаць да тыпаў Б і В — гаршкоў з прамой ці адхіленай вонкі шыйкай і гарызантальна зрэзаным венцам (Вяргей 1997, с. 20–26).

У складзе ляпной керамікі з жылга 2 адсутнічаюць фрагменты верхніх частак пасудзін з кароткай, прамой шыйкай і венцаў, арнаментаваных пальцавымі ўцісканнямі. У той жа час, у верхніх пластах запаўнення пабудовы, а таксама на ўчастку, прылеглым з поўдня, была выяўлена значная колькасць фрагментаў раннекругавых пасудзін і кругавых гаршкоў X–XI ст. (мал. 29–31). Раннекругавыя пасудзіны маюць сляды падпраўкі на ганчарным коле. Кругавы посуд па якасці вырабу падзяляецца на дзве групы. Да першай адносяцца гаршкі дрэннай якасці. Яны маюць няроўныя сценкі, элементы арнаменту — хвалі, лініі і авальныя наколы, нанесены неахайна (мал. 30: 7, 21; 31: 12, 19). Колер пасудзін чырвоны, абпал дрэнны, у цесце дамешка слюды, з-за чаго паверхня блішчыць на сонцы. Другую групу ўтвараюць гаршкі вельмі добрай якасці (мал. 28: 16, 18; 30: 17; 31: 13). Яны прадстаўлены танкасценнымі фрагментамі з рыфленнем і хвалістым арнаментам, маюць брудна-белы колер.

З паўднёва-заходняга боку ад жылга 2, на ўзроўні мацерыковай паверхні былі расчышчаны слупавыя ямкі і рэшткі згарэлых бярэнаў. Іх канцэнтрацыя на адным участку ўказвае на наяўнасць тут у старажытнасці драўлянай пабудовы ці іншых канструкцый (мал. 7). Пад адным з абвугленых бярэнаў быў знойдзены фрагмент жалезнага вырабу — наканечнік стралы (?) (мал. 23: 18). Ён мае заостраны, прамакутны ў сячэнні чаранок

даўжынёй 2 см. Чаранок паступова пашыраецца ўверх, верхняя частка абламная.

Таксама на поўдзень ад жытла 2 былі знойдзены дэталі ўпрыгожанняў і адзення (?). Выяўлена 8 цэлых і фрагментаваных шкляных пацерак. Яны прадстаўлены наступнымі экзэмплярамі: 1 зонная двухчасткавая з непразрыстага сіняга шкла, памеры $0,75 \times 0,45$ см (мал. 23: 1); 2 зонныя адначасткавыя з паўпразрыстага сіняга шкла, памеры $0,5 \times 0,55$ см (мал. 23: 4, 7); 1 шарападобная з непразрыстага чорнага шкла, памеры $0,4 \times 0,45$ см (мал. 23: 3); 1 лімонападобная двухслойная адначасткавая, памеры 1×1 см (мал. 23: 6); 1 шарападобная з паўпразрыстага жоўтага шкла, дыяметр 0,8 см (мал. 23: 5); 1 срэбрашкляная, памеры $0,7 \times 0,95$ см (мал. 23: 8); 1 фрагмент (унутраная частка) срэбрашкляной пацёркі, дыяметр 0,5 см (мал. 23: 2).

Сінія шматчасткавыя пацёркі ў цэнтральных раёнах Усходняй Еўропы з'яўляюцца ў VIII—IX ст. і бытуюць да XI ст. (Львова 1968, с. 88), лічацца характэрнымі для X—XI ст. (Фехнер 1959, пріл. 5, с. 203—204). Жоўтыя лімонападобныя пацёркі існуюць на працягу X—XI ст. (Шапова 1956, с. 174). Срэбрашкляныя пранізкі ў VIII—IX ст. распаўсюджваюцца на тэрыторыі Заходняй Еўропы і пранікаюць у паўночныя раёны Усходняй Еўропы (Львова 1968, с. 64—95). На захадзе Усходняй Еўропы, у тым ліку, на тэрыторыі Беларусі, яны вядомыя ў комплексах X—XI ст. (Шапова 1956, с. 174).

На тым жа ўчастку, дзе былі знойдзены пацёркі, выяўлены 1 цэлы і 1 фрагментаваны бронзавыя літвыя двухстворкавыя грушападобныя гузікі (ці прывескі) памерамі $1,4 \times 0,85$ см (мал. 23: 11, 12). Такія вырабы не маюць вузкага датавання. Яны бытавалі ў Ноўгарадзе і на тэрыторыі Беларусі з канца I тыс. н. э. да XV ст. (Седова 1981, с. 156; Дучыц, Іоў, Ляўко 2001, с. 136, мал. 139: 3), маглі выкарыстоўвацца як у якасці гузікаў, так і разам з пацёркамі ў складзе шыйнага ўпрыгожання (Седова 1981, с. 156; Богомольников 2004, с. 74).

Таксама непадалёку ад жытла 2 быў знойдзены выраб з каляровага металу ў форме паўмесяца (мал. 23: 9). Адзін яго край заостраны, другі — трохі

Мал. 31. Барыскавічы 1, раскоп 6, 2016 г., фрагменты кругавых пасудзін X—XI ст. з культурнага пласта паселішча

патоушчаны і адагнуты ўбок. Ён зроблена з тонкага, акруглага ў сячэнні стрыжня дыяметрам 1–1,5 мм. Найбольшы дыяметр вырабу — 1,2 см. Магчыма ён з’яўляецца часткай упрыгожання ці дэталлю адзення.

Праз 5 м на захад ад жытла 2 быў выяўлены агмень 2 (мал. 7). Ён меў вельмі дрэнны стан захаванасці, падчас расчысткі ўяўляў сабой яму глыбінёй да 0,4 м, з аморфнымі абрысамі (мал. 9: 1). Запаўненне складалася з супеску чорнага колеру з уключэннем вуголля, ва ўнутранай прасторы знаходзілася скапленне камянёў. Каля агменя і ў ім былі знойдзены два праселкі. Адно вытачанае з сценкі кругавой пасудзіны белага колеру з шматрадным лінейным арнамантам (мал. 23: 23). Мае форму дыска, дыяметр 3,2 см, вышыня 0,6–0,7 см, дыяметр адтуліны 0,6–0,7 см. Другое праселка біканічнай формы, з оўруцкага пірафілітавага сланцу (мал. 23: 19). Яго дыяметр 2,8 см, вышыня 1,2–1,3 м, дыяметр адтуліны 1,1–1,2 см.

Агмень 3 размешчаны праз 7 м на паўднёвы захад ад жытла 2 (мал. 7). Ён таксама ўяўляў сабой яму глыбінёй 0,2 см з вуглістым запаўненнем і перапаленымі камянямі. Самая прадстаўнічая знаходка з аб’екта — венца кругавой пасудзіны (мал. 29: 30).

У раскопе 2015 г. была знойдзена бачонкападобная пацерка (фрагмент) з непразрыстага чорнага шкла з рэльефнымі вочкамі белага колеру (мал. 11: 11). Памеры пацеркі — 0,9–1 × 0,9–1 см. Перыяд выкарыстання падобных вырабаў на помніках няволінскай культуры (Заходняе Прыуралле) вызначаецца ў межах канца VII–IX ст. (Голдина 2010, с. 61, рис. 24: IVБ33а).

Акрамя таго, у культурным пласце паселішча Барыскавічы 1 падчас раскопак у 2015–2016 гг. былі знойдзены наступныя побытавыя рэчы: фрагмент каменнага асялка (памеры 3,2 × 2 × 0,6 см) (мал. 23: 20); фрагмент жалезнай брытвы (?) (мал. 23: 30); выраб з каляровага металу (фрагмент) у выглядзе шматслойнай палоскі (мал. 23: 13), бронзавы злітак (0,5 × 0,8 см) (мал. 23: 10); выраб жалезны ў выглядзе крука (мал. 23: 15); фрагмент ляза жалезнага нажа (мал. 23: 14); праселка глінянае (фрагмент), вышыня 2,1 см, паверхня шурпатая, колер светла-карычневы (мал. 23: 17); праселка глінянае біканічнай формы (?) (фрагмент), колер цёмна-шэры колеру, паверхня вельмі добра загладжаная (мал. 11: 12); праселка (?) з сценкі кругавой пасудзіны (фрагмент) (мал. 23: 22); прылада каменная трапецападобнай формы (памеры — 2,3 × 1,7–2,2 × 0,75 см), магла выкарыстоўвацца ў якасці глянцавальніка (мал. 23: 16); пест каменны (памеры 6,5 × 4,5 × 3–4 см) (мал. 24: 7). У раскопе 4 2014 г. былі знойдзены каменныя прылады, якія не маюць храналагічнага вызначэння (мал. 24: 4–6, 8, 9). Гэта цёрачнікі, глянцавальнікі, шліфавальныя пліткі і г. д.

Вядомыя і могілкі жыхароў раннесярэднявечнага паселішча. На заходняй ускраіне вёскі Барыскавічы ў канцы XIX ст. адзначаўся курганны могільнік, які налічваў 15 насыпаў вышынёй 1–3 м, дыяметрам 3–6 м. У. З. Завітневіч раскапаў 6 курганоў. Былі выяўлены пахаванні па абразе трупаспалення на гарызонце (1) і ў насыпе (5). Яшчэ адзін курганны могільнік быў зафіксаваны на ўсход ад вёскі, ва ўрочышчы Курганы (Завітневіч 1890; рэд. Марцэлеў 1985, с. 259–260; Лысенко 1991, с. 171).

Такім чынам, на паселішчы Барыскавічы 1 былі даследаваны два жылля комплексы, якія ўключаюць уласна жылло, гаспадарчыя пабудовы і ямы. Жыллы па ўсіх параметрах падобныя паміж сабой. Яны пабудаваны ў зрубнай тэхніцы, маюць амаль аднолькавыя памеры — 16 (жылло 1) і 18,5 м² (жылло 2), арыентаваны кутамі па старанах свету. Катлаван жылла 1 заглыблены ў старажытную дзённую паверхню на 0,35–0,4 м, катлаван жыл-

ла 2 — на 0,5 м. Абедзве пабудовы ацяпляліся печамі-каменкамі, скляпенне якіх было складзена з наўмысна завостраных камянёў. Печы-каменкі, як тып ацяпляльнага збудавання, лічацца характэрнымі для домабудаўніцтва носьбітаў пражскай культуры з тэрыторыі Паўночна-Усходняй Украіны (Карчак, Цецяраўка), а таксама Паднястроўя (Кодын) (Русанова, 1976; Томашевский, Гавритухин, 1992). Яны пакуль не былі сустрэты на помніках пражскай і Лука-Райкавецкай культур у іншых частках Беларускага Палесся, але вядомыя на суседняй тэрыторыі — у Гомельскім Падняпроўі. Тут даследаваны паселішчы з жыллямі, якія ўтрымліваюць кераміку пражскага ці змяшанага пражска-калочынскага аблічча (Нісімкавічы 2, Мохаў, Праскурні 2) (Макушников 2009, с. 15—16).

Ляпныя пасудзіны з комплексу жылля 1 адлюстроўваюць керамічныя традыцыі фіналу пражскай культуры — ранняга перыяду Лука-Райкавецкай культуры, ці для тэрыторыі Сярэдняга Падняпроўя і Дняпроўскага Правабярэжжа — сахноўскага этапу (канец VII — VIII ст.) (Баран 1998, с. 90—95; Приходнюк 1980, с. 25—59; Петрашенко 1989). Улічваючы вынікі адноснага (аналіз рэчавага комплексу) і абсалютнага (радыёвугляродны аналіз) датавання, перыяд функцыянавання жылля 1 вызначаецца VII/VIII—IX ст.

Храналогія жылля 2 абапіраецца на знаходкі абломкаў ляпных пасудзін пражскай культуры з вобласці печы (3-за печы). Улічваючы іх нешматлікасць і фрагментарнасць, больш дакладную датыроўку, чым агульны перыяд існавання пражскай культуры — V—VII ст., для іх даць немагчыма. У верхніх пластах пабудовы, а таксама на ўчастку, прылеглым да яе з поўдня і паўднёва-заходняга боку, адзначана канцэнтрацыя раннекругавой і кругавой керамікі IX—XI ст., рэчаў гэтага перыяду: пацерак, гузікаў, праселак і г. д. Таксама тут зафіксаваны слупавыя ямкі ад наземнай пабудовы. Гэта сведчыць аб заселенасці дадзенага ўчастка ў старажытнарускі перыяд.

Большасць даследчыкаў сёння сыходзяцца ў меркаванні, што працес трансфармацыі пражскай культуры ў культуру тыпу Лука-Райкавецкай у канцы VII — першай палове VIII ст. меў больш складаную форму, чым гэта ўяўлялася раней (Гавритухин 2009, с. 9—10; Щеглова 1991, с. 42—50; Обломский, Родинкова 2014, с. 381—404). Мяркуючы па матэрыялах з запаўнення, комплекс жылля 1 з паселішча Барыскавічы 1 у гэты час мог функцыянаваць. Жылыя пабудовы, якія былі даследаваны на помніку, на сучасны момант не маюць дакладных аналагаў на тэрыторыі Беларусі. Найбольш верагодна іх прыналежнасць да розных храналагічных перыядаў, аднак сувязь паміж імі пакуль няясная. Магчыма, мы маем справу з некалькімі будаўнічымі этапамі адной групы насельніцтва, але, улічваючы невялікія памеры даследаванага ўчастка, меркаваць аб гэтым можна толькі гіпатэтычна. Далейшыя даследаванні на паселішчы Барыскавічы 1, а таксама на помніках гэтага часу, будуць садзейнічаць разуменню тых культурна-гістарычных працэсаў, якія адбываліся ва ўсходняй частцы Беларускага Палесся і на суседніх тэрыторыях у другой палове I тыс. — першых стагоддзях II тыс. н. э.

ЛІТАРАТУРА

- Абашина, Н. С. 2004. Ранньослов'янські житла поселення Обухів-2. В: Козак, Д. Н. (ред.). *Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали*. Київ: ІА НАНУ, с. 277-300.
- Баран, В. Д. 1998. *Давні слов'яни*. Київ: Альтернативи.
- Белевц, В. Г. 2012. Проблема выделения памятников позднелазубинецкого круга в Белорусском Припятском Полесье. *Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов*, 3, с. 281-305.
- Богомольников, В. В. 2004. *Радимичи: (по материалам курганов X – XII вв.)*. Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины.
- Вергей, В. С. 2005. Пражская культура в Беларуси. В: Kaczanowski, P., Parczewski, M. (eds.). *Archeologia o początkach Słowian*. Krakow: Instytut archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, с. 487-502.
- Вяргей, В. С. 1997. Керамічны комплекс з помнікаў тыпу Прага-Карчак на Беларусі. *Заслаўскія чытанні, 1995 г.: Матэрыялы міжнароднай канферэнцыі «Гісторыя і культура Заслаўя ў свеце агульнанацыянальных праблем»*, с. 20-26.
- Вяргей, В. С. 1999. Помнікі тыпу Прагі-Карчак і Лукі-Райкавецкай на Беларусі. У: Шадыра, В. І., Вяргей, В. С. (рэд.). *Археалогія Беларусі*. Мінск: Беларуская навука, 2: Жалезны век і ранняе сярэднявечча, с. 317-348, 392-406.
- Вяргей, В. С., Трымер, В. 2003. Раннеславянскае паселішча Петрыкаў-2 на р. Прыпяць. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 18, с. 151-187.
- Вяргей, В. С., Касюк А. Ф. 2014. Даследаванні ў 2012 г. паселішчаў каля в. Снядзін у Петрыкаўскім раёне. *Матэрыялы па археалогіі Беларусі*, 25, с. 194-202.
- Гавритухин, И. О. 2009. Понятие пражской культуры. *Труды Государственного Эрмитажа*, 49: Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света: материалы Международной конференции, состоявшейся 14–18 мая 2007 года в Государственном Эрмитаже, с. 7-25.
- Голдина, Е. В. 2010. *Бусы могильников неволинской культуры (конец IV – IX вв.)*. Ижевск: УдмГУ.
- Дучыц, Л. У., Іоў, А. В., Ляўко, В. М. 2001. Археалагічнае вывучэнне гарадскіх і вясковых могільнікаў. У: Ляўко, В. М. (гал. рэд.). *Археалогія Беларусі*. Мінск: Беларуская навука, 4: Помнікі XIV – XVIII стст., с. 132-139.
- Завитневич, В. З. 1890. *Из археологической экскурсии в Припятское Полесье*. Киев. Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца, IV.
- Исаенко, В. Ф. 1961. *Отчёт о полевых исследованиях, проведённых в 1961 г. в бассейне р. Припять*. ЦНА НАН Беларусі, ФАНД, воп. 1, арх. № 159, 137 (альбом).
- Исаенко, В. Ф. 1976. *Неолит Припятского Полесья*. Минск: Наука и техника.
- Иов, О. В. 2016. К вопросу о местонахождении летописного Турова X – начала XI вв. В: Скеп'ян, А. А. (ред.). *Беларусь праз прызму рэгіянальнай гісторыі: Калінкавічы і Калінкавіцкі край*. Мінск: Беларуская навука, с. 68-86.
- Іоў, А. В., Вяргей В. С. 2012. *Старажытнае паселішча на Ясельдзе*. Мінск: Беларуская навука.
- Каласоўскі, Ю. У., Залашка, Г. М. 2011. Мазырскія гарадзішча і селішча. В: Бялова, Т. У. (рэд.). *Археалогія Беларусі: энцыклапедыя*. Мінск: Беларуская энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2, с. 54.
- Касюк, А. Ф. 2013а. Асноўныя вынікі археалагічных даследаванняў на Палессі ў 2011 г. *Матэрыялы па археалогіі Беларусі*, 24: Даследаванне сярэднявечных старажытнасцей Цэнтральнай Беларусі (памяці Ю. А. Заяца), с. 355-361.
- Касюк, А. Ф. 2013б. Археологические исследования на территории Калинковичского и Мозырского районов Гомельской области в 2012 году. *Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2012 году*, с. 33-38.
- Касюк, А. Ф. 2016а. Беларускае Палессе ў канцы VII – VIII ст. і ў пачатку X ст. н. э. В: Левко, О. Н., Белевц, В. Г. (ред.). *Славяне на тэрыторыі Беларусі в догосударственный период: к 90-летию со дня рождения Л.Д. Поболя*. Минск: Беларуская навука, 2, с. 62-98.
- Касюк, А. Ф. 2016б. Раннеславянскія помнікі ў басейне Ніжняй Прыпяці: стан і перспектывы даследаванняў. В: Скеп'ян, А. А. (ред.). *Беларусь праз прызму рэгіянальнай гісторыі: Калінкавічы і Калінкавіцкі край*. Мінск: Беларуская навука, с. 19-54.
- Касюк, А. Ф. 2016с. *Справаздача аб археалагічных даследаваннях у Мінскай, Брэсцкай і Гомельскай абласцях у 2015 годзе*. ЦНА НАН Беларусі, ФАНД, воп. 1, арх. № 3347а, б.
- Крывальцэвіч, М. М. 2010. *Справаздача аб выкананні археалагічных даследаванняў у 2009 годзе на аб'екце «Размеркавальны газанправод высокага ціску для газіфікацыі індывідуальнага*

- жыллёвага фонду аграгарадка Прудок Мазырскага раёна» Гомельскай вобласці. ЦНА НАН Беларусі, ФАНД, воп. 1, арх. № 2661.
- Кухаренко, Ю. В. 1961. *Средневековые памятники Полесья*. Москва: Наука. Свод археологических источников, Е1-57.
- Львова, З. А. 1968. Стекланные бусы Старой Ладogi (I: Способы изготовления, ареал и время распространения). *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 10, с. 64-95.
- Лошенко, М. И. 2015. Ботанические находки с селища Борисковичи Первые. *Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2013 г.*, с. 269-271.
- Лысенко, П. Ф. 1991. *Дреговичи*. Минск: Наука и техника.
- Лысенко, П. Ф. 1974. *Города Туровской земли*. Минск: Наука и техника.
- Мазырскае Палессе. 1999. В: Пашкоў Г. П. (рэд.). *Беларуская энцыклапедыя: у 18 т.* Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 9, с. 544.
- Макушников, О. А. 2009. *Гомельское Поднепровье в V — середине XIII вв.: Социально-экономическое и этнокультурное развитие*. Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины.
- Марцэлеў, С. В. (рэд.). 1985. *Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Гомельская вобласць*. Мінск: Беларуская энцыклапедыя.
- Михайлина, Л. П. 2007. *Слов'яни VIII—X ст. між Дніпром і Карпатами*. Київ: АІ НАНУ.
- Обломский, А. М., Родинкова, В. Е. 2014. Этнокультурный перелом в Поднепровье в VII в. н. э. Хронология событий. *Краткие сообщения Института археологии*, 235, с. 381-404.
- Палікарповіч, К. М. 1930. Раскопки Юравіцкай палеалітычнай стаянкі ў 1929 г. *Записки аддзела гуманітарных навук*, 11: Працы Археалёгічнай Камісіі, II, с. 499-501.
- Перхавко, В. Б. 2000. О раннесредневековых памятниках V—VIII вв. в Центральной части Левобережья Припяти. *Археологічні студії*, 1, с. 163-173.
- Петрашенко, В. О. 1988. Слов'янські пряслиця VIII—ст. з Правобережжя Середнього Подніпров'я. *Археологія*, 62, с. 24-32.
- Петрашенко, В. О. 1989. Волинцевска культура на Правобережному Подніпров'ї (за матеріалами Ходосівського поселення). *Археологія*, 2, с. 32-44.
- Петрашенко, В. О. 1992. *Слов'янська кераміка VIII—IX ст. Правобережжя Середнього Подніпров'я*. Київ: Наукова думка.
- Поболь, Л. Д. 1983. *Археологические памятники Белоруссии. Железный век*. Минск: Наука и Техника.
- Приходнюк, О. М. 1980. *Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я у VI—IX ст. н. е.* Київ: Наукова думка.
- Русанова, И. П. 1966. *Курганы полян X—XII вв.* Москва: Наука. Свод археологических источников, Е1-24.
- Русанова, И. П. 1973. *Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом*. Москва: Наука. Свод археологических источников, Е1-25.
- Русанова, И. П. 1976. *Славянские древности VI—VII вв. Культура пражского типа*. Москва: Наука.
- Седова, М. В. 1981. *Ювелирные изделия древнего Новгорода (X—XV вв.)*. Москва: Наука.
- Сухобоков, О. В. 1975. *Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и её предшественники)*. Киев: Наукова думка.
- Томашевский, А. П., Гавритухин, И. О. 1992. *Славянское поселение Тетеревка-I*. Киев: Препринт.
- Фехнер, М. В. 1959. К вопросу об экономических связях древнерусской деревни. *Очерки истории русской деревни IX—XIII вв.*, 33, с. 149-224.
- Шнеевайс, Е., Касюк, Е. Ф., Шумиловских, Л. С., Бартроу, А. М. 2014. Применение магниторазведки при изучении раннесредневековых памятников Беларуси. *Матэрыялы па археалогіі Беларусі*, 25: Вынікі даследавання першабытных і сярэднявечных старажытнасцей Беларусі ў 2011—2012 гг., с. 259-265.
- Щапова, Ю. Л. 1956. Стекланные бусы Древнего Новгорода. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 55, с. 164-179.
- Щеглова, О. А. 1991. Среднее Поднепровье конца VII — первой половины VIII в. Причины смены культур. В: Бочкарёв, В. С., Кирпичников, А. Н., Кулаков, С. А., Массон, В. М. (ред.). *Социогенез и культурогенез в историческом аспекте. Материалы методологического семинара*. Санкт-Петербург: ИИМК АН СССР, с. 42-50.

REFERENCES

- Abashina, N. S. 2004. Rannoslovyanski zhitla poselennya Obukhiv-2. In: Kozak, D. N. (ed.). *Arkheologiya davnikh slovyan. Doslidzhennya i materialy*. Kyiv: IANANU, s. 277-300.
- Baran, V. D. 1998. *Davni slovyani*. Kyiv: Alternativa.
- Belevets, V. G. 2012. Problema vydeleniia pamiatnikov pozdnezarubinetskogo kruga v Belorusskom Pripiatskom Polese. *Lesnaia i lesostepnaia zony Vostochnoi Evropy v epokhi rimskikh vlianiia i Velikogo pereseleniia narodov*, 3, s. 281-305.
- Bogomolnikov, V. V. 2004. *Radimichi: (po materialam kurganov X – XII vv.)*. Gomel: GGU im. F. Skoriny.
- Vergey, V. S. 2005. Prazhskaya kultura v Belarusi. In: Kaczanowski, P., Parczewski, M. (eds.). *Archeologia o poczatkach Slowian*. Krakow: Instytut archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, s. 487-502.
- Vjargey, V. S. 1997. Keramičny kompleks z nomnikaŭ typu Praga-Korčak na Belarusi. *Zaslaŭskija čytanni*, 1995 g.: Materyjaly mižnarodnaj kanferencyi «Historyja i kultura Zaslaŭja ŭ svece ahulnanacyjannyh problem», s. 20-26.
- Vjargey, V. S. 1999. Pomniki typu Prahi-Karchak i Luki-Rajkaveckaj na Bielarusi. In: Šadyra, V. I., Vjargey, V. S. (eds.). *Archealohija Bielarusi*. Minsk: Bielarskaja navuka, 2: Žalezny vek i rannjaje sjarednjavečča, s. 317-348, 392-406.
- Vjargey, V. S., Trymer, V. 2003. Ranneslavianskaje paselišča Petrykaŭ-2 na r. Prypjac. *Historyčna-archealahičny zbornik*, 18, s. 151-187.
- Vjargey, V. S., Kasiuk, A. F. 2014. Dasledavanni ŭ 2012 g. paseliščaŭ kalja v. Snjadzin u Petrykaŭskim rajone. *Materyjaly pa archealohii Bielarusi*, 25, s. 194-202.
- Gavritukhin, I. O. 2009. Ponyatie prazhskoj kul'tury. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, 49: Slozhenie russkoj gosudarstvennosti v kontekste rannesrednevekovoj istorii Starogo Sveta: materialy Mezhdunarodnoj konferencii, sostoyavshejsya 14 – 18 maya 2007 goda v Gosudarstvennom Ermitazhe, s. 7-25.
- Goldina, E. V. 2010. *Busy mogilnikov nevolinskoy kultury (konets IV – IX vv.)*. Izhevsk: UdmGU.
- Dučyc, L. U., Ioŭ, A. V., Liaŭko, V. M. 2001. Archealahičnaje vyvučenne haradskich i viaskovyh mohiŭnikaŭ. In: Liaŭko, V. M. (ed.). *Archealohija Bielarusi*. Minsk: Bielarskaja navuka, 4: Pomniki XIV – XVIII stst., s. 132-139.
- Zavitnevich, V. Z. 1890. *Iz arkheologicheskoy ekskursii v Pripiatskoye Polesye*. Kiev. Chteniya v Istoricheskom obshchestve Nestora Letopistsa, 4.
- Isayenko, V. F. 1961. *Otchet o polevykh issledovaniyakh, provedennykh v 1961 g. v bassejny r. Pripyat*. TsNA NAN Belarusi, FAND, vop. 1, arkh. N 159, 137 (albom).
- Isayenko, V. F. 1976. *Neolit Pripiatskogo Polesia*. Minsk: Nauka i tekhnika.
- Iov, O. V. 2016. K voprosu o mestonakhozhdenii letopisnogo Turova X – nachala XI vv. In: Skepjan, A. A. (ed.). *Belarus praz pryzmu rehijanalnaj historyji: Kalinkavičy i Kalinkavički kraj*. Minsk: Bielarskaja navuka, s. 68-86.
- Ioŭ, A. V., Vjargey, V. S. 2012. *Starażytnae paselišča na Jaseldze*. Minsk: Bielarskaja navuka.
- Kalasoŭski, Ju. U., Zalaška, H. M. 2011. Mazyrskaja haradzišča i sielišča. In: Bialova, T. U. (ed.). *Archealohija Bielarusi: encyklopedyja*. Minsk: Bielarskaja encyklopedyja imja P. Broŭki, 2, s. 54.
- Kasiuk, A. F. 2013a. Asnoŭnyja vyniki archealahičnych dasledavannjaŭ na Palesi ŭ 2011 h. *Materyjaly pa archealohii Bielarusi*, 24: Dasledavanne siaredneviakovych starażytnasceji Centralnaj Bielarusi (pamiaci Ju. A. Zajaca), s. 355-361.
- Kasyuk, A. F. 2013b. Arkheologicheskiye issledovaniya na territorii Kalinkovichskogo i Mozyrskogo rayonov Gomelskoy oblasti v 2012 godu. *Arkheologicheskiye issledovaniya v Evroregione «Dnepr» v 2012 godu*, s. 33-38.
- Kasiuk, A. F. 2016a. Bielarskaja Palesse ŭ kancy VII – VIII st. i ŭ pačatku X st. n. e. In: Levko, O. N., Belevets, V. G. (eds.). *Slavyane na territorii Bielarusi v dogosudarstvennyy period: k 90-letiyu so dnya rozhdeniya L. D. Pobolya*. Minsk: Belaruskaya navuka, 2, s. 62-98.
- Kasiuk, A. F. 2016b. Ranneslavjanskija pomniki ŭ basejne Nižnij Prypjaci: Stan i perspektyvy dasledavannjaŭ. In: Skepjan, A. A. (ed.). *Belarus praz pryzmu rehijanalnaj historyji: Kalinkavičy i Kalinkavički kraj*. Minsk: Bielarskaja navuka, s. 19-54.
- Kasiuk, A. F. 2016c. *Spravazdača ab archealahičnych dasledavannjach u Minskaj, Breskaj i Homelskaj ablascjach u 2015 hodze*. CNA NAN Bielarusi, FAND, vop. 1, arch. N 3347a, b.
- Kryvaecevic, M. M. 2010. *Spravazdača ab vykananni archealahičnych dasledavannjŭ u 2009 hodze na abjekce «Razmerkavaeny hazapravod vysokaha cisku dlja hazifikacyji indyviduaenaha žyŭljovaha fondu ahraradka Prudok Mazyrskaha rajona» Homelskaj vobkasci*. CNA NAN Bielarusi, FAND, vop. 1, arch. N 2661.
- Kukharensko, Yu. V. 1961. *Srednevekovyye pamyatniki Polesia*. Moskva: Nauka. Svod arkheologicheskikh istočnikov, E1-57.
- Lvova, Z. A. 1968. Steklyannyye busy Staroy Ladogi (I: Sposoby izgotovleniya, areal i vremya rasprostraneniya). *Arkheologicheskij sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 10, s. 64-95.
- Loshenkov, M. I. 2015. Botanicheskiye nakhodki s selishcha Boriskovichy Pervyye. *Arkheologicheskiye issledovaniya v Evroregione «Dnepr» v 2013 g.*, s. 269-271.

- Lysenko, P. F. 1991. *Dregovichy*. Minsk: Navuka i tekhnika.
- Lysenko, P. F. 1974. *Goroda Turovskoy zemli*. Minsk: Navuka i tekhnika.
- Mazyrskaje Palesse. 1999. In: Paškoŭ H. P. (ed.). *Bielaruskaja encykłapedyja: u 18 t.* Minsk: Bielaruskaja encykłapedyja, 9, s. 544.
- Makushnikov, O. A. 2009. *Gomelskoye Podneprovye v V – seredine XIII vv.: Sotsialno-ekonomicheskoye i etnokulturnoye razvitiye*. Gomel: GGU im. F. Skoriny.
- Marceleŭ, S. V. (ed.). 1985. *Zbor pomnikav historyji i kultury Bielarusi. Homelskaja voblasć*. Minsk: Bielaruskaja Saveckaja Encykłapedyja.
- Mihajlina, L. P. 2007. *Slovyani VIII – X st. mizh Dniprom i Karpatami*. Kyiv: IA NANU.
- Oblomskiy, A. M. Rodinkova, V. E. 2014. Etnokulturnyy perelom v Podneprovye v VII v. n. e. *Khronologiya sobytii. Kratkiye soobshcheniya Instituta arkheologii*, 235, s. 381-404.
- Palikarpovič, K. M. 1930. Raskopki Juravickaj palealityčnej stajanki ŭ 1929 h. *Zapiski addzelu humanitarnych nauk*, 11: Pracy Archeoljohičnaj Kamisii, II, s. 499-501.
- Perkhavko, V. B. 2000. O rannesrednevekovykh pamyatnikakh V – VIII vv. v Tsentralnoy chasti Levoberezhia Pripyati. *Arkheologichni studii*, 1, s. 163-173.
- Petrashenko, V. O. 1988. Slovyanski pryaslitsya VIII – X st. z Pravoberezhzha Serednyogo Podniprovyia. *Arkheologiya*, 62, s. 24-32.
- Petrashenko, V. O. 1989. Volintsevska kultura na Pravoberezhnomu Podniprovyi (za materialami Khodosivskogo poselennya). *Arkheologiya*, 2, s. 32-44.
- Petrashenko, V. O. 1992. *Slovyanska keramika VIII – IX st. Pravoberezhzha Serednyogo Podniprovyia*. Kyiv: Naukova dumka.
- Pobol, L. D. 1983. *Arkheologicheskiye pamyatniki Belorussii. Zheleznyy vek*. Minsk: Nauka i Tekhnika.
- Prikhodnyuk, O. M. 1980. *Arkheologichni pamyatki Serednyogo Podniprovyia u VI – IX st. n. e.* Kyiv: Naukova dumka.
- Rusanova, I. P. 1966. *Kurgany polyan X – XII vv.* Moskva: Nauka. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E1-24.
- Rusanova, I. P. 1973. *Slavyanskiye drevnosti VI – IX vv. mezhdu Dneprom i Zapadnym Bugom*. Moskva: Nauka. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E1-25.
- Rusanova, I. P. 1976. *Slavyanskiye drevnosti VI – VII vv. Kultura prazhskogo tipa*. Moskva: Nauka.
- Sedova, M. V. 1981. *Yuvelirnyye izdeliya drevnego Novgoroda (X – XV vv.)*. Moskva: Nauka.
- Sukhobokov, O. V. 1975. *Slavyanye Dneprovskogo Levoberezhya (romenskaya kultura i eye predshestvenniki)*. Kiev: Naukova dumka.
- Tomashevskiy, A. P., Gavrituhin, I. O. 1992. *Slavyanskoe poselenie Teterevka-I*. Kiev: Preprint.
- Fekhrer, M. V. 1959. K voprosu ob ekonomicheskikh svyazyakh drevnerusskoy derevni. *Ocherki istorii russkoy derevni IX – XIII vv.*, 33, s. 149-224.
- Shneyevays, E. Kasyuk, E. F. Shumilovskikh, L. S. Bartrou, A. M. 2014. Primeneniye magnitorazvedki pri izuchenii rannesrednevekovykh pamyatnikov Belarusi. *Materyialy pa archeologii Belarusi*, 25: Vyniki dasledavannja pershabytnych i siarednevjakovych starazhytnascej Belarusi v 2011 – 2012 hh., s. 259-265.
- Shchapova, Yu. L. 1956. Steklyannyye busy Drevnego Novgoroda. *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR*, 55, s. 164-179.
- Shcheglova, O. A. 1991. Sredneye Podneprovye kontsa VII – pervoy poloviny VIII v. Prichiny smeny kultur. In: Bochkarev, V. S., Kirpichnikov, A. N., Kulakov, S. A., Masson, V. M. (eds.). *Sotsiogenez i kulturogenez v istoricheskom aspekte. Materialy metodologicheskogo seminara*. Sankt-Peterburg: IIMK AN SSSR., s. 42-50.

A. F. Kasiuk

BARYSKAVICHY 1 – SETTLEMENT 5th – 11th CENTURY AD IN MAZYR PALESIE

A purposeful and systematic research of the settlements of the early Slavic period in Mazyr Palesie has not been carried out to date. As a result of excavations carried out on the settlement Baryskavichy 1 (Mazyr district, Gomel region) in 2009, 2011 – 2016, new data were obtained on the material culture and economy of the slavs population of the last quarter of the 1st millennium AD and beginning of the second millennium AD. The area of 418 m² was investigated, two in-depth residential dwellings of a square shape with a log structure of walls were found. They were heated by small stone oven, which were made of large and small stones. Dwelling 1 had on the west side an annex with a fireplace, which could be used for cooking in warm weather. Dwelling 1 was ruined in a fire, in its filling preserved charred the bottom part. The radiocarbon analysis of these structures gave the date 764 – 889 (83.5 %)

calAD. The representative set of hand-made pottery was obtained in the dwelling 1 and in the fireplace 1. This set of pottery has analogies at the settlements of the Gomel region and the right bank of the Middle Dnieper and belongs to the final period of Prague culture – early period of Luka-Raykovetskaya culture (or Sakhnovka stage). The date of dwelling 1 is 7/8th – 9th century AD. The construction of the dwelling 2 is the same as the construction of the dwelling 1. The pottery from the dwelling 2 refers to the Prague culture (5th – 7th century AD). The remains of the dwelling 2 also have traces of fire. Materials from the top layer of the dwelling 2 and from surrounding area show that this sector was also populated in the 9th – 11th century AD. Dwellings from the settlement of Baryskavichy 1 not yet have the same analogues at the territory Belarus. Future studies of the settlements of this period at the Eastern part of the Polesie will promote understanding cultural and historical processes which took place here in the 5th – 11th century AD.

Keywords: Mazyr Palesie, Prague culture, dwelling, stone pile oven, hand-made pottery, Slavs of the last quarter of the 1st millennium AD, radiocarbon dating.

Одержано 4.05.2018

КАСЮК Алена Фёдораўна, навуковий співробітник, Інститут історії НАН Беларусі, вул. Акадэмічна 1, Мінськ, 220072, Беларусь, *kasiuk2585@gmail.com*.

KASIUK Alena, Researcher, Institute of History, National Academy of Sciences of Belarus, Academic str., 1, 220072, Minsk, Belarus, *kasiuk2585@gmail.com*.

УДК: 904.4(477.53)“653”

Ю. О. Пуголовок

НОВІТНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ОПІШНЕНСЬКОГО ГОРОДИЩА

У статті наведено результати новітніх археологічних досліджень ранньосередньовічного городища в Опішному 2017 р. В результаті розкопок виявлено репрезентативну добірку знахідок, більшість серед яких складають вироби з глини. Виділяється місцева ліплена кераміка та виготовлена на гончарному крузі, імпортований тарний посуд та фрагменти мініатюрних посудин. Окрім кераміки в невеликій кількості виявлено вироби із чорних та кольорових металів. Археологічні розкопки городища супроводжувалися міждисциплінарними дослідженнями із залученням широкого кола фахівців.

Ключові слова: Дніпровське Лівобережжя, раннє середньовіччя, Опішне, роменська культура, сіверяни, городище.

В червні 2017 р. археологічною експедицією Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України спільно з Національним музеєм-заповідником українського гончарства в Опішному були відновлені археологічні дослідження ранньосередньовічного слов'янського городища. Пам'ятка розташована у північно-східній частині містечка Опішне, на правому березі р. Ворскли, в уроч. Городище.

Поселення розташоване на пласкому, незначно пониженому у східний бік майданчику пагорбу заввишки понад 80 м над рівнем заплави — останці корінного берега, відрізаного від плато долиною струмка Тарапуньки і балками. З півночі і заходу вздовж схилів наявні сліди видобування глини місцевим населенням. У північно-західній частині розташоване кладовище, з південно-східного боку і в центрі — рештки задернованих розкопів.

Територія городища визначена за поширенням культурних решток на поверхні, заглибинами від жител та результатами розкопок на майданчику. Його розміри наступні: протяжність по довшій вісі схід — захід — 150–160 м, коротшій північ — південь — 40–50 м. Загальна площа — 0,8 га. Зі східного боку розташовані рештки укріплень, що склалися з дерево-земляного валу заввишки 2,5–3,0 м, невисокого ескарпу близько 1,0 м та заплитого рову. По периметру південного краю простежуються сліди ескарпів (рис. 1).

Городище відкрите і описане відомим українським археологом В. Г. Ляскоронським на початку ХХ ст., в ході огляду пам'яток по річках Пслу та Ворсклі (Ляскоронский 1907, с. 184–185). Власне подальші

археологічні дослідження городища проходили в кілька етапів. У 1940 р. роботи на ньому були розпочаті археологічною експедицією під керівництвом І. І. Ляпушкіна, які відновилися у 1957 р. (Днепровская... 1940а; 1940b; Ляпушкин 1946; 1957; 1961). У 1970-х рр. дослідження на городищі проводилися Лівобережним слов'яно-руським загonom ІА АН УРСР під керівництвом О. В. Сухобокова (Кучера, Сухобоков 1971; Сухобоков 1974; 1975; Сухобоков, Иченская, Юренко 1976; Сухобоков, Юренко 1990; 1995). Експедиціями під керівництвом І. І. Ляпушкіна та О. В. Сухобокова вивчено більшу частину площі городища (60–65 %), здійснені два перетини його валу і рову. Недослідженою залишилася площа поруч із кладовищем, ділянки вздовж його схилів та між розкопами, а також прилегла територія (рис. 1).

Рис. 1. Опішня, смт, План городища з позначенням місцезнаходження досліджених об'єктів (жител і господарських ям). Умовні позначення: 1 – житлово-господарські об'єкти; 2 – ями; 3 – розкопи І. І. Ляпушкіна 1940 та 1957 рр.; 4 – розкоп О. В. Сухобокова 1974 і 1975 рр.; 5 – номери жител; 6 – новітнє кладовище; 7 – опиліті котловани археологічних перерізів укріплень городища

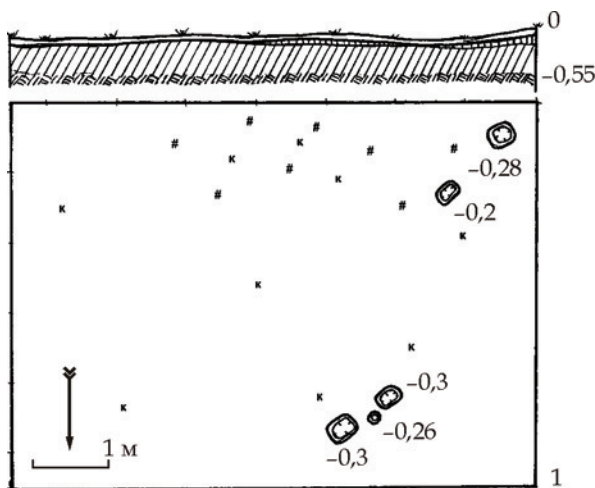
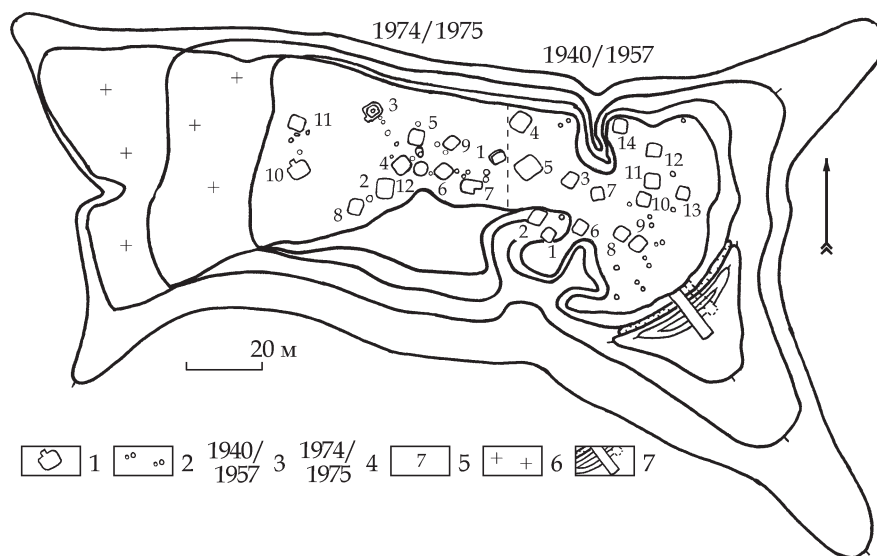

Рис. 2. Опішня, смт. Опішнянське городище, розкоп І, досліджена ділянка: 1 – план; 2, 3 – загальний вигляд

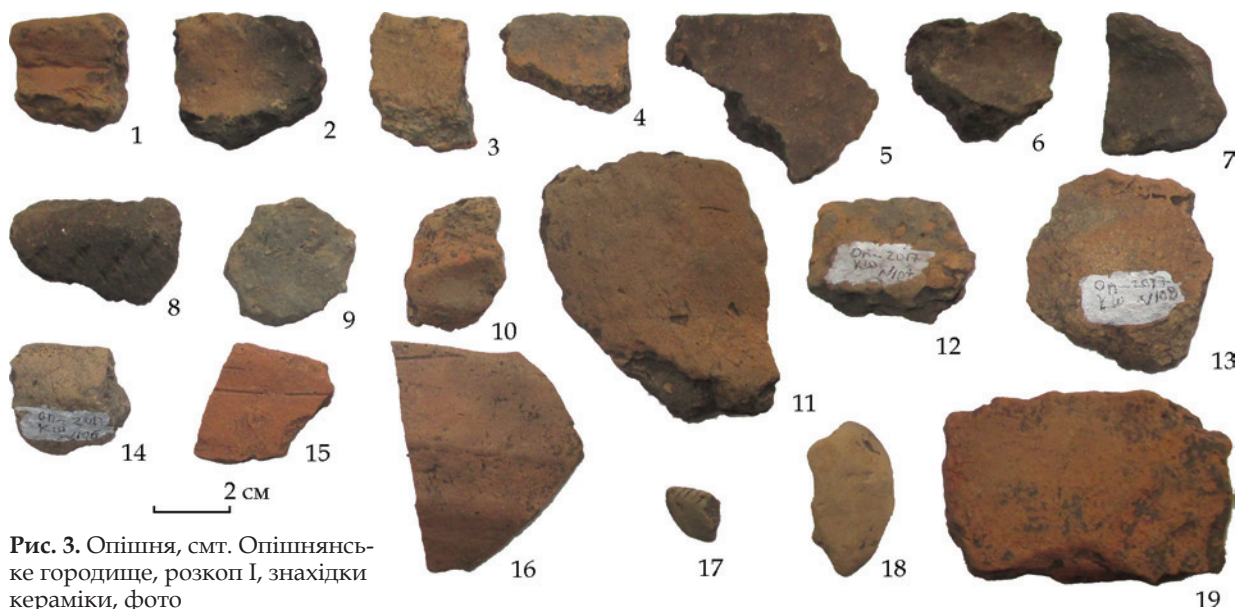

Рис. 3. Опішня, смт. Опішнянське городище, розкоп I, знахідки кераміки, фото

Будівельні рештки представлені залишками житлових і господарських споруд. Провідним типом житла була дерев'яна будівля із заглибленою частиною, з останцевою глиняною піччю в одному з кутів. Господарські споруди представлені ямами різноманітного призначення. Загалом досліджено 23 житла, 2 господарські споруди та 39 ям, частина котлованів яких після розкопок законсервована.

Серед знахідок, отриманих в результаті розкопок, виявлені предмети особистого і побутового призначення, численні уламки ліпного посуду та ін. виробів. Керамічний комплекс складають уламки ліпного посуду (горщики і сковорідки), невелика кількість фрагментів гончарного посуду й амфорної тари з різних центрів Північного Причорномор'я. З досліджених комплексів походить виразна добірка зооморфної керамічної пластики і кружал, а також мініатюрного посуду й ін. вотивних виробів. Вироби з кістки представлені проколками та кочедиками. В невеликій кількості наявні вироби із заліза (деталі вузди, ножі, кресало тощо) та кольорових металів (пряжки, персні, серги). Виявлені також пастові та склопастові намистини. В матеріальній культурі городища простежуються певні кочівницькі елементи (Пуголов 2017, с. 356–367).

Опішненське городище належить до кола широко відомих пам'яток, матеріали яких є еталонними для вивчення етнічних процесів на території Дніпровського Лівобережжя, пов'язаних із зародженням роменської культури, контактів між осілим і кочовим населенням фінальної доби раннього середньовіччя. Дослідницький потенціал пам'ятки та решток матеріальної культури її населення ще остаточно невичерпаний, а туристичний — використовується сьогодні в роботі Національного музею-заповідника українського гончарства.

Розкоп 2017 р., площею близько 40 м² був влаштований у північній, північно-східній частині майданчика укріплення, поруч із розкопом 1974 р. у О. В. Сухобокова. Культурний шар розкопу являв собою гумусований ґрунт темного кольору, під яким залягав суглинистий материк (рис. 2). Потужність культурного шару, слабо насиченого знахідками, коливалась в межах 0,25–0,4 м (рис. 2: 1). У межах розкопу виявлено стовпові ямки, що

Рис. 4. Опішня, смт. Опішнянське городище, розкоп I, індивідуальні знахідки: 1–5 — залізо; 6–8 — мідний сплав

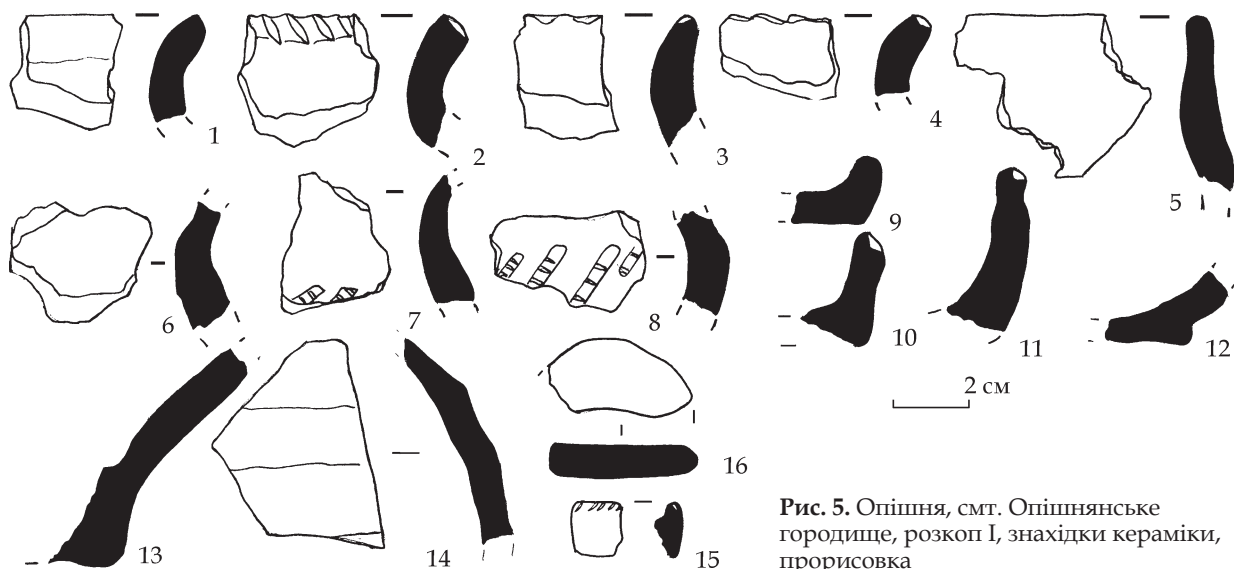

Рис. 5. Опішня, смт. Опішнянське городище, розкоп I, знахідки кераміки, прорисовка

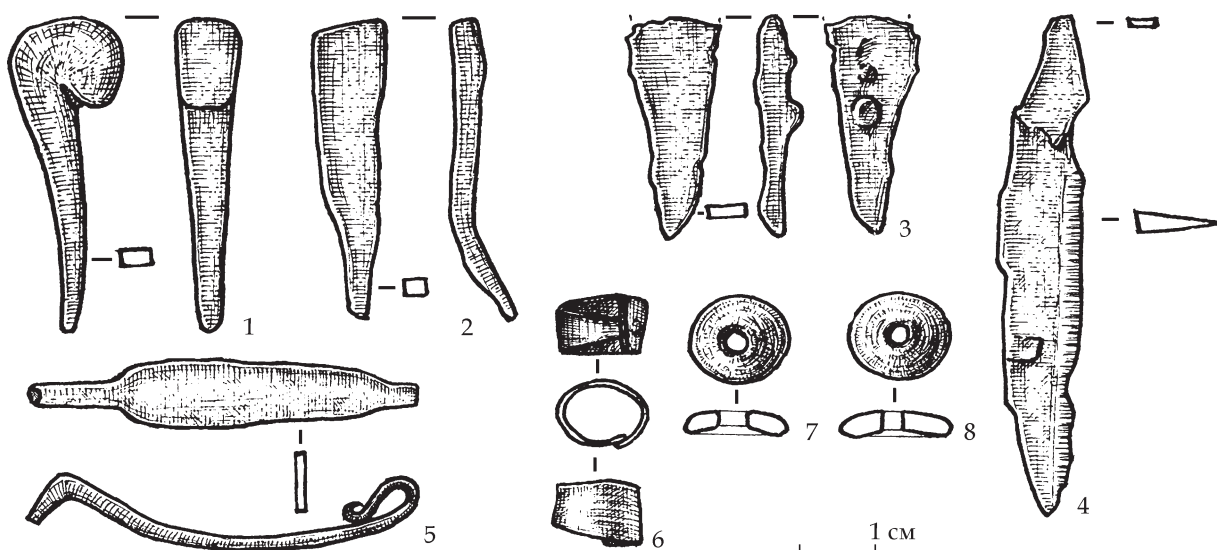

Рис. 6. Опішня, смт. Опішнянське городище, розкоп I, індивідуальні знахідки, прорисовка: 1–5 — залізо; 6–8 — мідний сплав

пов'язуються з конструкцією огорожі садиби. Зокрема, пара таких ямок виявлена у південно-західній частині розкопу: це заглибини прямокутної форми, що дещо звужуються до низу, глибиною 0,2–0,28 м від рівня виявлення. Інша група у складі двох прямокутних і однієї округлої ямки виявлена ближче до північно-західної частини розкопу. Їх глибина 0,26–0,3 м (рис. 2: 1). В заповненні однієї із ямок виявлено два вироби із мідного сплаву.

В результаті розкопок в Опішному виявлено досить репрезентативну добірку знахідок, більшість серед яких складають вироби з глини (рис. 3: 5). У матеріалах з розкопу виділяється місцева ліплена кераміка та виго-

Рис. 7. Опішня, смт. Опішнянське городище, миттєвості Першого міжнародного літнього практикуму з археологічної керамології

товлена на гончарному крузі (рис. 3: 19), імпортований тарний посуд (рис. 3: 15, 16) та фрагменти мініатюрних посудин. Місцева кераміка представлена уламками верхніх частин горщиків прикрашених по зрізу відбитками палички та пальців (рис. 3: 1—4; 5: 1—4), а також фрагментом верхньої частин горщика т.зв. «волинцеподібного» типу (рис. 3: 5; 5: 5). До виробів вотивного призначення належать: фрагмент мініатюрної сковорідки, прикрашений по бортику насічками (рис. 3: 17; 5: 15); фрагмент вотивного диску (рис. 3: 18; 5: 16). Серед фрагментів кераміки виділяються фрагменти ліплених сковорідок, два з яких прикрашені по зрізу вінця відбитками палички (рис. 3: 12—14; 5: 9—11). Висота виробів: 1,8, 2,9 та 3,9 см, що наштотує на думку про певні стандарти у виготовленні таких виробів.

Окрім кераміки, виявлені залізні вироби: фрагменти ножів (рис. 4: 2, 4, 5; 6: 2, 4, 5) та деталі спорядження воїна (?) чи коня — це масивний язичок від пряжки (рис. 4: 3; 6: 3) та сагайдачний гак (?) (рис. 4: 1; 6: 1). У невеликій кількості з розкопу походять вироби з кольорових металів (рис. 4: 6—8; 6: 6—8).

Окрім робіт на майданчику городища, проводилось розвідкове шурфування у східній частині останцю. Було закладено три шурфи, в яких культурні нашарування виявилися відсутніми. Роботи на городищі супроводжувалися міждисциплінарними дослідженнями. Спільно із фахівцями Інституту географії НАН України, започатковано фізико-географічні, геохімічні та палеогеографічні дослідження для характеристики території городища та прилеглої території. Проведені дослідження є першими в Україні для поселенських пам'яток ранньослов'янського часу. Окрім цього проводився цілеспрямований пошук біологічних зразків методами флотації та промивки ґрунту, застосовувалися GIS-технології, з метою укладання уточненого плану поселення та створення дистрибутивних картосхем для визначення меж поширення різних знахідок матеріальної культури на ньому. Учасники розкопок були задіяні у роботі Першого міжнародного літнього практикуму з археологічної керамології (рис. 7).

ЛІТЕРАТУРА

- Днепровская... 1940a. Днепровская археологическая экспедиция 1940 г. Левобережный отряд. Фотоальбом з раскопок «Материалы к отчету И. И. Ляпушкина». НА ІА НАНУ, ф. ІА/ДН., спр. 1.
- Днепровская... 1940b. Днепровская археологическая экспедиция 1940 г. Ляпушкин И. И. Материалы к изучению Юго-Восточных границ восточных славян. Из полевых археологических изысканий 1940 г. по среднему течению р. Ворсклы (Полтава — Бельск). НА ІА НАНУ, ф. ІА/ДН., спр. 2.
- Кучера, М. П., Сухобоков, О. В. 1971. Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону Інституту археології АН УРСР за 1971 р. НА ІА НАНУ, ф. е., спр. 1971/17а.
- Ляпушкин, И. И. 1940. Левобережный отряд Днепровской экспедиции (нач. эксп. Третьяков П. Н.). Отчёт, описание обследованных памятников по р. Ворскле от г. Полтава до с. Кузмин. Дневник раскопок городища в с. Опoшня Полтавской обл. Описание находок, журнал нивелировок, чертежи. Архив ИИМК РАН, рукописный отдел, ф. 35, оп. 1, д. 14.
- Ляпушкин, И. И. 1946. Материалы к изучению юго-восточных границ восточных славян. Краткие сообщения Института истории и материальной культуры, XII, с. 117-127.
- Ляпушкин, И. И. 1957. Отчет о работе Днепровского Левобережного отряда Южно-Русской археологической экспедиции АН СССР, 1957 г. НА ІА НАНУ, ф. е., спр. 1957/15.
- Ляпушкин, И. И. 1961. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа. Москва: Наука. Материалы и исследования по археологии СССР, 104.
- Ляскоронский, В. Г. 1907. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы. Труды XIII Археологического съезда, I, с. 158-198.

- Пуголовок, Ю. О. 2017. Кочівницький елемент в матеріальній культурі Опішнянського городища. *Древности 2016 – 2017: Харьковский историко-археологический ежегодник*, 14–15, с. 356-367.
- Сухобоков, О. В. 1974. *Отчет о раскопках городищ 8 – 13 вв. близ с. Ницаха, Тростянецкого р-на Сумской области и разведках на территории Полтавской и Сумской обл. в 1973 – 74 гг.* НА ІА НАНУ, ф. е., spr. 1974/31.
- Сухобоков, О. В. 1975. *Отчет о работе Днепровского Левобережного отряда Славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1975 г.* НА ІА НАНУ, ф. е., spr. 1975/26а.
- Сухобоков, О. В., Иченская, О. В., Юренко, С. П. 1976. Новые исследования славянского поселения близ Опошны. *Археологические открытия 1975 г.*, с. 395-396.
- Сухобоков, О. В., Юренко, С. П. 1990. Керамический комплекс Опошнянского городища (вторая половина VIII в. н. э.). В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Археологические исследования на Полтавщине*. Полтава: Полтавский краеведческий музей, с. 87-95.
- Сухобоков, О. В., Юренко, С. П. 1995. *Опошнянское городище: по материалам археологических исследований 1975 г.* Полтава: Археологія.

REFERENCES

- Dneprovskaya... 1940a. *Dneprovskaya arkeologicheskaya ekspeditsiya 1940 g. Levoberezhnyy otryad. Fotoal'bom z raskopov «Materialy k otchetu I. I. Liapushkina»*. NA IA NANU, f. IA/DN., spr. 1.
- Dneprovskaya... 1940a. *Dneprovskaya arkeologicheskaya ekspeditsiya 1940 g. Liapushkin I. I. Materialy k izucheniyu Yugo-Vostochnykh granits vostochnykh slavyan. Iz polevykh arkeologicheskikh izyskaniy 1940 g. po srednemu techeniyu r. Vorskly (Poltava – Bel'sk)*. NA IA NANU, f. IA/DN., spr. 2.
- Kuchera, M. P., Sukhobokov, O. V. 1971. *Zvit pro robotu Livoberezhnoho rozvidzahanu Instytutu arkeolohii AN URSR za 1971 r.* NA IA NANU, f. e., spr. 1971/17a.
- Liapushkin, I. I. 1940. *Levoberezhnyy otryad Dneprovskoy ekspeditsii (nach. eksp. Tretyakov P. N.). Otchyot, opisanie obsledovannykh pamyatnikov po r. Vorskle ot g. Poltava do s. Kuzemin. Dnevnik raskopok gorodishha v s. Oposhnya Poltavskoy obl. Opisanie naxodok, zhurnal nivelirovok, chertezhi*. Arkhiv IIMK RAN, rukopisnyy otdel, f. 35, op. 1, d. 14.
- Liapushkin, I. I. 1946. *Materialy k izucheniyu yugo-vostochnykh granits vostochnykh slavyan. Kratkie soobsheniya Instituta istorii i material'noy kul'tury*, XII, s. 117-127.
- Liapushkin, I. I. 1957. *Отчет о работе Днепровского Левобережного отряда Южно-Русской археологической экспедиции АН СССР, 1957 г.* НА ІА НАНУ, ф. е., spr. 1957/15.
- Liapushkin, I. I. 1961. *Dneprovskoe Lesostepnoe Levoberezhie v epokhu zheleza*. Moskva: Nauka. *Materialy i issledovaniya po arkeologii SSSR*, 104.
- Lyaskoronskij, V. G. 1907. *Gorodishha, kurgany i dlinnye (zmievye) valy po techeniyu rr. Psla i Vorskly*. *Trudy XIII Arxeologicheskogo sezda*, I, s. 158-198.
- Puholovok, Yu. O. 2017. Kochivnytskyi element v materialnii kulturi Opishnianskoho horodyshcha. *Drevnosti 2016 – 2017: Kharkovskij istoriko-arkheologicheskij ezhegodnik*, 14–15, s. 356-367.
- Sukhobokov, O. V. 1974. *Отчет о раскопках городищ 8 – 13 вв. близ с. Ницаха, Тростянецкого р-на Сумской области и разведках на территории Полтавской и Сумской обл. в 1973 – 74 гг.* НА ІА НАНУ, ф. е., spr. 1974/31.
- Sukhobokov, O. V. 1975. *Отчет о работе Днепровского Левобережного отряда Славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1975 г.* НА ІА НАНУ, ф. е., spr. 1975/26а.
- Sukhobokov, O. V., Ichenskaya, O. V., Yurenko, S. P. 1976. *Novye issledovaniya slavyanskogo poseleniya bliz Oposhni. Arkeologicheskie otkrytiya 1975 g.*, s. 395-396.
- Sukhobokov, O. V., Yurenko, S. P. 1990. Керамический комплекс Опошнянского городища (вторая половина VIII в. н. э.). In: Супруненко, О. Б. (ed.). *Археологические исследования на Полтавщине*. Полтава: Полтавский краеведческий музей, 1990, s. 87-95.
- Sukhobokov, O. V., Yurenko, S. P. 1995. *Опошнянское городище: по материалам археологических исследований 1975 г.* Полтава: Археологія.

Y. O. Puholovok

THE NEWEST INVESTIGATIONS OF OPISHNE HILLFORT

In June 2017 archaeological research of the early medieval Slavic settlement was restored. The monument is located in the northeastern part of the Opishne, on the right bank of the Vorskla River, in the tract Horodishche (Fig. 1).

The dig, about 40 m², was situated in the northern, north-eastern part of the fortification area, next to the O. V. Sukhobokov dig of 1974 (Fig. 2). The cultural layer is poorly filled with

finds. Its depth ranges from 0.25 to 0.40 m (Fig. 2: 1). Within the excavation few pillar pits were found. It's associated with the fence design of the household. In the filling of one of the pits two copper alloy products were found.

As a result of excavations in Opishne found fairly representative collection of finds, most of whom are pottery (Fig. 3: 5). In the materials from the dig stands the local handmade pottery and made on a potter's wheel (Fig. 3: 19), imported container ware (Fig. 3: 15, 16) and fragments of miniature vessels. Local pottery are represented by shards of the upper parts of the pots decorated with cut-outs with sticks and fingers (Fig. 3: 1–4; 5: 1–4), as well as a fragment of the upper parts of the pottery so-called «Volyntsevo-like» type (Fig. 3: 5; 5: 5). The products of the votive appointment are the fragment of miniature nick decorated pan (Fig. 3: 17; Fig. 5: 15) and the fragment of votive clay disk (Fig. 3: 18; 5: 16). Among the pottery fragments are handmade frying pans, two of which are decorated with a stick prints (Fig. 3: 12–14; 5: 9–11). Height of products: 1,8; 2,9; 3,9 cm, which prompts the idea of certain standards in the manufacture of such products.

In addition to the pottery iron products were found: fragments of knives (Fig. 4: 2, 4, 5, 6: 2, 4, 5), the massive tongue from the buckle — detail of warrior o horse equipment (Fig. 4: 3; 6: 3) and the quiver hook (?) (Fig. 4: 1; 6: 1). In a small number are finds from non-ferrous metals (Fig. 4: 6–8; 6: 6–8).

Also were discovered surroundings of the hillfort. Archaeological investigations on the settlement were accompanied by interdisciplinary research.

Keywords: Dniپر Left Bank, early Middle Ages, Opishne, Romny culture, Siverians, hillfort.

Одержано 3.03.2018

ПУГОЛОВОК Юрій Олександрович, кандидат історичних наук науковий співробітник Інститут керамології — відділення Інститут народознавства НАН України Партизанська, 102, Опішня, Полтавська область, 38164, Україна, yuriy.puholovok@gmail.com.

PUHOLOVOK Yuriy O., Candidate of Sciences in History (PhD) reasercher The Ceramology Institute — the branch of the Ethnology Institute of the NAS of Ukraine 102 Str, Partyzanska, Opishnya, Poltava region, 38164, Ukraine, yuriy.puholovok@gmail.com.

УДК: 904.4(477.54)“653”

В. В. Колода

РОМЕНСЬКА САДИБА НА ГОРОДИЩІ КОРОПОВІ ХУТОРИ

Стаття присвячена введенню до наукового обігу та аналізу житлово-господарських комплексів садиби роменського часу (середина X – середина XI ст.), яка була досліджена в межах північної частини розкопу XIII на городищі Коропові Хутори (Зміївський р-н Харківської обл.). Розглядається склад житлово-господарських приміщень (їх розміри, конструкція та призначення). Здійснюється спроба вирішення питання щодо можливості ведення господарства та харчового забезпечення мешканців даної садиби.

Ключові слова: городище Коропові Хутори, житло, сіверяни, роменська археологічна культура, харчові запаси.

Вступ. Городище Коропові Хутори, разом з великим прилеглим селищем, є складовою частиною однойменної багатопарової археологічної пам'ятки. Воно займає близько 1,5 га на високому правому березі Сіверського Дінця між селами Гайдари та Коропові Хутори у Зміївському районі Харківської обл. (рис. 1). Історія її вивчення та основні висновки неодноразово висвітлювалися в науковій літературі (напр.: Колода 2008, с. 75–76; Колода, Горбаненко 2010, с. 19–22; 2012, с. 119; Горбаненко, Колода 2013, с. 24–26). З достатньою повнотою висвітлені питання розвитку сільського господарства (Колода, Горбаненко 2010, с. 94–120; 2012, с. 119–134; Горбаненко, Колода 2013, с. 49–74, 117–158, 182; Кройтор, Колода 2015, с. 221–224), домобудування (Квитковский 2008, с. 100–105; 2012, с. 99–118) та фортифікації (Колода, Чендев 2010–2011, с. 107–130; Чендев, Колода 2012, с. 112–121). У цій статті звернено увагу на виявлену в межах східної частини найбільшого розкопу (№ 13) роменської садиби (літописне плем'я сіверян), яка була досліджена протягом двох польових сезонів 2003–2004 рр. (рис. 1).

Результати та їх обговорення. Садиба складалася із 5 виявлених об'єктів (рис. 2): заглиблене житло (комплекс 17), господарська споруда (№ 22), погрібець (№ 23) відкрите вогнище (№ 21) та господарська яма (№ 12). Ми не можемо бути впевнені, що змогли виявити всі комплекси, які входили до складу даної садиби, з кількох причин: садиба знаходиться на краю розкопу (і на прилеглий східній ділянці можуть знаходитися ще не виявлені об'єкти), частина квадратів не досліджена з причини наявності на них потужних дерев із могутніми коренями. Однак, переходимо до розгляду наявних.

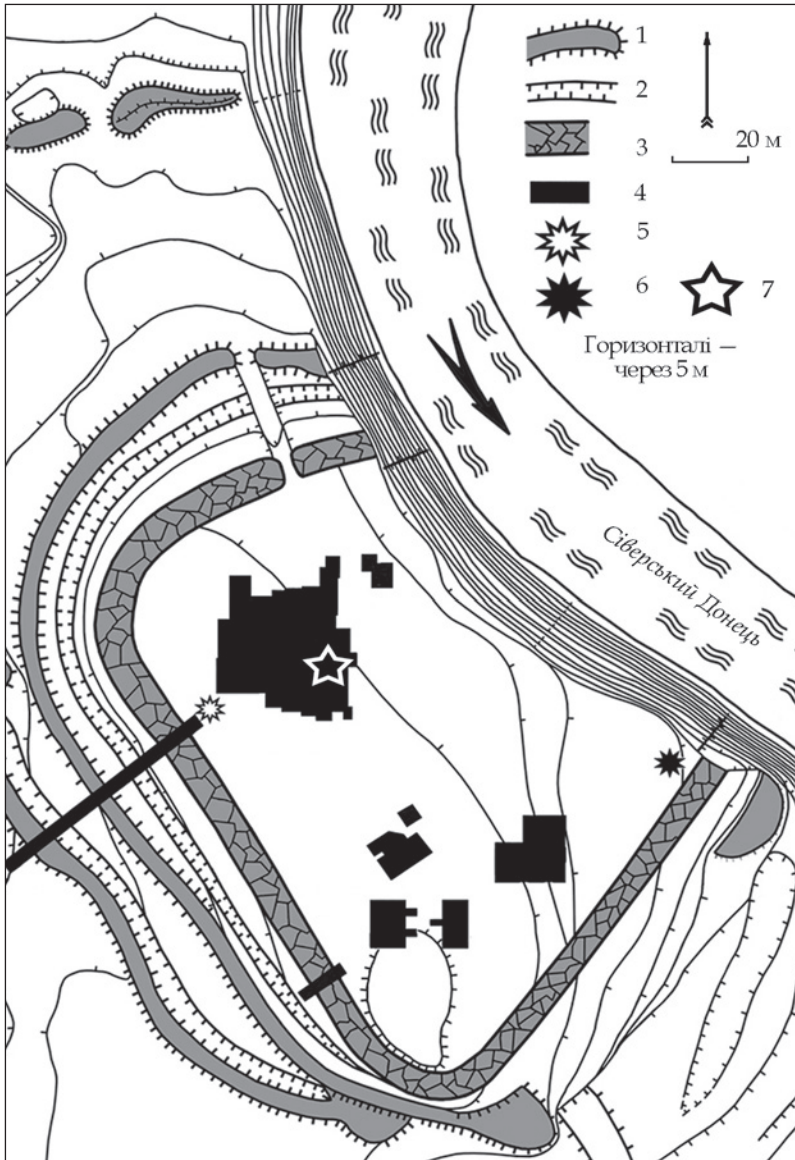

Рис. 1. План городища Коропів Хутори. Умовні позначення: 1 — ґрунтові вали; 2 — рови; 3 — цитадель; 4 — розкопи; 5 — сільсько-господарський скарб; 6 — антський скарб другої хронологічної групи; 7 — роменська садиба

на невеликому суглинковому останці виявлені рештки відкритого вогнища. Той факт, що це був опалювальний пристрій, підтверджується матеріалом, який був пропеченим в цьому місці на 7–10 см внаслідок довготривалого використання. Рештки скинутої частини вогнища (вірогідно, це були сліди ремонту опалювального пристрою) простежені у вигляді сконцентрованого скупчення печини і деревного вугілля в 1 м на північний схід в невеликій ніші практично на рівні долівки. Вони знаходилися на 10 см

1 На денній поверхні пам'ятки найбільші за розмірами комплекси позначались, за звичай, западинами, що свідчить про невикористання даної території для господарських дій після припинення часу існування комплексу. Тому загальна глибина комплексу вимірювалась по найвищому краю цієї западини, а відносна (від сучасної денної поверхні) давалась окремо у лапках («»). Для полегшення сприйняття подальшого матеріалу нижня точка комплексу під центром западини позначалась як своєрідний репер та отримувала значення «0».

Заглиблене житло. Центром садиби було житло (рис. 3) — комплекс 17 (Колода та ін. 2004, с. 53–55). В цілому, в плані, котлован за своєю формою наближався до квадрату із розмірами 300 × 305 см, що був орієнтований стінами практично по сторонах світу. Поблизу основного котловану виявлено кілька додаткових стовпових ямок. Дно виявлено на глибині 90 см по центру западини¹. Воно було дещо похилим у північний бік (по схилу на 10 см). Із північного боку (зі сторони схилу) простежується вхід зі сходинок на рівні +10 та +20 см від рівня підлоги. Його ширина становила від 40 до 100 см, а довжина — 80 см. Незначне підвищення долівки (+10 см) відмічається у південній частині котловану. Вздовж південної та, частково, вздовж західної стіни, а також у південно-східному куті простежувалась материкова полочка-останець шириною до 50 см. Над загальним рівнем долівки вона була підвищена на 40–55 см.

На рівні цієї полочки-останцю в південній стіні була влаштована ніша довжиною 150 см і шириною 40 см. Тут

шарі чорнозему із вкрапленнями деревного вугілля і попелу (як показують багаторічні дослідження, наявність шару такої чорноземної суміші є традиційним для більшості котлованів ранньосередньовічних жителів регіону).

За межами основного котловану, поблизу його північно-західного кута, неподалік від входу, виявлені три стовпові ямки. Їх діаметр складав 30–40 см, при однаковій глибині – 115 см. Вони, вірогідно, слугували додатковою опорою для навісу біля входу до житла. Інших опор (в самому житлі) не виявлено, тому вести мову про конструкцію стін вкрай важко. Виходячи із значної глибини котловану та з відсутності у ньому слідів стовпових опор, можна припустити, що дах міг бути шатровим і спирався на тогочасну денну поверхню. Біля входу у житлове приміщення був певний навіс, від якого лишилися ямки від додаткових опор.

Заповнення комплексу складалося з чорнозему із крихтами печини та кераміки. Тут виявлено типово слов'янський залізний втульчатий наконечник дротику з листоподібним лезом (рис. 6: 1), а також різноманітні уламки глиняного посуду різних хронологічних періодів², кістки домашніх тварин та рване каміння. Додамо, що поряд із житлом на глибині 40–60 см виявлено скупчення роменської кераміки, в складі котрого знаходився неповний розвал роменської ліпної посудинки; а у сусідньому квадраті на глибині 40 см – скупчення шматків печини. Все це лише підтверджує інтерпретацію комплексу 17 як роменського житла.

Корисна житлова площа, з урахуванням того, що стіни були винесені за периметр котловану становила близько 9–10 м². Такий обсяг може свідчити про можливість існування тут лише малої сім'ї (4 особи, 2 покоління), основний життєво-господарський цикл якої відбувався за межами житла. А помешкання використовувалося лише під час негоди та для ночівлі.

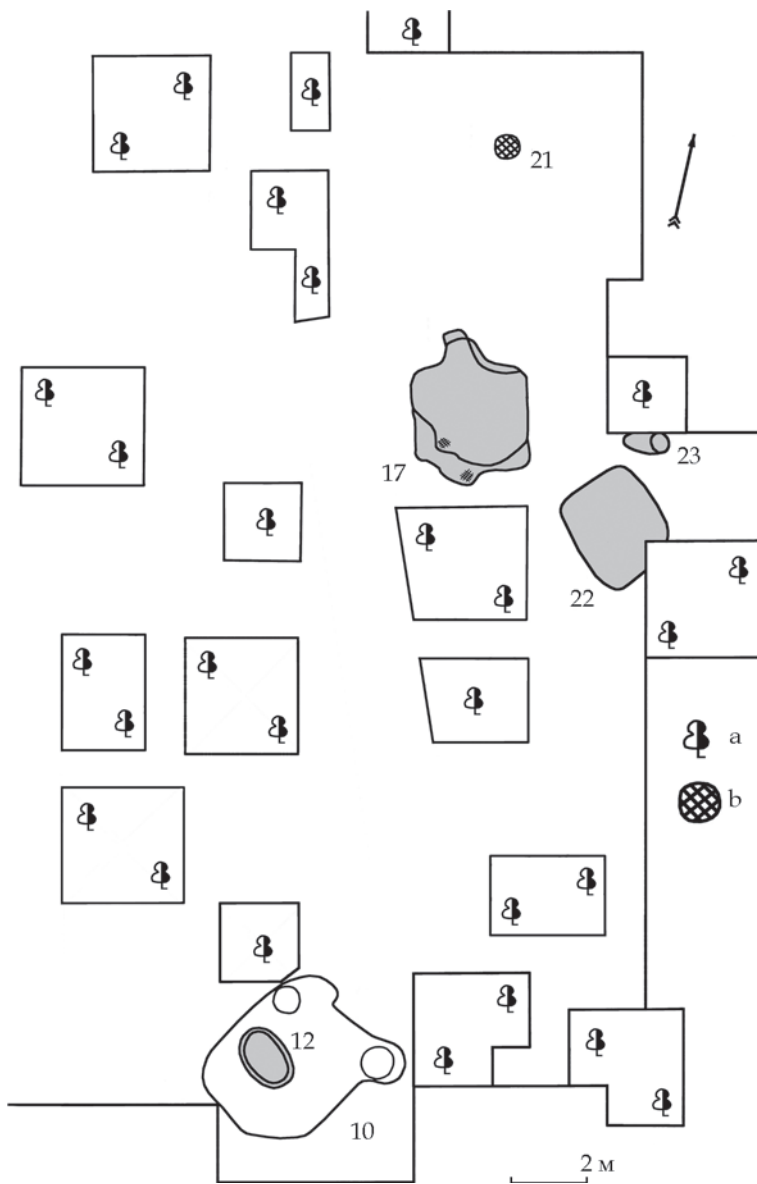

Рис. 2. План роменської садиби. Умовні позначення: а – ділянка під лісом; b – вогнище

2 Культурний шар городища значною мірою перевідкладений в наслідок створення тут німецьких позицій часів Другої світової війни.

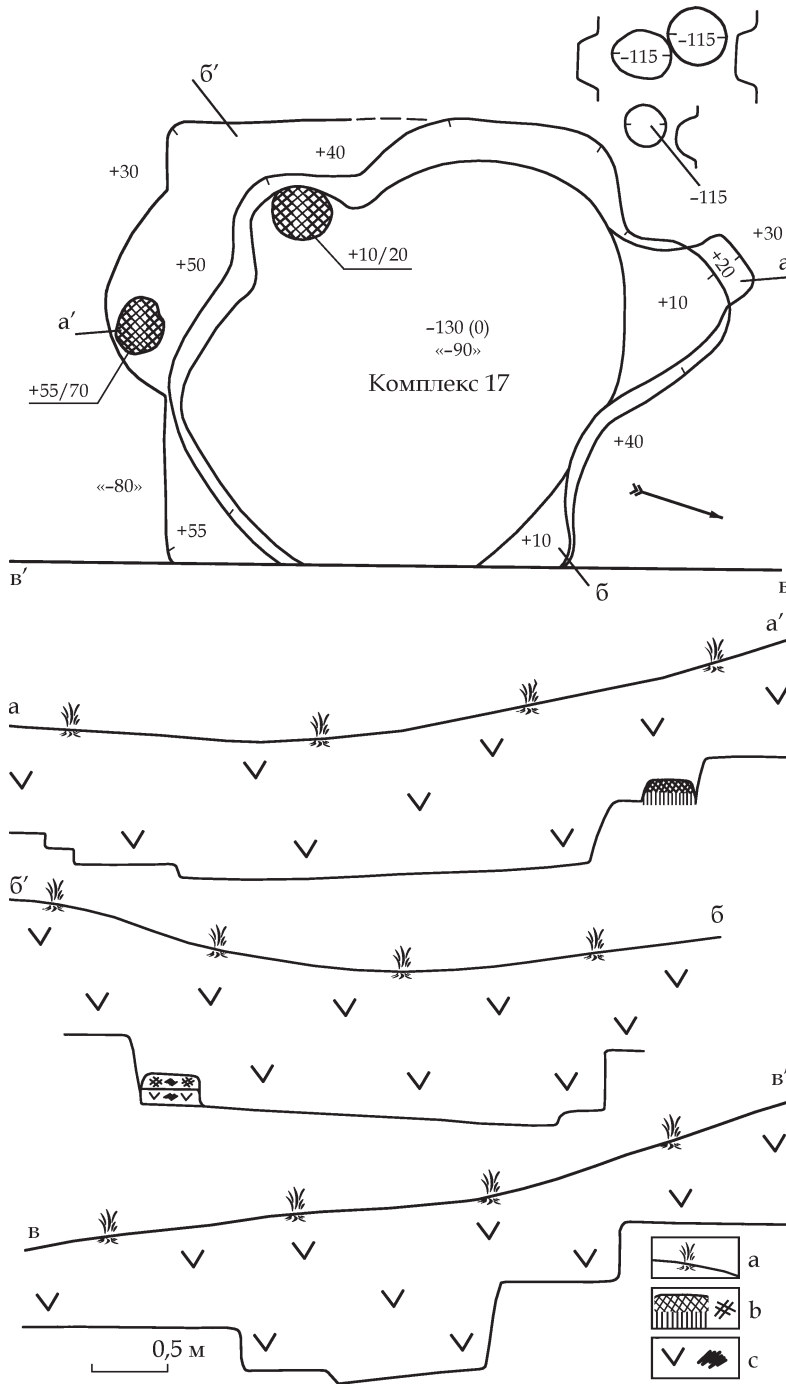

Рис. 3. План і профіль житла. Умовні позначення: а — денна поверхня, б — обпалена глина, с — пропечений материк

долівки) — відсутні (Енукова 2007, с. 58–93; Пуголовок 2016, с. 193–217). Все це дає можливості припустити, що даний тип облаштування інтер'єру житла не був традиційним для сіверян в цілому, а є виявом індивідуальної адаптації прийшлого сюди (на південно-східні окраїни східнослов'янського світу) сіверянського населення до місцевих умов проживання.

Господарська споруда. Майже прямокутна в плані господарська споруда — комплекс 22 (Колода та ін. 2004, с. 57–58). Розташовувалася на від-

Аналогії даному житлу маємо на практично сусідньому сіверянському городищі Водяне у 20 км на північ від пам'ятки Коропові Хутори. Тут комплекс 2 має певні збіжності із аналізований короपчанським по ступеню заглиблення, загальній площі та наявності опалювального пристрою у південно-західному куті котловану на материковому підвищенні (Колода 2015, с. 48–50). Певну подібність можна бачити і у ще одному дещо більшому за площею житлі (комплекс 3) на тому ж городищі: «підвищене» розташування одного з опалювальних пристроїв у його південному куті (Колода 2015, с. 50–51). Ще в одному (вдвічі більшому) житлі на Водяному (комплекс 17) відкрите вогнище розміщувалося на значному підвищеному материковому останці у протилежному від входу куті (Колода 2015, с. 57–58). Певні аналогії має й одне з сіверянських жител, які виявлені у 1980-ті рр. на Хорошівському городищі (у 12 км на північний схід від Водяного). Тут, як і у нашому випадку, зафіксовані три додаткові стовпові ямки від опор біля входу (Шрамко 1991, с. 54–57). Слід звернути увагу: в сучасних монографічних дослідженнях щодо домобудування сіверян на основних територіях їх розповсюдження житла, в яких відкритий опалювальний пристрій розташовувався в куті на материковому останці (підвищенні стосовно

стані 1,5 м на південний схід від житла (рис. 2). Своїми дещо округлими кутами вона була орієнтована по сторонам світу, а її довга вісь орієнтована з південного сходу на північний захід (рис. 4: 2). Пласке дно було дещо похилим до півночі. Його відносна глибина (по центру незначної западини на денній поверхні) складала 90 см. Верхні розміри котловану складали 260×210 см, нижні — 240×210 см, що в розрахунку давало близько 5 м^2 корисної площі. Впритул до середині південно-східної та північно-західної стін виявлені овальні в плані стовпові ямки. Їх глибина становила на 10 см більше, ніж основний рівень дна. Заповнення ями складалося з чорнозему із рідкими фрагментами кераміки з перевідкладеного культурного шару. Наявність опорних стовпів по середині коротких стін дозволяють зробити цілком логічне припущення про наявність у даної будівлі двоскатного даху. Конструкція стін лишається невизначеною.

Незначні розміри господарської споруди свідчать про неможливість зберігання тут значних продовольчих запасів. Скоріш за все вона слугувала для тримання тут господарського реманенту та невеликого запасу харчів у глиняній або м'якій (мішки, лантухи) тарі.

Аналогічні за розміром та корисною площею господарські приміщення відомі, хоча й не в значній кількості. Одна така споруда, хоча й менш заглиблена, відома з розкопок на Новотроїцькому городищі (Ляпушкин 1958, с. 209). На відміну від коропчанської будівлі вона не мала стовпових опор даху, але стіни новотроїцької були облицьовані плахами. Дві господарські будівлі подібного розміру та обсягу вивчені на вище згаданому сіверянському городищі Водяне (Горбаненко, Колода 2013, с. 137–138). Вони мали по одній стовпівій опори від асиметричного шатрового даху, конструкція стін — не визначена.

Погрібець. Цей комплекс — № 23 (Колода та ін. 2004, с. 58–59) — виявлений менш ніж за метр від господарської споруди на північ та у трьох метрах на схід від житла (рис. 2), що поряд із стратиграфією та заповненням є одним з доказів його належності до даної садиби. Його котлован в плані мав асиметрично-овальну форму із довгою віссю практично по лінії схід-захід (рис. 4: 1). Довжина котлована становила 120 см при максимальній ширині — 70 см. Дно виявлено у двох рівнях. В основній (західній) частині — на рівні 80 см, у східній — на 95 см. Стінки ями — вертикальні, дно — пласке. Заповнення складалося із суміші чорнозему та передматерика з окремими вкрапленнями деревного вугілля, кераміки, обмазки та кісток тварин. У східному заглибленні знайдено повний профіль ліпного шамотного роменського горщика приземистої форми із максимальним розширенням у нижній частині тулубу (рис. 6: 2), що не є типовим для сіверян (скоріш — для кочівників).

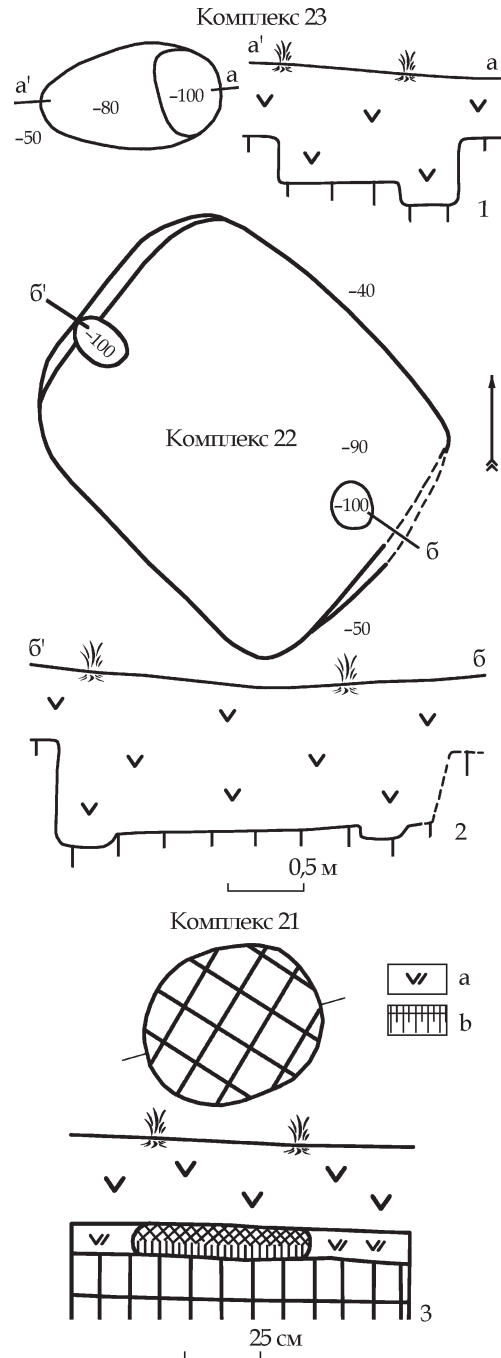

Рис. 4. Плани і профілі комплексів садиби: 1 — погріб; 2 — господарська споруда; 3 — відкрите вогнище. Умовні позначення: а — похований чорнозем, б — передматерик та материк

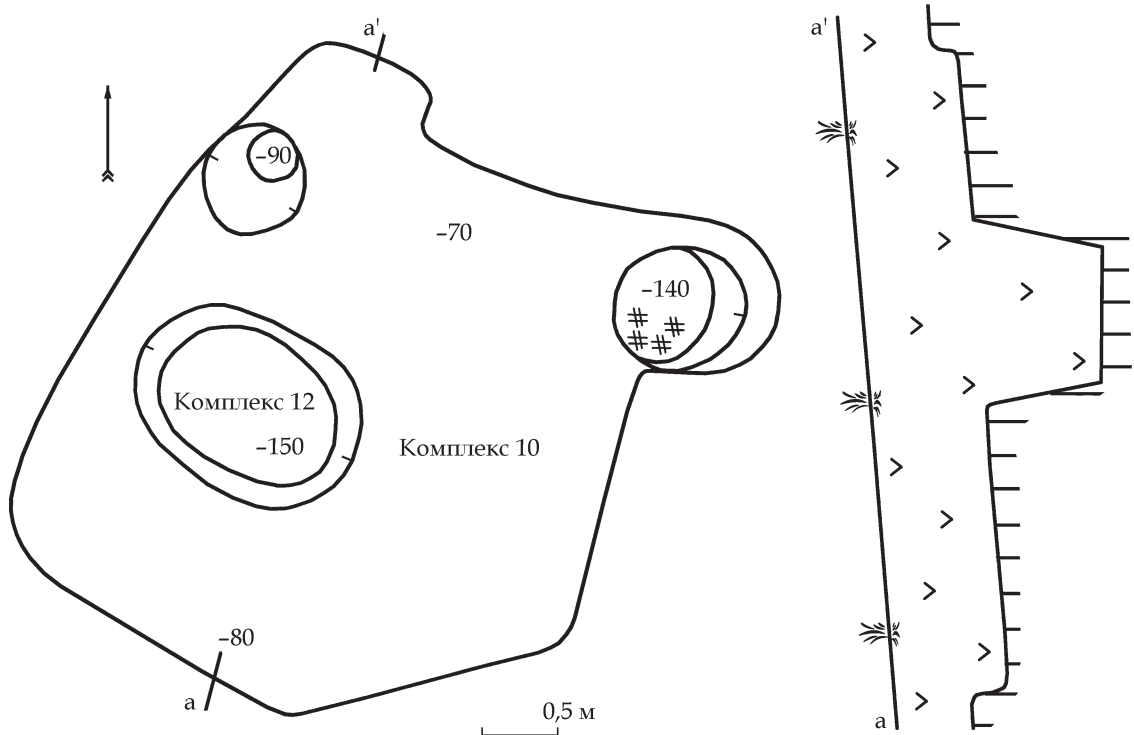

Рис. 5. План і профіль господарської ями

Невеликі розміри, наявність решток посудини у східній частині можуть свідчити про те, що це було місце тимчасового (нетривалого) зберігання харчових запасів чи, навіть, приготованої їжі. Комплекс, скоріш за все, мав шатрове перекриття із входом з боку схилу (із заходу).

Пошуки аналогій коропчанському погрібцю ускладнені тим, що такі «невизначні» комплекси практично не потрапляють до публікацій. На даний момент нам достеменно відомий лише один подібний комплекс на городищі Водяне, який мав наближені розміри та сходину (Горбаненко, Колода 2013, с. 138–140).

Відкрите вогнище. Цей опалювальний пристрій, що розташований поза межами будь-якої будівлі — комплекс 21 (Колода та ін. 2004, с. 57) — виявлений на відстані 6 м на північ від житла (рис. 2). В плані він був овальним — 60 × 50 см, орієнтований довгою віссю зі сходу на захід (рис. 4: 3). Його нижня частина (штучне вимощування глиною) була введена в давній дерновий шар (похований чорнозем) поверх передматерику. Таким чином, нижня межа комплексу розташовувалася на глибині 40 см від сучасної поверхні. Верхній край вогнища, що являв собою шар спеченої глиняної обмазки залягав на глибині 30 см від денної поверхні та мав грудкувату, потріскану структуру. Будь-яких артефактів тут не виявлено. Цей комплекс, вірогідно, являв собою так звану «літню кухню» — місце приготування їжі у теплу пору року для мешканців даної садиби. Дві аналогічні відкриті печі вивчені на городищі Водяне (Колода, Свистун 2003, с. 13–14, 17–18).

Господарська яма. Господарські ями є неодмінним атрибутом будь-якої садиби (практично аж до сьогодення). Одну з таких, що виявлені на городищі можна віднести до роменської садиби, яку ми розглядаємо.

Ця господарська яма — комплекс 12 (Колода, Свистун 2003, с. 40) — розташовувався у 15 м на південь від житла і був введений у комплекс 10 —

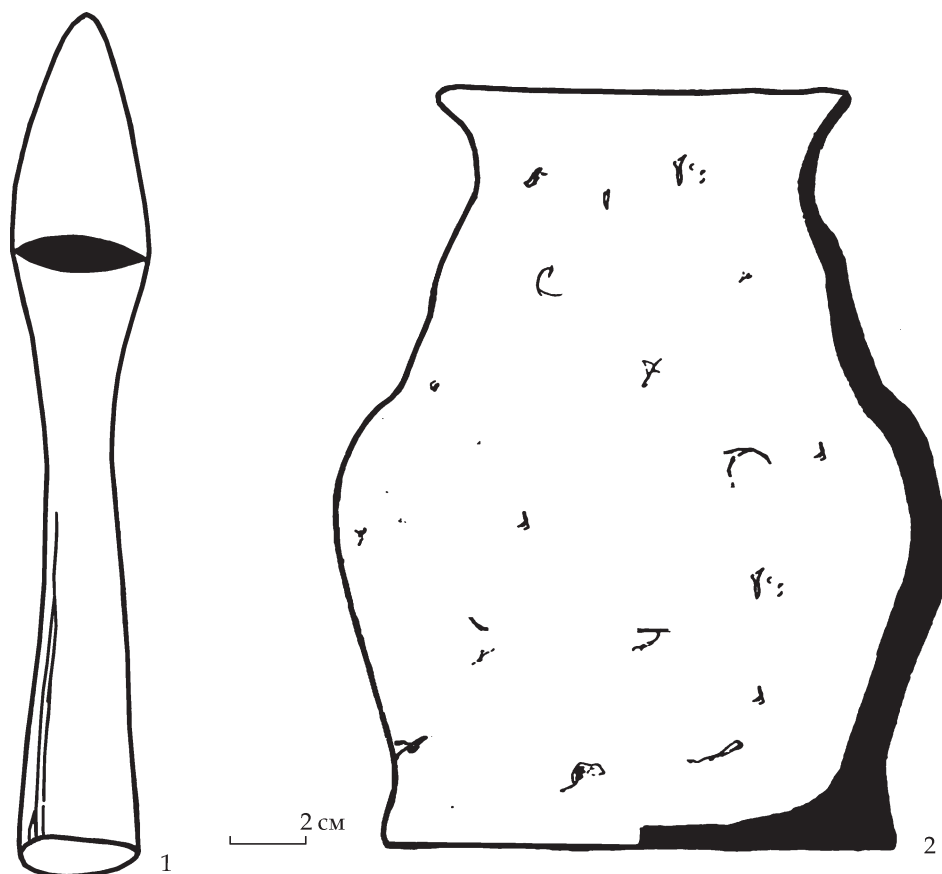

Рис. 6. Артефакти з роменської садиби на городищі Коропіві Хутори

господарську будівлю раннього залізного віку (рис. 2). В плані яма була овальною з верхніми розмірами — 160×120 см, донизу вона звужувалась до розмірів 120×90 см (рис. 5). Пласке дно виявлено на глибині 150 см. В чорноземному заповненні ями зустрічалися фрагменти ліпного посуду роменської культури та поодинокі уламки ліпних посудин ранньої залізної доби. Біля самого дна виявлено 2 великих керамічних фрагменти, один з яких відноситься до ліпного роменського посуду, а другій — до якісного гончарного салтівського. Виходячи з наявних розмірів та використовуючи формули обчислення усіченого конусу з еліптичною основою, ми отримуємо $\approx 3,8$ м³ обсягу від зафіксованого зачисткою верхнього краю ями. Користуючись сталими розрахунками (Енциклопедический словарь...) ³, у такій ямі можна було зберігати до 3 т зернового запасу.

В археологічній літературі неодноразово висловлювалася думка, що біологічна норма споживання хлібної (зернової) продукції однієї людини на рік складає ≈ 200 кг (Вакуленко, 2010, с. 160; Красильников, Курдюкова 2016, с. 201), що в перерахування на денну норму споживання дає $\approx 0,55$ кг. Середня калорійність зернових продуктів складає близько 300 ккал на 100 г ⁴, що дає нам 1650 ккал для людини на добу. Це вкрай замало для тогочасного мешканця, трудову діяльність якого можна прирівняти до важкої сільськогосподарської праці. Сучасні ресурси розрахунків щодо інтенсив-

3 Для розрахунків маси зерна використовували середній показник маси зерна, який дорівнює 77 кг на 1 гектолітр (100 л)

4 Про що можна пересвідчитися на будь-якому інтернет-сайті по калорійності зернових.

ної сільськогосподарської праці (оранка, жнива, догляд за худобою, прибирання сільськогосподарських приміщень)⁵ свідчать про витрату 840 ккал на півтори години при масі людини 70 кг (напр.: Бесплатный... 2017)⁶, що в перерахунку на 10-годинний робочий день (а він у тогочасних життєвих реаліях не міг бути меншим) дає 5600 ккал на добу. Тобто для отримання повноцінного калорійного раціону дорослий мешканець городища Коропові Хутори сіверянського часу повинен був додавати до теоретично розрахованих «зернових» 1650 ккал ще 3950 ккал. Тож, зерновий запас не міг бути єдиним джерелом постачання життєвої енергії.

Звісно, що тваринний білок постачався головним чином завдяки розвиненому тваринництву. Доказом цього є практична відсутність решток диких тварин в археозоологічному матеріалі городища (Кройтор, Колода 2014–2015, с. 221–223), де серед домашніх тварин 81 % сумарно складають велика рогата худоба та коні (Кройтор, Колода 2014–2015, с. 223, табл. 10). Калорійна цінність конини складає близько 150 ккал на 100 г продукту; для яловичини це показник становить близько 220, що дає по панівній групі м'ясних тварин на пам'ятці середній показник 185 ккал на 100 г (Таблицы калорийности...). Таким чином, для того, щоб отримати 3950 ккал на день людині слід спожити, щоденно додаючи до зернових продуктів, $\approx 1,8$ кг м'ясної їжі. Це, на нашу думку, маловірогідне з огляду на загальну незначну кількість виявленого археозоологічного матеріалу в перерахунку на кількість особин (Кройтор, Колода 2014–2015, с. 223, табл. 10) та традиційний харчовий раціон сільського мешканця за етнографічними даними (Лапинская 1998, с. 294–311).

Безумовно, в тогочасний харчовий раціон окрім зернових продуктів і м'яса, додавалась риба (сліди вживання якої вкрай складно фіксувати на археологічному матеріалі), продукція можливого городництва та збиральництва. І все ж, згадані вище 200 кг зернового збіжжя на людину на рік, слід, на нашу думку, збільшити принаймні вдвічі. Таким чином для нашої садиби, в житлі якої могло проживати не більше 4 осіб, ми отримуємо необхідний мінімум у 1600 кг на рік. А у більшій господарській ямі (комплекс 12) могло зберігатися вдвічі більше. Таким чином, при найсприятливіших природно-кліматичних умовах, позитивних економічних обставинах та наполегливому веденні господарства мешканці даної садиби могли зберігати такий обсяг зерна, який би забезпечував їх необхідне калорійне існування протягом року, підгодівлю худоби взимку, посівний фонд, а можливо, й обмінний.

Висновки. Розгляд та аналіз даних щодо роменської садиби на городищі Коропові Хутори дозволяє зробити певні висновки стосовно чисельного складу її мешканців, облаштування подвір'я та господарських можливостей у забезпеченні харчовими запасами.

Садиба складається із різноманітних за формою та призначенням комплексів, до переліку яких (крім, звісно, самого житла) входила *господарська споруда, відкрите вогнище*, яке відігравало роль кухні у теплу пору року, значна за розмірами *господарська яма*, в який міг зберігатися значний за обсягом (до 3 т) врожай зернових, та невеличкий *погрібець* для повсякденних господарських / кухонних потреб. Наявність такого кола різнопрофільних

5 ... і це за сучасного технічного оснащення...

6 Інші аналогічні сайти дають по різних видах сільськогосподарської праці та полюванню дані про 5000–6000 ккал.

споруд створювало певну зручність у побутово-господарській діяльності даної родини сіверян.

Виходячи з розмірів котловану ($\approx 10 \text{ м}^2$) та конструкції житла в ньому могла мешкати лише мала родина чисельністю у 4 особи. Невеликий розмір та облаштування інтер'єру не мають широких аналогій серед житлових комплексів роменської культури, яка відбиває рівень та особливості матеріального і культурного розвитку сіверян. Незначна кількість схожих комплексів відома лише в зоні південно-східного прикордоння сіверянського ареалу в контактній зоні із населенням Хозарського каганату. Все це може свідчити про те, даний тип житла є проявом індивідуальної адаптації окремих сіверянських родин до місцевих умов проживання на початковому етапі опанування ними нової території.

Значна за розмірами господарська яма, могла зберігати такий обсяг зернового збіжжя, який би міг сповна забезпечити не тільки харчові потреби родини у зерновій їжі, а й підгодовлю худоби взимку, посівний фонд та, цілком вірогідно, для обміну.

Таке значне зернове забезпечення однієї родини свідчить про доволі високий рівень землеробства на городищі Коропів Хуторі у часи перебування тут сіверянського населення. Ми припускаємо, що його розвиток у роменський період відбувався під впливом частково залишеного тут з попередніх часів населення салтівської культури. Про це є непоодинокі опосередковані свідчення: наявність салтівської (див. вище) та салтоїдної (рис. 6: 2) кераміки в комплексах означеної садиби; використання тесел-мотичок із незамкненою вертикальною втулкою (Горбаненко, Колода 2013, рис. 81: 2), що є характерною ознакою саме салтівських старожитностей; високопродуктивне скотарство з перевагою (81 %) тяглових та найбільш «м'ясних» тварин (велика рогата худоба, коні) при практичній відсутності решток диких тварин (Кройтор, Колода 2015, с. 223 – 224), що не є характерним для слов'янських пам'яток Дніпровського Лівобережжя та Дону, але аналогічно до пам'яток лісостепової зони Хозарії (Горбаненко, Колода 2013, рис. 69; 74; 103; 108; 120; 121; Кройтор, 2013, с. 181 – 199). Враховуючи означене вище та виходячи з того, що хронологічного розриву між перебуванням на Коропових Хуторах салтівського населення (середина VIII – середина X ст.) і роменців (середина X – середина XI ст.) немає, можна зробити висновок, що сіверяни прийшли вже на підготовані попереднім населенням сільсько-господарські угіддя. Таким чином, сіверянам не прийшлося опановувати територією, пристосовуючи її під свої сільськогосподарські потреби. Така культурно-виробнича спадкоємність стала основою значного розвитку сільського господарства на поселення у роменський час.

Разом з тим, потребує перегляду стала думка, щодо 200-кілограмового річного зернового забезпечення одного мешканця на рік. Цю норму, виходячи з умов тогочасного життя і господарства, ми пропонуємо збільшити принаймні вдвічі.

ЛІТЕРАТУРА

- Бесплатный... 2017. Бесплатный онлайн калькулятор для расчета количества потраченных калорий с учетом веса и времени на занятие. 2017. *Расход калорий при деятельности: «Сельское хозяйство, прессование сена в тюки, уборка амбара, птицеводство, интенсивная нагрузка»*. Режим доступа: http://diet.neolove.ru/cal/rashod_kkal_data/391/ (Дата звернення 13 грудня 2017).
- Вакуленко, Л. В. 2010. *Українські Карпати в пізньоримський час (етнокультурні та соціально-економічні процеси)*. Київ: ІА НАНУ.

- Горбаненко, С. А., Колода, В. В. 2013. *Сільське господарство на слов'яно-хазарському порубіжжі*. Київ: ІА НАНУ.
- Енукова, О. Н. 2007. *Домостроительство населения междуречья Сейма и Псла в IX – XIII вв.* Курск: КГУ.
- Квитковский, В. И. 2008. К проблеме изучения и реконструкции салтовских жилищ лесостепной зоны (на примере селища Коробовы Хутора арьковской обл.) В: Енуков, В. В. (ред.). *Славяно-русские древности Днепровского Левобережья*. Курск: КГУ, с. 100-105.
- Квитковский, В. И. 2012. Жилища салтовской культуры Коробовы Хутора. *Степи Восточной Европы в средние века*, 11: Золотоордынское время, с. 99-118.
- Колода, В. В. 2008. Археологический комплекс Коробовы Хутора: основные итоги исследований. *Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VI Международной научной конференции, посвящённой 150-летию со дня рождения академика В. П. Бузескула (Харьков, 10 – 11 октября 2008 г.)*, с. 75-76.
- Колода, В. В. 2017. Житла роменського городища Водяне. *Археологія*, 4, с. 46-61.
- Колода, В. В., Горбаненко, С. А. 2010. *Сельское хозяйство носителей салтовской культуры в лесостепной зоне*. Киев: ИА НАНУ.
- Колода, В. В., Горбаненко, С. А. Земледелие на поселении Коробовы хутора в салтовское время. *Степи Восточной Европы в средние века*, 9: Хазарское время, с. 119-134.
- Колода, В. В., Свистун, Г. Е. 2003. *Отчёт о работе Средневековой экспедиции ХГПУ в Змиевском районе в 2003 году*. НА ІА НАНУ, ф. е., 2003/211.
- Колода, В. В., Крыганов, А. В., Михеев, В. К., Ряполов, В. М., Свистун, Г. Е., Тортика, А. А. 2004. *Отчёт о работе Средневековой экспедиции Харьковского педагогического университета в 2004 году*. НА ІА НАНУ, ф. е., 2004/206.
- Колода, В. В., Чендев, Ю. Г. 2010 – 2011. К вопросу о возможностях интеграции археологических и почвенных исследований (на примере городища Коробовы Хутора). *Хазарский альманах*, 9, с. 107-130.
- Красильников, К. И., Курдюкова, О. Н. 2016. *Зернопроизводство у населения салтовской культуры Степного Подонцовья*. В: Евлевский, А. В. (ред.). *Степи Восточной Европы в средние века. Сборник памяти Светланы Александровны Плетнёвой*. Москва: Авторская книга, с. 198-209.
- Кройтор, Р. В. 2013. Археозоологічні комплекси із салтівських і роменських пам'яток басейну Сіверського Дінця. В: Горбаненко, С. А., Колода, В. В. *Сільське господарство на слов'яно-хазарському порубіжжі*. Київ: ІА НАНУ, с. 181-199.
- Кройтор, Р. В., Колода, В. В. 2015. Животноводство поздних северян на славяно-хазарском пограничье (Часть 1). *Древности 2014 – 2015*, 13, с. 212-227.
- Лапинская, В. А. 1998. Русские народные традиции питания и экологическая среда. В: Данилова, Л. В., Соколов, А. К. (ред.). *Традиционный опыт природопользования в России*. Москва: Наука, с. 294-311.
- Ляпушкин, И. И. 1958. Новотроицкое городище: О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 74. Москва; Ленинград: АН СССР.
- Пуголов, Ю. 2016. *Будівельна справа літописних сіверян*. Опішне: Українське Народознавство.
- It's My Food. 2017. *Таблицы калорийности и состава продуктов*. Продукты. Мясо. Режим доступа: itsmyfood.ru/miaso (Дата звернення 13 грудня 2017).
- Чендев, Ю. Г., Колода, В. В. 2012. Природная среда, почвы и архитектурные особенности городища Коробовы Хутора в Харьковской обл. (проблемы комплексного изучения). *Российская археология*, 1, с. 112-121.
- Шрамко, Б. А. 1991. Хорошевское городище. В: Дьяченко, А. Г. (ред.). *Археология славянского Юго-Востока: Материалы к межвузовской научной конференции*. Воронеж: Воронежский пединститут, с. 50-59.
- Российская универсальная энциклопедия. 2017. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона*. Режим доступа: <http://gatchina3000.ru/brockgaus-and-efron-encyclopedia-dictionary/index.htm> (Дата звернення 5 грудня 2017).

REFERENCES

- Besplatnyy... 2017. Besplatnyy onlayn kalkulyator dlya rascheta kolichestva potrachennykh kaloriy s uchetoм vesa i vremeni na zanyatiye. 2017. *Rashod kaloriy pri deyatel'nosti: «Selskoye khozyaystvo. pressovaniye sena v tyuki. uborka ambara. ptitsevodstvo. intensivnaya nagruzka»*. Rezhim dostupu: http://diet.neolove.ru/calc/rashod_kkal_data/391/ (Data zvernennya 13 grudnya 2017).
- Vakulenko, L. V. 2010. *Ukrainski Karpaty v piznorymskyi chas (etnokulturni ta sotsialno-ekonomichni protsesy)*. Kyiv: IA NANU.
- Horbanenko, S. A., Koloda, V. V. 2013. *Silske hospodarstvo na sloviano-khozarskomu porubizhzi*. Kyiv: IA NANU.
- Enukova, O. N. 2007. *Domostroitel'stvo naseleniya mezhdurechia Seyma i Psla v IX – XIII vv.* Kursk: KGU.
- Kvitkovskiy, V. I. 2008. K probleme izucheniya i rekonstruktsii saltovskikh zhilishch lesostepnoy zony (na primere selishcha Korobovy Khutora arkovskoy obl.) In: Enukov, V. V. (ed.). *Slavyano-russkiye drevnosti Dneprovskogo Levoberezhia*. Kursk: KGU, s. 100-105.
- Kvitkovskiy, V. I. 2012. Zhilishcha saltovskoy kultury Korobovy Khutora. *Stepi Vostochnoi Evropy v srednie veka*, 11: Zolotoordynskoe vremya, s. 99-118.
- Koloda, V. V. 2008. Arkheologicheskiy kompleks Korobovy Khutora: osnovnyye itogi issledovaniy. *Problemy istorii i arkheologii Ukrainy: Materialy VI Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii. posvyashchennoy 150-letiyu so dnya rozhdeniya akademika V.P. Buzeskula (Kharkov, 10 – 11 oktyabrya 2008 g.)*, s. 75-76.
- Koloda, V. V. 2017. Zhytla romenskoho horodyshcha Vodiane. *Arkheolohiia*, 4, s. 46-61.
- Koloda, V. V., Gorbatenko, S. A. 2010. *Selskoye khozyaystvo nositeley saltovskoy kultury v lesostepnoy zone*. Kiev: IA NANU.
- Koloda, V. V., Gorbatenko, S. A. Zemledeliye na poselenii Korobovy khutora v saltovskoye vremya. *Stepi Vostochnoi Evropy v srednie veka*, 9: Khazarskoe vremya, s. 119-134.
- Koloda, V. V., Svistun, G. E. 2003. *Otchet o rabote Srednevekovoy ekspeditsii KhGPU v Zmiyevskom rayone v 2003 godu*. NA IA NANU, f. e., 2003/211.
- Koloda, V. V., Kryganov, A. V., Mikheyev, V. K., Ryapolov, V. M., Svistun, G. E., Tortika, A. A. 2004. *Otchet o rabote Srednevekovoy ekspeditsii Kharkovskogo pedagogicheskogo universiteta v 2004 godu*. NA IA NANU, f. e., 2004/206.
- Koloda, V. V., Chendev, Yu. G. 2010–2011. K voprosu o vozmozhnostyakh integratsii arkheologicheskikh i pochvennykh issledovaniy (na primere gorodishcha Korobovy Khutora). *Khazarskiy almanakh*, 9, s. 107-130.
- Krasilnikov, K. I., Kurdyukova, O. N. 2016. Zernoproizvodstvo u naseleniya saltovo-mayatskoy kultury Stepnogo Podontsovia. In: Evglevskiy, A. V. (ed.). *Stepi Vostochnoi Evropy v srednie veka. Sbornik pamyati Svel'tany Aleksandrovy Pletnevoy*. Moskva: Avtorskaya kniga, s. 198-209.
- Kroitor, R. V. 2013. Arkheozoolohichni komplekсы iz saltivskykh i romenskykh pamiatok baseinu Siverskoho Dintsia. In: Horbanenko, S. A., Koloda, V. V. *Silske hospodarstvo na sloviano-khozarskomu porubizhzi*. Kyiv: IA NANU, s. 181-199.
- Kroytor, R. V., Koloda, V. V. 2015. Zhivotnovodstvo pozdnikh severyan na slavyano-khazarskom pogranichye (Chast 1). *Drevnosti 2014 – 2015*, 13, s. 212-227.
- Lapinskaya, V. A. 1998. Russkiye narodnyye traditsii pitaniya i ekologicheskaya sreda. In: Danilova, L. V., Sokolov, A. K. (ed.). *Traditsionnyy opyt prirodopolzovaniya v Rossii*. Moskva: Nauka, s. 294-311.
- Liapushkin, I. I. 1958. Novotroitskoye gorodishche: O kulture vostochnykh slavyan v period slozheniya Kievskogo gosudarstva. *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR*, 74. Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- Puholovok, Iu. 2016. *Budivelna sprava litopysnykh siverian*. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- It's My Food. 2017. *Tablitsy kaloriynosti i sostava produktov. Produkty. Myaso*. Rezhim dostupu: itsmyfood.ru/miaso (Data zvernennya 13 grudnya 2017).
- Chendev, Yu. G., Koloda, V. V. 2012. Prirodna sreda. pochvy i arkhitekturnyye osobennosti gorodishcha Korobovy Khutora v Kharkovskoy obl. (problemy kompleksnogo izucheniya). *Rossiyskaya arkheologiya*, 1, s. 112-121.
- Shramko, B. A. 1991. Khoroshevskoye gorodishche. In: Diachenko, A. G. (ed.). *Arkheologiya slavyanskogo Yugo-Vostoka: Materialy k mezhvuzovskoy nauchnoy konferentsii*. Voronezh: Voronezhskiy pedinstitut, s. 50-59.
- Rossiyskaya universalnaya entsiklopediya. 2017. *Entsiklopedicheskiy slovar Brokgauza i Efrona*. Rezhim dostupu: <http://gatchina3000.ru/brockgaus-and-efron-encyclopedia-dictionary/index.htm> (Data zvernennya 5 grudnya 2017).

V. V. Koloda

ROMNY HOMESTEAD AT KOROPOVY KHUTORA FORTIFIED SETTLEMENT

The work is devoted to the analysis of a Romny homestead (the mid. X — the mid. XI) that has been examined at the fortified settlement of Koropovy Khutora in Zmiiv region of Kharkiv oblast (Fig. 1). The homestead contains a dwelling (Fig. 3), household buildings (Fig. 4: 2), a fireplace (Fig. 4: 3), a household pit (Fig. 5) and a cellar (Fig. 4: 1). The existence of various specialized household buildings provided a supportive environment for housekeeping inside the analyzed homestead. The usable volume of the dwelling, its construction and interior do not have wide-spread parallel in history among different accommodation at the major territory of the Northerners. It is indicative of individual adaptation of a small Northerner family that came there from a southern-eastern border zone near Khazaria. It should be taken into account that the Northerners alternated Saltov population there and almost hired their agriculturally used areas. Therefore, they had good opportunities for their own productive housekeeping a priori. It is substantiated with the volume of the household pit that might comprise 3 tons of grain crops. There have been registered natural and climatic conditions, agricultural bases of housekeeping and trade tools of that period; thus, there have been proposed new calculations of necessary food (mainly — grain) ration for the dwellers of the homestead.

Keywords: Koropovy Khutora fortified settlement, homestead, Northerners, Romny archaeological culture, food reserves.

Одержано 5.01.2018

КОЛОДА Володимир Васильович, кандидат історичних наук, завідувач археологічною лабораторією, доцент кафедри історії України, Харківський національний педагогічний університету ім. Г. С. Сковороди, вул. Алчевських 29, Харків, 61002, Україна, *koloda.v@gmail.com*.

KOLODA Volodymyr V., Ph.D. (Candidate of Historical Sciences), Associate Professor of Department of History of Ukraine, the head of Archaeology laboratory im. G. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Alchevskih Str. 29, Kharkiv, 61002, Ukraine, *koloda.v@gmail.com*.

УДК: 904.3(477.81)“653”

Б. А. Прищепа

ЖИТЛА РАЙКОВЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ В БАСЕЙНІ р. ГОРИНІ

У статті зібрано і проаналізовано інформацію про житла райковецької культури, досліджені в басейні р. Горині. Проведено їх класифікацію за основними ознаками, порівняння з житлами райковецької культури на сусідніх територіях, поділено на хронологічні групи.

Ключові слова: ранні слов'яни, райковецька культура, житло, піч, територіальні групи.

Одним з актуальних наукових напрямків залишається дослідження ранньослов'янського житла, вивчення його регіональних особливостей, виявлення деталей інтер'єру, реконструкція зовнішнього вигляду. З часу виходу узагальнюючих робіт, в яких дано характеристику жител райковецької культури (Гончаров 1963, с. 283—315; Русанова 1973, с. 44; Раппопорт 1975; Раппопорт, Колчин, Борисевич 1985), для висвітлення цієї теми накопичені нові археологічні джерела, зокрема і на території Західної Волині. Частково вони використані в сучасних наукових публікаціях (Михайлина 2007, с. 7—105; Погоральський 2004; Филипчук 2012).

За останні роки здобуто нові джерела для характеристики слов'янських жител, до того ж не всі матеріали більш ранніх польових досліджень введені до наукового обігу. Тому одним з важливих завдань залишається аналіз даних про ранньослов'янські житла в межах окремих регіонів України, зокрема з території між ріками Горинню і Західним Бугом. Ці землі складають північно-західну частину території, на якій відомі пам'ятки райковецької культури. Її північну межу дослідники проводять по Прип'яті, західну — по верхів'ях Західного Бугу і Дністра, на сході ці пам'ятки доходять до Дніпра, а на півдні вони сягають Надпоріжжя і середньої течії Південного Бугу (ред. Баран 1985, с. 106—107).

У басейні р. Горині, в межах України, на неукріплених поселеннях і городищах досліджено близько 50 жител VIII—X ст. (рис. 1; таблиця). Перші дані про ранньослов'янські житла-напівземлянки були отримані у 1925—1927 рр. під час розкопок поселення біля с. Городка поблизу від м. Рівного (тепер західна окраїна с. Обарова) польськими археологами І. Савицькою та М. Дреком (Drewko 1929, s. 281—283; Drewko 1935, s. 295—296). У підсумковій публікації охарактеризовано в тому числі 5 жител VIII—X ст. (Musianowicz 1979).

Житла-напівземлянки VIII – X ст., досліджені в басейні р. Горині

№ п/п	Пам'ятка	Котлован житла				Під основна		Друга піч	Датування, ст.	Джерела та література
		Розміри, м	Площа, м²	Глибина, м	Стовпові ями	Матеріал	Кут житла			
1	Лози, уроч. Городище	3,5 × ?	–	0,9 (?)	–	Глина?	–	–	Х?	Чайка 2003
2	Вельбівно, уроч. Лясинь	3,3 × 4,2	14	0,8	–	Камінь	Пд	–	IX – X	Прищета 2016, с. 208
3	Точевки, городище	4,5 × 4,8	21,6	1,2	2	Те саме	С	–	Х	Прищета 1993, с. 16 – 19
4/1	Острого, біля костелу, ж. 10	3,3 × 3,4	11,9	1,35	9	Камінь, глина	Пн 3	–	Х	Прищета, Позіховський 2011
4/2	Там само, ж. 15	2,9 × 3,3	9,6	1,4	1, ніші в кутах	Те саме	Пн	–	Х	Там само
4/3	Там само, ж. 20	3,2 × 3,7	11,8	1,6	1, ніші в кутах	Те саме	Пн С	–	Х	Там само
4/4	Там само, ж. 33	3,4 × 3,6	12,2	1,5	1, ніші в кутах	Те саме	Пн	–	Х	Там само
4/5	Острог, Миколаївська церква, ж. 15	3,7 × 4,3	15,9	1,3	22	Те саме	Пн С	Нішоподібна	Х	Прищета, Бондарчук, Войткок, Позіховський, Чекурков 2008
4/6	Там само, ж. 41	3,7 × 4,6	17	<0,6	6	Те саме	Пн С	–	Х	Там само
5/1	Острог, пр. Незалежності, 3, р. 8, ж. 38	4,1 × 4,9	20	0,65	Ніші в кутах	Камінь	Пн 3	–	VIII	Прищета, Бондарчук, Позіховський, Вертелецький 2008, с. 20 – 23
5/2	Там само, р. 9, ж. 3	3,2 × 3,5	11	0,9	3, ніші в кутах	Те саме	С	–	Х	Прищета, Вертелецький 2013, с. 6 – 9
6	Розваж, уроч. Кошара	2,8 × 3,6	10	0,2	–	Глина	Пн	–	IX	Позіховський 2008
7/1	Хорів, уроч. Підпужжя, ж. 1	3,4 × 4,0	13,6	0,8	–	Камінь	Пд С	–	VIII – IX	Пелешин, Чайка 1988
7/2	Там само, ж. 3	2,6 × 4,0	10,4	0,4	–	Те саме	Пд С	–	VIII	Там само
7/3	Там само, ж. 4	2,6 × 3,2	8,3	–	–	Те саме	Пд С	–	VIII – IX	Там само
7/4	Там само, ж. 5	2,2 × 3,8	8,3	0,4	–	Камінь, глина	Пд С	–	IX	Там само
7/5	Там само, ж. 7	3,7 × 5,5	20	–	–	Камінь	Пд 3	–	IX	Там само
8	Стадники	3,2 × 3,4	11	–	9	Вогнище?	–	–	VIII – IX	Бондарчук 1981
9/1	Дорогобуж, дитиниць, ж. 8	3,4 × 3,6	12	1,0	8	Камінь, глина	Пн С	–	Х	Прищета 2011, с. 44
9/2	Там само, ж. 10	2,8 × 4,0	11	<0,6	2	Те саме	С	–	Х	Там само, с. 46
9/3	Там само, ж. 11	4,2 × 4,6	19	1,0	3	Глина	Пн	–	Х	Там само, с. 44, 46
9/4	Там само, ж. 21	3,5 × 3,6	11,5	0,8	4	Те саме	Пн С	–	Х	Там само, с. 74, 76
10/1	Дорогобуж, посад, ж. 1	3,7 × 4,0	15	0,8	2	Те саме	Пд С	4 нішоподібні	Х – поч. XI	Там само, с. 117 – 118

10/2	Там само, ж. 2	2,4 × 3,2	8,5	1,2	1	Те саме	3	—	Х	Там само, с. 119—120
10/3	Там само, ж. 4	3,9 × 4,5	17,5	0,8	—	—	С, Пд	2 нішоподібні	Х	Там само, с. 120—121
11	Біла Криниця, біля городища	3,3 × 3,7	11,6	0,8	—	Камінь	Пн	—	IX	Прищеп 1987, с. 16—17
12	Дермань, біля монастиря	3,1 × 3,5	11,0	0,8	2	Камінь, глина	3	—	Х	Прищеп 2016, с. 180
13/1	Рівне, костел, ж. 2	3,3 × 3,4	11,2	0,55	Ніші в кутах	Камінь	Пд 3	—	Х	Прищеп 2008, с. 156
13/2	Там само, ж. 4	3,6 × 4,0	14,4	0,65	9	Те саме	Пн 3	Нішоподібна	Х	Там само, с. 157
14	Бармаки, уроч. Джерело	?	—	0,35	—	Камінь, глина	Пн С	—	Х	Прищеп 1992, с. 29—30
15	Зозів, уроч. Кут	3,8 × 3,9	14,8	0,55	—	Те саме	Пн С	—	Х	Свешніков 1961, с. 32—33
16/1	Городок, уроч. Кургани, ж. 1	3,5 × 4,4	15	1,0	—	Глина	Пн С	—	IX — поч. X	Багрий 1962, с. 121
16/2	Там само, ж. 2	3,7 × 4,1	15	1,0	2	Камінь, глина	Пн С	—	IX — поч. X	Там само, с. 122
17/1	Обарів (Городок), ж. 3	3,9 × 4,0	15,6	0,95	—	Глина	Пд	—	VIII — поч. X	Musianowicz 1979, rys. 4
17/2	Там само, ж. 4	4,0 × 4,5	17,8	1,0	2	Те саме	С	—	VIII — поч. X	Там само, rys. 6
17/3	Там само, ж. 6	3,8 × 4,2	15,9	0,95	4	Те саме	Пд С	—	VIII — поч. X	Там само, rys. 8
17/4	Там само, ж. 8А	3,2 × 3,3	10,6	0,8	5	Те саме	Пн	—	VIII	Там само, rys. 10
17/5	Там само, ж. 8В	3,6 × 3,8	13,7	0,9	—	Те саме	Пн	—	IX	Там само, rys. 10
17/6	Там само, ж. 9	3,7 × 3,9	14,4	0,8	8	Те саме	С	—	Х	Там само, rys. 12
18	Листвин, городище	—	—	—	—	Те саме	—	—	Х—XI	Чайка 2009
19	Костянець, ж. 6	—	—	—	—	Камінь	Пн	—	VIII	Прищеп, Ткач 2016, с. 173
20	Жорнів, городище, ж. 6	3,2 × 3,7	11,8	0,6	2	Те саме	Пд 3	—	Х	Прищеп 2009, с. 62
21/1	Пересопниця, уроч. Пастівник, р. 1, ж. 23	3,6 × 3,8	14	1,0	15	Глина	Пн	—	IX — поч. X	Прищеп 2010а, с. 279—283
21/2	Там само, р. 1, ж. 9	3,3 × 3,5	11,6	1,2	10	Камінь, глина	С	—	Х	Там само, с. 277—279
21/3	Там само, р. 1, ж. 22а	3,3 × 3,8	12,5	0,8	—	Глина	Пн	—	Х	Там само, с. 283—284
21/4	Там само, р. 6, ж. 3	3,1 × 3,5	10,9	0,75	5	Камінь, глина	Пн 3	—	Х	Прищеп, Войтюк, Чекурков 2016, с. 4—6
21/5	Там само, р. 8, ж. 1	3,9 × 4,1	16,2	0,9	Ніші в кутах	Глина	Пн С	—	Х	Там само, с. 164
22	Пересопниця, уроч. Баранька, ж. 2	3,9 × 4,4	17,2	0,5	11	Те саме	3	—	Х	Прищеп, Войтюк 2014, с. 231
23/1	Новослав Дальній, уроч. Замостя, ж. 4	3,2 × 4,3	13,8	0,8	1	Те саме	Пн С	—	VIII — поч. IX	Терський 2003, с. 84—86
23/2	Там само, ж. 5	2,9 × 3,3	9,6	0,4	4	Те саме	С	—	Х	Там само, с. 86—88
24/1	Чемерин, уроч. Острів, ж. 1	3,5 × 4,0	14	0,4	8	Те саме	Пн	—	Х	Терський 1993, с. 30—32
24/2	Там само, ж. 2	3,5 × 4,0	14	0,4	—	Те саме	Пн С	—	Х	Там само, с. 32—36

Скорочення: ж. — житло; р. — розкоп.

Новий етап досліджень ранньослов'янських пам'яток між р. Західним Бугом і Горинню припадає на 1950–60-і рр. Зокрема, у 1954–1957 рр. у нижній течії р. Горині на території Білорусі Ю. В. Кухаренком були проведені розкопки на городищі та селищі біля с. Хотомель. На селищі дослід-

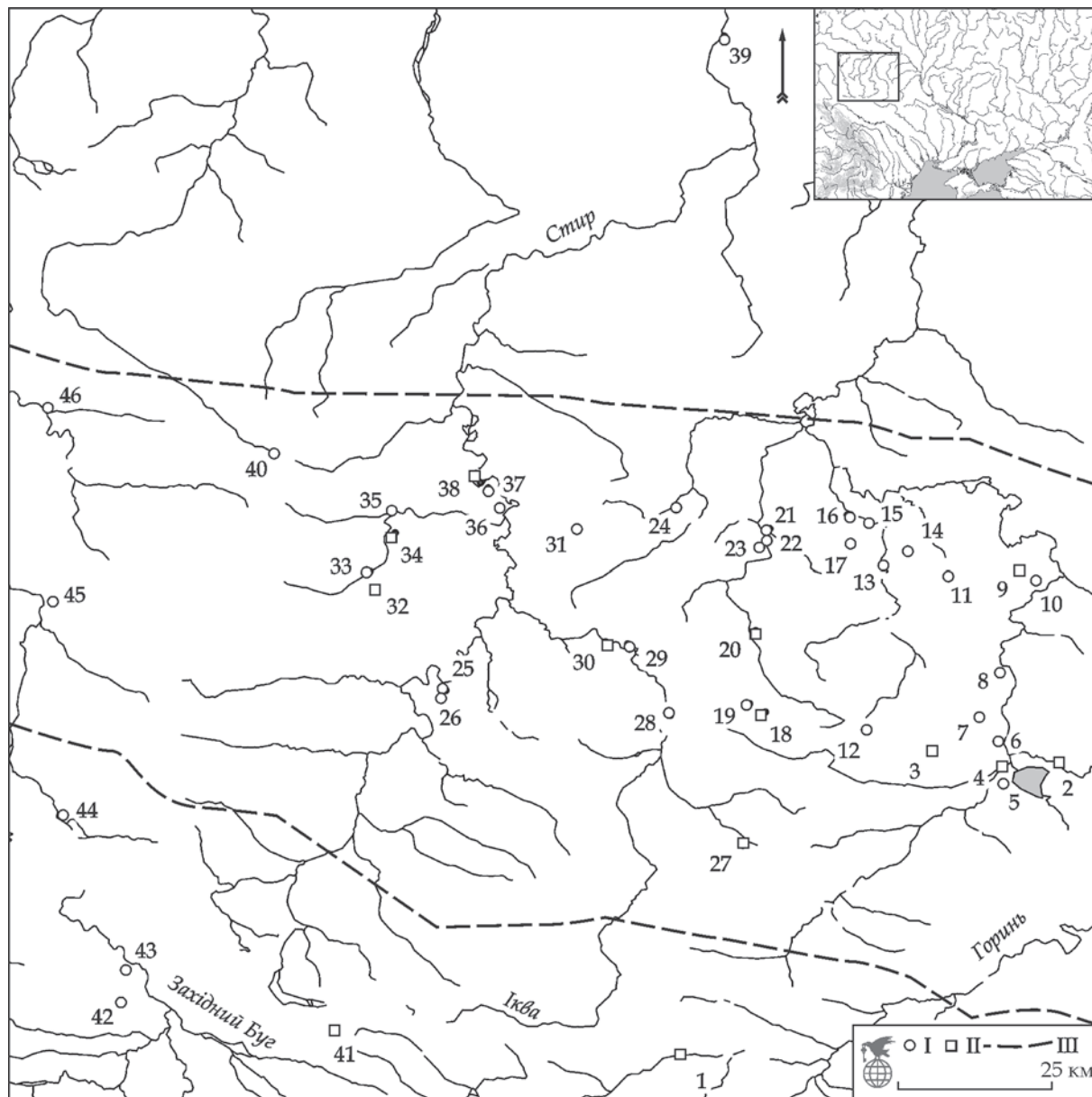

Рис. 1. Археологічні пам'ятки, на яких досліджені житла VIII–X ст. Умовні позначення: I – поселення; II – городище; III – межі Волинської височини. *Басейн р. Горині*: 1 – Лози; 2 – Вельбівно; 3 – Точевіки; 4, 5 – Острого; 6 – Розваж; 7 – Хорів; 8 – Стадники; 9, 10 – Дорогобуж; 11 – Біла Криниця; 12 – Дермань; 13 – Рівне; 14 – Бармаки; 15 – Зозів; 16 – Городок; 17 – Обарів; 18 – Листвин; 19 – Костянець; 20 – Жорнів; 21, 22 – Пересопниця; 23 – Новостав Дальній; 24 – Чемерин. *Басейн р. Стиру*: 25, 26 – Хрінники; 27 – Антонівці, уроч. Уніаз; 28 – Дубно; 29 – Озліїв; 30 – Млинів (Муравиця); 31 – Чекно (Межіріччя); 32 – Острожець; 33 – Городище; 34 – Загаї; 35 – Коршів; 36 – Городок; 37 – Боратин; 38 – Луцьк; 39 – Бабка. *Верхів'я р. Тур'ї*: 40 – Затурці. *Правобережжя р. Західного Бугу*: 41 – Пліснеськ; 42 – Ріпнів; 43 – Деревляни; 44 – Тишиця; 45 – Ромош; 46 – Володимир-Волинський

жено 12 напівземлянок з глинобитними печами, з них вісім розкопано повністю (Кухаренко 1961, с. 24–26). Ці будівлі датовані VIII–X ст. (ред. Баран 1985, с. 110). На початку 1960-х рр. в ході археологічних робіт на багатошаровому поселенні в уроч. Кургани на східній окраїні с. Городок поблизу м. Рівного І. К. Свешніков виявив 4 будівлі IX–X ст. (Багрій 1962), дві з них (№ 1, 2) мають характерні ознаки жител-напівземлянок. Ще одну напівземлянку X ст. ним було відкрито на поселенні поблизу с. Зозів (Свешніков 1961, с. 32–33).

У 1971 р. експедицією Львівського державного університету ім. І. Франка під керівництвом М. П. Пелешишина та Р. М. Чайки розпочаті розкопки на Листвинському городищі в Дубенському районі. Роботи проводилися з перервами до 1995 р. (Чайка 2009). Виявлено рештки близько 20 наземних і заглиблених у ґрунт будівель на дитинці і приблизно стільки ж на другій укріпленій площадці, у житлах зафіксовано розвали печей-кам'янок. Речові знахідки свідчать, що укріплене поселення в Листвині існувало в X–XI ст., але у звітах і в підсумковій публікації матеріали з розкопок подані вибірково, по категоріях знахідок, без прив'язки до комплексів, тому наявні джерела не дозволяють згрупувати будівлі за хронологією і виділити етапи розвитку поселення.

Значні дослідження були проведені М. А. Пелешишином і Р. М. Чайкою у 1974–1976 рр. на поселенні в уроч. Підлужжя біля с. Хорів Острозького р-ну. Розкопано 8 будівель VIII–X ст., з них 5 краще збережених мали чотирикутні котловани і розвали печей-кам'янок (Пелешишин, Чайка 1988).

У 1982–1995 рр. експедицією Рівненського обласного краєзнавчого музею проводились охоронні розкопки літописного Дорогобужа. На території дитинця, окольного міста і посаду відкрито 25 жител домонгольського часу, з них 7 найбільш ранніх датуються X ст. (Прищеп 2011, с. 44–47, 74–76, 119–121). У 1980–90-х рр. в регіоні по одному житлу райковецької культури було досліджено на поселеннях Біла Криниця, Дермань, Бармаки, Новостав Дальній та на городищах Точевики, Вельбівне, Жорнів і два житла розкопано на поселенні поблизу с. Чемерина (таблиця).

Важливі матеріали для вивчення ранньослов'янських жител VIII–X ст. були отримані під час розкопок у Пересопниці в 2002–2005, 2013–2016 рр. (6 жител) (Прищеп 2010а) і в Острозі в 2004, 2008, 2013 рр. (8 жител) (Прищеп 2010б; Прищеп, Позіховський 2011). Рештки житла VIII ст. дослідив В. В. Ткач на поселенні Костянець (Прищеп, Ткач 2016, с. 173), житло IX ст. відкрив О. Л. Позіховський поблизу с. Розважа і два житла X ст. розкопані в центральній частині м. Рівного (Прищеп 2008).

У нашій роботі аналізуються 49 жител VIII–X ст. Більшість з них мали печі, споруджені із глини та каміння в одному з кутів котловану. Включені також дві будівлі з Дорогобужа, в яких замість традиційної печі виявлено невелику нішоподібну піч, вирізану в стінці котловану. Не розглядаються будівлі з невеликими котлованами (довжина стін 1,5–2,5 м, площа 3–6 м²), в яких виявлені нішоподібні печі, вирізані за межами заглибленої частини, з великими череннями діаметром 1,0–1,5 м. Такі будівлі, вірогідно, слід віднести до господарських, пов'язаних з переробкою зерна та випічкою хліба, а окремі могли використовуватись як ремісничі майстерні та для інших потреб.

Основну інформацію для характеристики жител отримано під час досліджень пам'яток райковецької культури на Волинській височині і лише одна пам'ятка (Лози) — розташована у верхів'ях р. Горині на Північно-

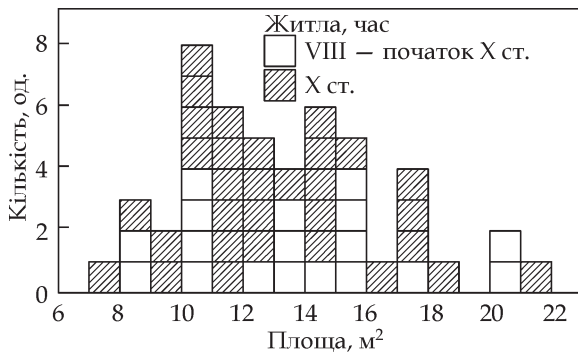

Рис. 2. Гістограма розподілу за площею жител райковоцької культури в басейні р. Горині

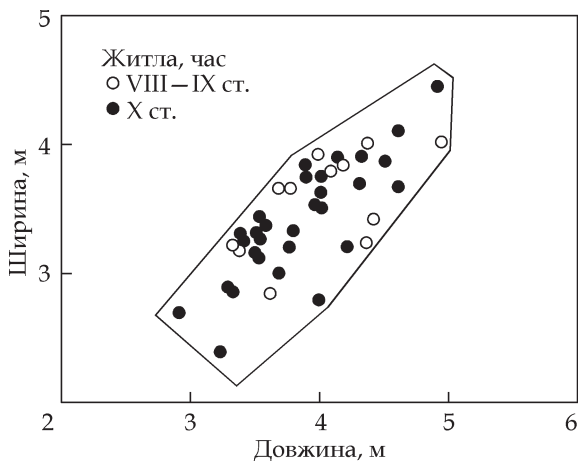

Рис. 3. Розподіл за показниками довжини і ширини котлованів жител райковоцької культури в басейні р. Горині

сена до квадратних, а будівля розмірами $3,85 \times 4,1$ м — до прямокутних. Але співвідношення довжини стін у них однакове, коротша стіна дорівнює 94 % від довжини довшої. Розміщення даних про розміри котлованів жител на графіку засвідчує, що у більшості випадків співвідношення їх довжини і ширини досить стійке, ширина котловану становила 90–95 % від його довжини (рис. 3).

Одним із показників, що характеризують житло, є глибина котловану. Дослідниками вона подається в публікаціях по різному: від рівня сучасної денної поверхні; від рівня материка; від рівня, з якого простежувалась пляма об'єкта. Останній варіант вимірювання можна вважати найбільш близьким до показника глибини котловану від рівня давньої денної поверхні. Але це стосується тих пам'яток, на яких культурні нашарування пізніше не руйнувались у результаті діяльності людини чи під впливом природних факторів.

Стінки котлованів жител, як правило, були прямі та близькі до вертикальних. Долівка більшості жител залягала на глибині 0,8–1,1 м від рівня виявлення котловану. Але на окремих пам'ятках спостерігаються помітні відмінності глибин котлованів. Там, де культурні нашарування добре збережені, котловани жител глибші. Наприклад, в Острозі цей показник досягав 1,2–1,6 м. А там, де територія поселень тривалий час використовувалась як орні землі, котловани жител мають глибину меншу від середніх величин, зокрема, в Городку вона не перевищувала 0,3–0,4 м.

Подільській височині. У нижній течії Горині, в поліських районах в межах України житла цього часу не вивчалися. З різних причин не всі споруди детально описані, зокрема, із за поганої збереженості частини будівель, якості польових робіт чи рівня публікації матеріалів археологічних розкопок.

За площею котловани слов'янських жител дослідники поділяють на три групи: малі (до 9 м^2); середні ($9–14 \text{ м}^2$); великі (понад 14 м^2) (Петрашенко 1982, с. 50; Тельнов 1991, с. 147, 148). На поселеннях звичайно існували житла різних груп, але переважають середні за площею будівлі (рис. 2). Житла, досліджені у Погоринні, за площею розподіляються наступним чином: 4 малих (8,2 %), 36 середніх (73,5 %) і 9 великих (18,3 %). Відзначимо, що з 18 ранніх жител VIII — початку Х ст. близько половини (8) великі за площею, а з 31 житла Х ст. великих 12 (38,7 %).

Середньовічні житла поділяють також на квадратні та прямокутні в плані. При цьому, як правило, до квадратних відносять ті, у яких різниця довжин сторін не перевищує 0,2 м. Однак, цей показник не відображає співвідношення розмірів довжини і ширини котловану будівлі, а тому дає невірне уявлення про кількісне співвідношення квадратних і прямокутних у плані жител. Наприклад, будівля із котлованом розмірами $3,2 \times 3,4$ м буде віднесена до квадратних, а будівля розмірами $3,85 \times 4,1$ м — до прямокутних.

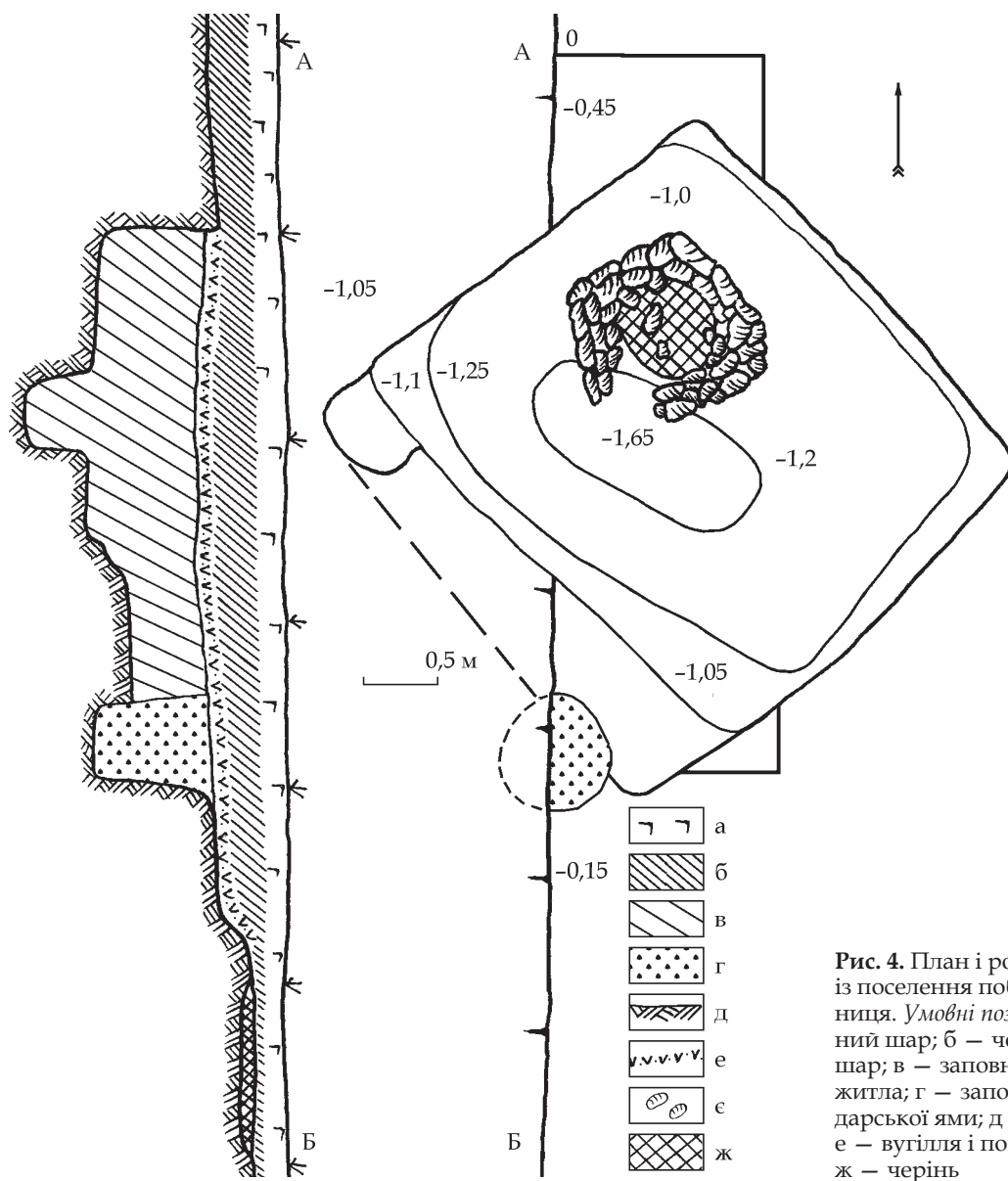

Рис. 4. План і розріз житла IX ст. із поселення поблизу с. Біла Криниця. Умовні позначення: а – орний шар; б – чорний гумусний шар; в – заповнення котловану житла; г – заповнення господарської ями; д – материк; е – вугілля і попіл; ж – черинь

Житла орієнтовані за сторонами світу кутами чи стінами. Вірогідно, особливості орієнтації котлованів залежали від характерних особливостей місцевості, а саме, від експозиції схилу, від орієнтації берегової лінії, а на майданчиках укріплених поселень і від розміщення оборонної лінії та особливостей забудови.

Долівка в житлах влаштовувалась на рівні материка, вона здебільшого горизонтальна, але в процесі використання будівель витоптувалась і тому помітно понижується в центральній частині приміщення. Материкова долівка не підмазувалась, лише в тих випадках, коли в межі будівлі потрапляв давніший об'єкт із гумусним заповненням, таку ділянку могли перекрити шаром суглинку, як у житлі з Рівного (таблиця: 13/1; рис. 8: 1). У жодному із досліджених котлованів слідів дерев'яного настилу підлоги не виявлено. Про те, що його не було, свідчать втрамбований прошарок гу-

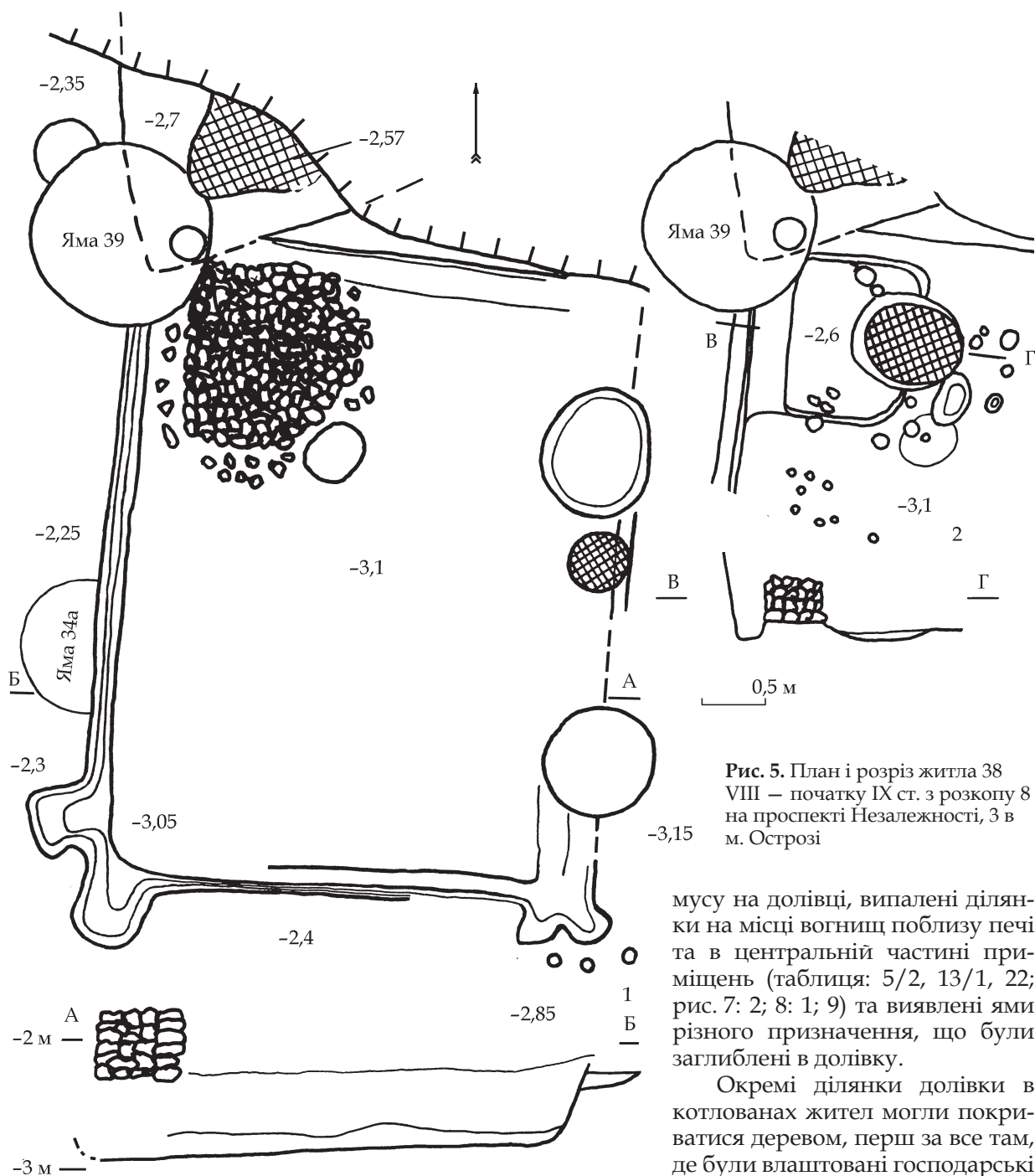

Рис. 5. План і розріз житла 38 VIII – початку IX ст. з розкопу 8 на проспекті Незалежності, 3 в м. Острозі

мусу на долівці, випалені ділянки на місці вогнищ поблизу печі та в центральній частині приміщень (таблиця: 5/2, 13/1, 22; рис. 7: 2; 8: 1; 9) та виявлені ями різного призначення, що були заглиблені в долівку.

Окремі ділянки долівки в котлованах жител могли покриватися деревом, перш за все там, де були влаштовані господарські

ями. Сліди такого настилу вдалося простежити в одному з жител з Острога (таблиця: 4/5). У північно-західному куті цього житла виявлено яму 15/14 овальну в плані, розмірами 0,7 × 0,85 м, завглибшки 0,3 м (рис. 6: 2). З цією ямою, вірогідно, пов'язана серія ямок від горизонтального дерев'яного каркасу, простежених над долівкою в основі західної та північної стінок котловану, поблизу північно-західного кута житла. Вони у плані сегментоподібні, а отже тут були використані плахи, які могли бути основою перекриття господарської ями.

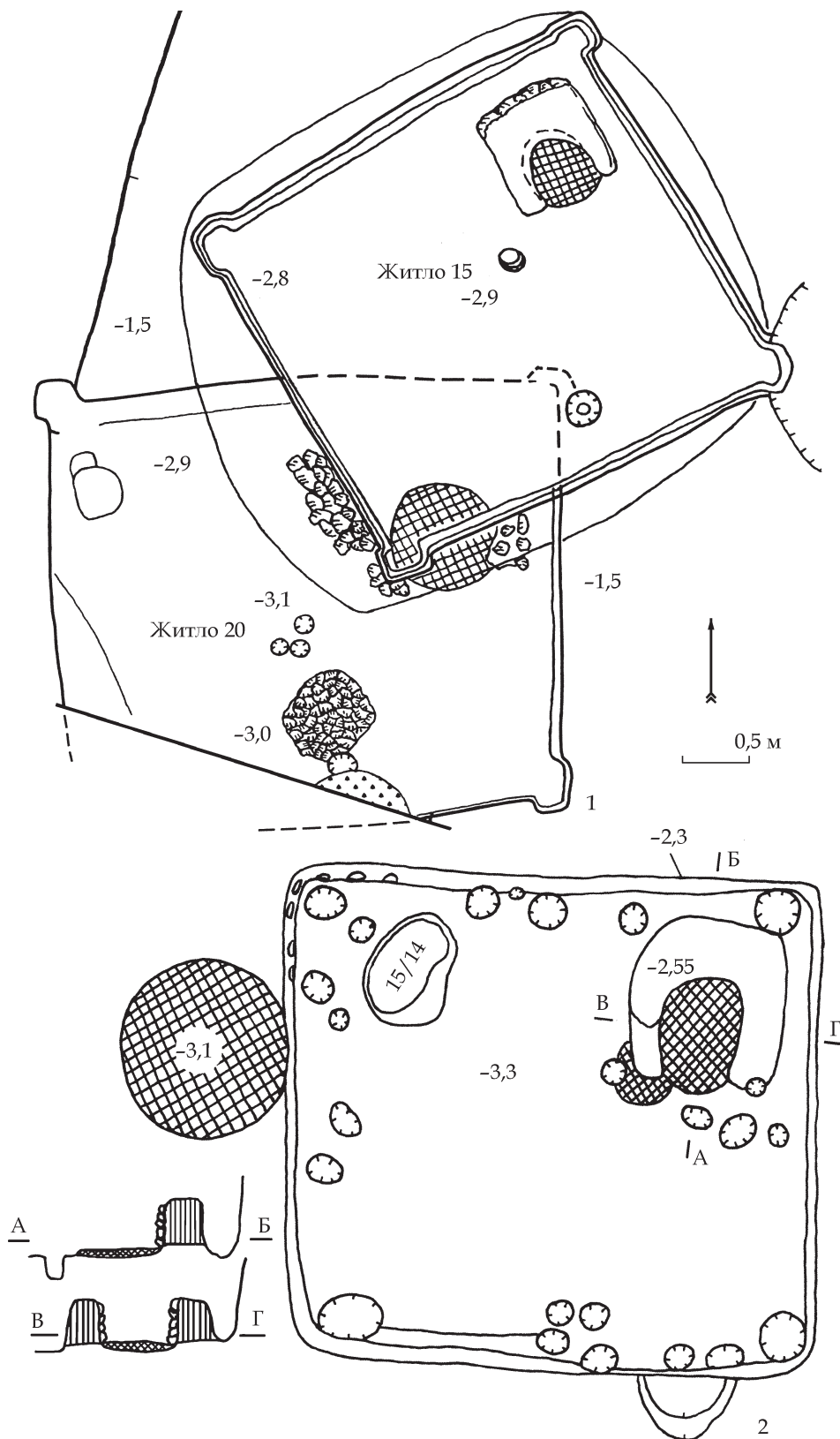

Рис. 6. Житла
Х ст. з м. Острога:
1 — житла 15, 20 із
розкопу поблизу
костелу; 2 — жит-
ло 15 із розкопу
на подвір'ї Мико-
лаївської церкви

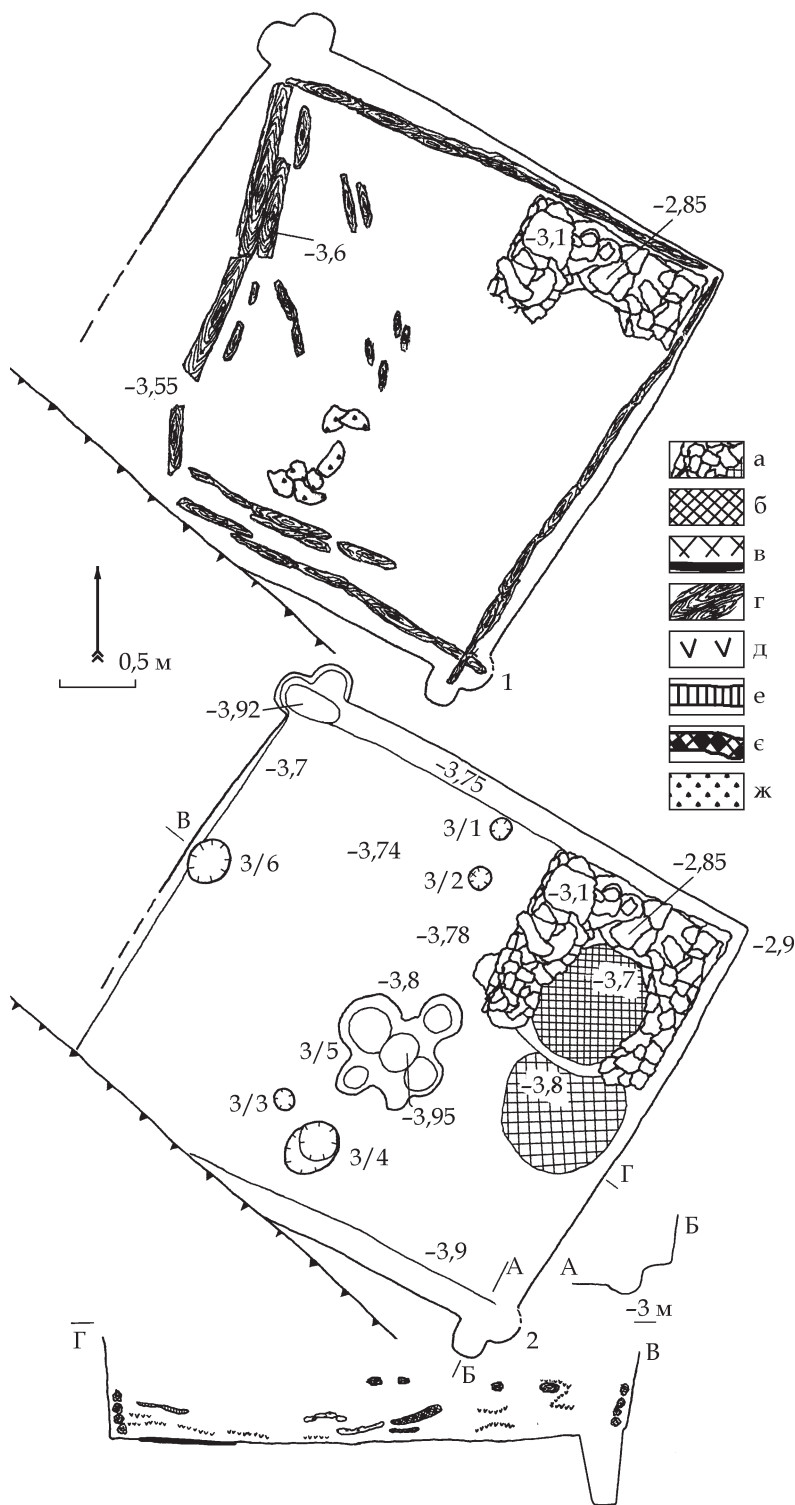

Рис. 7. Плани і розріз житла 3 з розкопу 9 на проспекті Незалежності, 3 в м. Острозі. Умовні позначення: а — каміння; б — черинь печі; в — випалена ділянка долівки; г — обуглені фрагменти дерев'яних конструкцій стін; д — вугілля; е — прошарок суглинку; є — скупчення шматків перепаленої глини; ж — уламки жаровні

Для достовірної реконструкції житла важливе значення має вивчення конструкції стін. Вони розподіляються на каркасно-стовпові та зрубні. Однак, в зв'язку з тим, що дерево в більшості випадків не зберігається, набір ознак, які можна використати для визначення конструктивних особливостей дерев'яної частини будівлі, обмежений — це стовпові ямки, канавки вздовж стін, вертикальні ніші в кутах, особливості розташування печі.

Близько третини досліджених у регіоні жител, мали стовпові ями, здебільшого в кутах котлованів. В 13 житлах стовпові ями виявлені не тільки в кутах, але й на середині довжини стін, деякі з них мають сегментоподібну в плані форму, а значить тут були вертикально поставлені плахи чи півколоди (рис. 10: 1). Ця ознака вказує на каркасно-стовпову конструкцію стін. В дійсності жител з такими стінами могло бути більше, бо відсутність стовпових ям не означає обов'язково зрубної конструкції стін (Раппопорт 1975, с. 119—120; Петрашенко 1982, с. 52; Тельнов 1991, с. 152).

Під час розкопок в Острозі, Рівному, Пересопниці (таблиця: 4/2—4/4, 5/1, 5/2, 13/1, 21/5) вдалося простежити цікавий конструктивний елемент жител — чотирикутні чи напівкруглі в плані вертикальні ніші в кутах котлованів. Їх розміри в плані від 0,25 × 0,25 м до 0,35 × 0,4 м, вони простежені на всю висоту котлованів (рис. 5; 6: 1; 7; 8: 1; 10: 1). Зокрема, такі ніші мало житло 3 з розкопу 9 на проспекті Незалежності в Острозі. Житло загинуло під час пожежі, в котловані виявлено обуг-

лені дерев'яні деталі від стін і перекриття будівлі (рис. 7). Обшивка стін була складена із колод чи брусів (вони обгоріли і втратили форму). В південному куті, де ділянка стіни виявилась краще збереженою, вдалося встановити, що колоди були покладені в зруб і з'єднані між собою «в обло з остатком», із випуском кінців 0,16–0,18 м, а для фіксації кінців колод в кутах котловану влаштовано вертикальні ніші, їх виявлено у північному та південному кутах. У східному куті, за піччю, такої ніші не було, а західний кут залишився недослідженим, він був зруйнований пізнішим перекопом. Ніші в кутах у плані напівкруглі, мали ширину 0,25–0,3 м, глибину 0,2–0,25 м. Вдоль північно-східної і південно-західної стін котловану житла в долівці простежено напівкруглі в перетині заглиблення завширшки до 0,2 м, вони мали глибину до 4–5 см нижче від рівня долівки. Очевидно, що ці заглиблення є відбитками нижніх колод двох протилежних стін будівлі. В житлі 20 з Острога (таблиця: 4/3) крім вертикальних ніш у кутах, простежено також напівкругле заглиблення в долівці вздовж північної стіни від нижньої колоди діаметром близько 0,2 м (рис. 6: 1). Подібні вертикальні ніші виявлені також у слов'янських напівземлянках у Подністров'ї, зокрема, у житлі 5 із Алчедарського поселення, датованому Х ст. (Кашуба, Тельнов, Щербакова 1997, с. 56).

Дискусійним є питання про висоту стін напівземлянкових жител. Вважаємо,

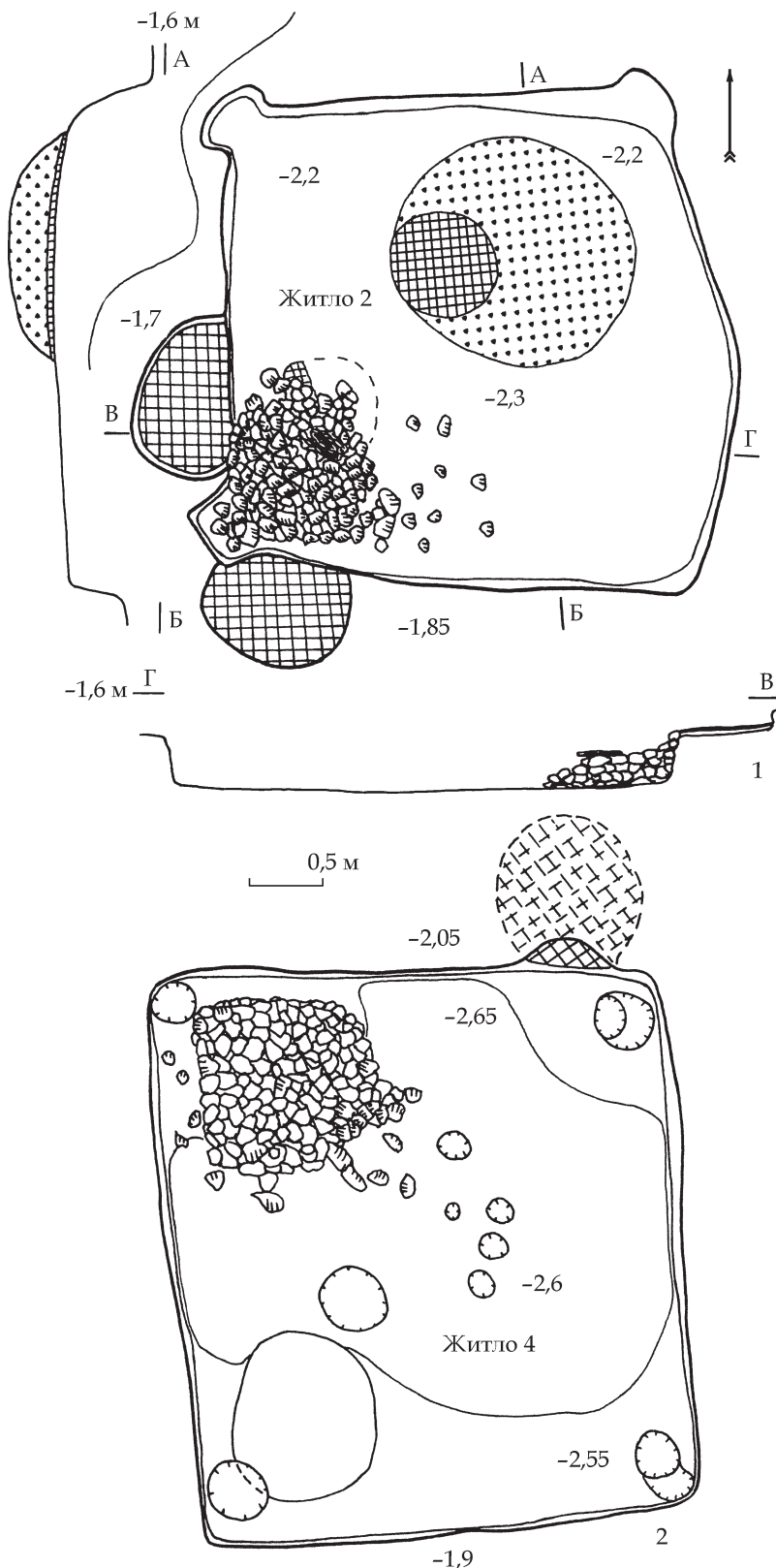

Рис. 8. Плани і розріз жител 2 та 4 X ст. з м. Рівного

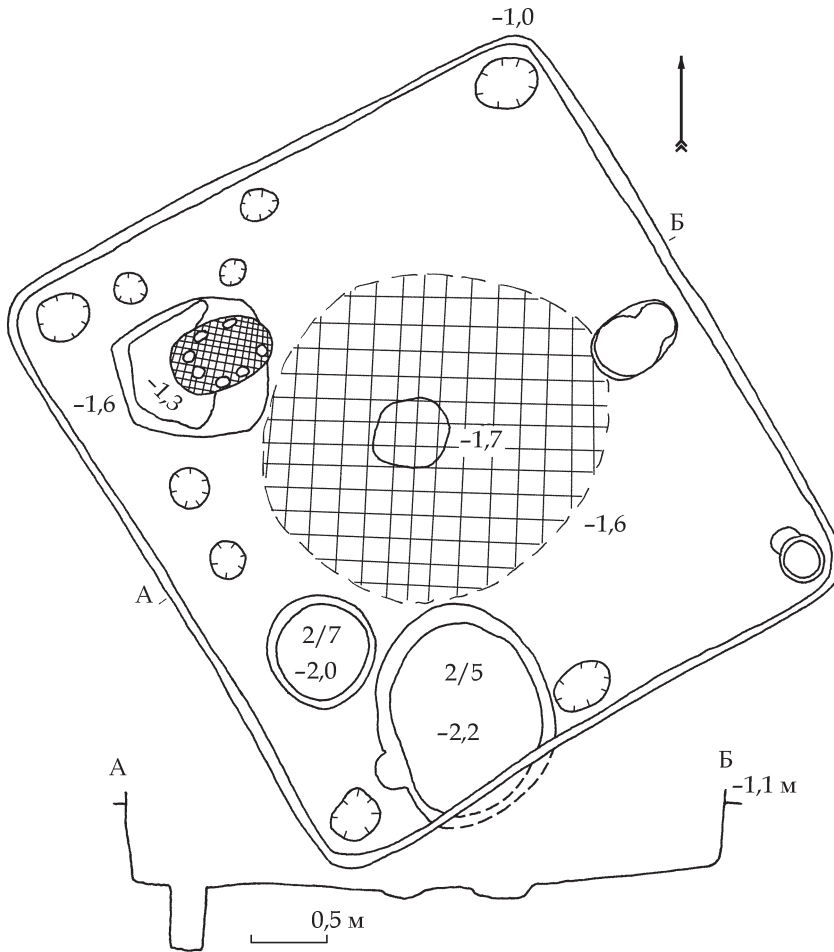

Рис. 9. План і розріз житла 2 Х ст. із поселення в уроч. Баранівка поблизу с. Пересопниці

новним опалювальним пристроєм в житлах кінця I тис. н. е. на території між Західним Бугом і Стиром (Козак, Прищеп, Шкоропад 2004, с. 185). Вони відомі також на багатьох пам'ятках в межиріччі Стиру та Горині. В плані вони мають форму близьку до чотирикутної чи підковоподібну. У Погоринні такі печі відомі в 19 житлах райковецької культури. Виключно глинобитні печі виявлені в житлах на поселенні в Обарові. Розміри глинобитних печей від $0,7 \times 0,9$ м до $1,2 \times 1,25$ м, їх стінки збереглися на висоту до $0,6-0,8$ м. Вірогідно, ці показники близькі до первісної висоти печей. Слід відмітити, що не простежується прямої залежності між розмірами котловану житла і розмірами печі. Наприклад, досліджене в Пересопниці на уроч. Баранівка житло мало великий котлован площею $17,2 \text{ м}^2$, але в ньому виявлено одну з найменших глинобитних печей, її розміри $0,7 \times 0,9$ м (рис. 9).

У житлах Острога, Дермані, Пересопниці печі були збудовані на дерев'яному каркасі (таблиця: 4/2, 4/3, 12, 22). Такий спосіб будівництва глинобитних печей був досить поширеним у східних слов'ян, зокрема на Волинській височині в басейні р. Стиру ранньослов'янські печі, збудовані на дерев'яному каркасі, досліджені в Хрінниках (житло 36) (Козак, Прищеп, Шкоропад 2004, с. 204), Муравиці (житла 6, 10) (Прищеп, Нікольченко 2001, с. 14, 15), на городищі «Вал» поблизу від Луцька (житло 10) (Кучінко 1996, с. 26). Глинобитні печі, збудовані на дерев'яному каркасі, виявлені в

що доцільно використати дані, отримані в ході розкопок Берестя на Західному Бугі. Тут були досліджені унікальні за збереженістю зрубні будівлі XIII – XIV ст. Ці будівлі складені із сонових колод діаметром $14-17$ см, деякі з них збереглися на висоту 10 вінців (№ 39Д) і навіть 12 вінців (№ 6, 59А). На думку П. Ф. Лисенка, висота стін жител Берестя становила $1,8-2,1$ м (Лысенко 1985, с. 178). Близькі показники висоти стін слов'янських жител ($1,75-2,2$ м) були розраховані М. А. Филипчуком за матеріалами досліджень напівземлянок X – початку XI ст. на Прикарпатті (Филипчук 1995, с. 230).

У ранньослов'янських житлах Погориння зустрічаються печі кількох типів: глинобитні; вирізані в матеріку; кам'яні, складені насухо; кам'яно-глиняні.

Глинобитні печі є ос-

житлах на відкритому поселенні поблизу городища Хотомель у нижній течії р. Горині (Кухаренко 1961, с. 25–26). Подібні печі плотово-глиняної конструкції були поширені на поселеннях Сахнівка, Канівське в Середньому Подніпров'ї (Петрашенко 1982, с. 56).

Лише в одному житлі в Дорогобужі (таблиця: 10/1) стінки печі були вирізані у масиві материкового суглинку, спеціально залишеному в південно-східному куті котловану будівлі (Прищеп 2011, рис. 137). Подібні печі зрідка зустрічаються в житлах райковецької культури на Волинській височині, їх виявлено в житлах у Володимирі-Волинському (Раппопорт 1975, с. 51–52), на городищі Вал (Кучінко 1996, с. 29, 33) та в Городку поблизу Луцька (Козак, Оприск, Шкоропад 1999, с. 104–105). Повністю збережену піч, вирізану в материковому останці, відкрито в житлі 9 на поселенні в уроч. Високий берег поблизу с. Хрінники (Козак, Прищеп, Войтюк 2014, с. 283–284).

Поряд з глинобитними печами зустрічаються також печі-кам'янки, складені насухо (12 жител) і печі, споруджені із каміння та глини (16 жител). Такі печі виявлені на 16 поселеннях, з них в Острозі, Хорові, Листвині досліджені житла лише з кам'яними та кам'яно-глиняними печами. Печі-кам'янки споруджувались на долівці, а округлий черінь часто поглиблювався нижче рівня долівки, зрідка для таких печей залишали невисокий материковий останець, як це простежено в Острозі (рис. 5). Черінь здебільшого підмазувався глиною, але в

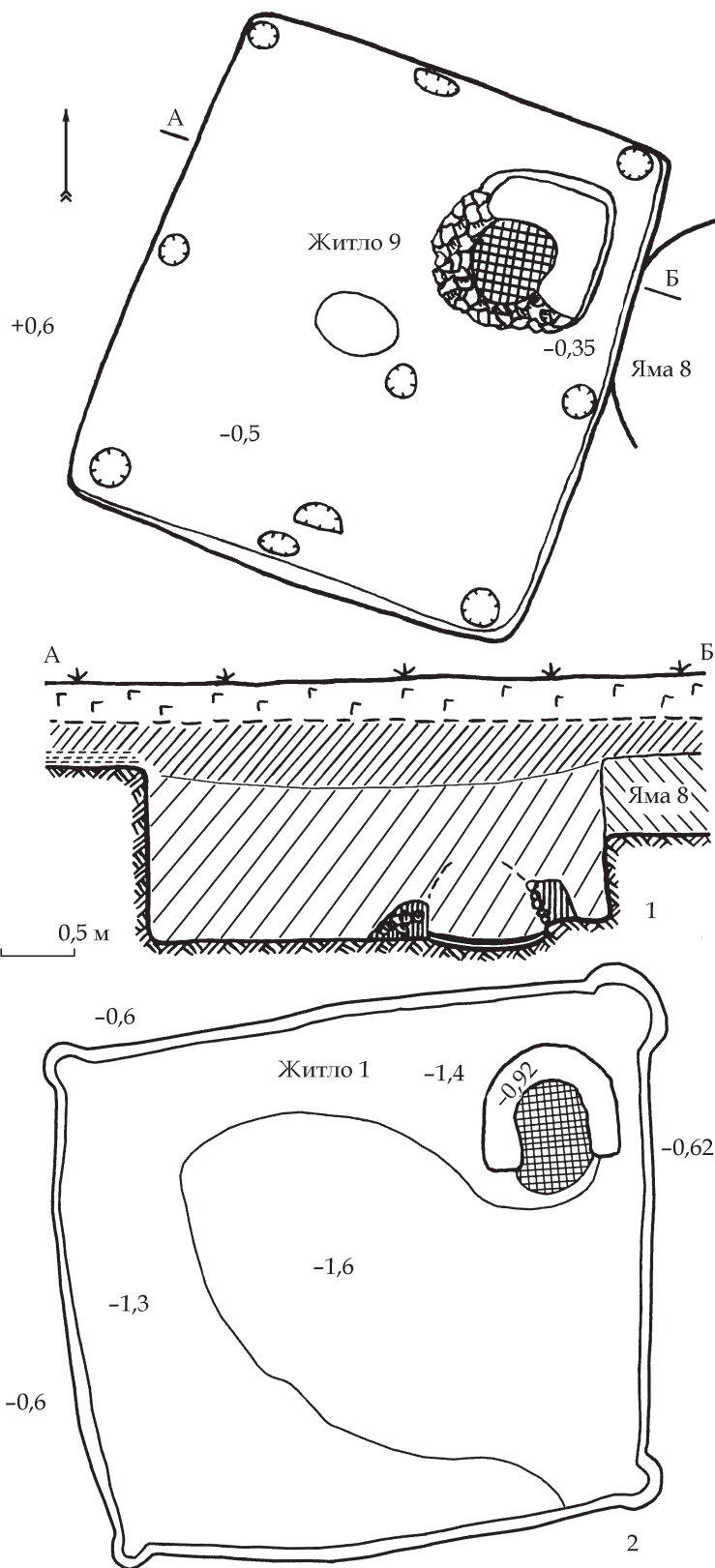

Рис. 10. Житла Х ст. із поселення в уроч. Пастівник поблизу с. Пересопниці: 1 — житло 9 із розкопу 1; 2 — житло 1 із розкопу 8

окремих випадках він являв собою перепалений материк, перекритий шаром попелу. Розміри печей-кам'янок від $1,1 \times 1,15$ м (Рівне, житло 4) до $1,5 \times 1,6$ м (Точевики), вони збереглися на висоту до $0,8 - 0,9$ м.

В Острозі та в Пересопниці (таблиця: 4/5, 4/6, 21/5) досліджені печі, стінки яких були збиті з глини з вмурованими окремими каменями, а склепіння складене з каміння. Подібні печі, у яких низ вирізаний у щільному глиняному масиві, а верх складений із глиняних вальків або із каміння відомі на правобережних поселеннях Середнього Подніпров'я (Петрашенко 1982, с. 54). В окремих житлах Острога та Пересопниці внутрішня поверхня стінок печей була замощена дрібними камінцями на глиняному розчині (таблиця: 4/2, 4/5, 21/2).

Далі на захід, в басейні р. Ікви, складені насухо печі-кам'янки і печі, споруджені із каміння та глини досліджені у ранньослов'янських житлах в Дубно (Прищепа, Чекурков, Ткач 2010, с. 338—339) і на Муравицькому городищі (Прищепа, Нікольченко 2001, с. 24—25). У межиріччі Стиру і Західного Бугу є інформація лише про одне житло з Любомля із піччю-кам'янкою (Кучинко 2001, с. 81). А на схід від регіону, що розглядається, на території літописних древлян, домінують печі-кам'янки. Наприклад, у басейні р. Случі напівземлянки кінця I тис. н. е. з печами-кам'янками досліджені на поселеннях в с. Гульську Новоград-Волинського району Житомирської області (Русанова 1973, с. 40—41; Звіздецький 2013). У верхів'ях р. Горині та Стиру, в межах Північно-Подільської височинної області теж були поширені печі-кам'янки. Вони виявлені у житлах на городищі Уніаз (Гаврилук 1994, с. 104—107; Гаврилук 2003, с. 46—49) і на Пліснеському городищі (Филипчук 1998, с. 257—260).

Печі знаходились в одному з кутів котловану. Про їх розміщення маємо дані із 44 жител: в північному куті — в 16 житлах, в північно-східному — у 6, в східному — у 9, у південно-східному — у 4, у північно-західному — у 3, по два житла маємо з печами у західному, південно-західному і південному кутах. Переважають будівлі, в яких печі стояли в північному, північно-східному і східному кутах — 31 житло (63 %).

У ряді будівель крім основної печі виявлено другу — нішоподібну (таблиця: 4/5, 10/1, 13/2). Ці нішоподібні печі мають великі розміри, округлий черинь діаметром понад 1 м, замощений камінцями та уламками глиняного посуду. Таке поєднання двох печей відоме в житлах райковецької культури на інших територіях, зокрема, в Подністров'ї на поселенні Рашків I (Баран 1983, с. 77), в Середньому Подніпров'ї на городищі Мононастирьок (Максимов, Петрашенко 1988, с. 36—38, 55—57). На думку авторів, нішоподібні печі використовувались для випічки хліба і, можливо, для випалювання кераміки. Додаткові нішоподібні печі споруджувались у слов'янських житлах і раніше, одне з таких жител досліджене на поселенні празької культури Ріпнів II (ред. Баран 1990, рис. 42: 7).

У житлах Острога, Рівного, Пересопниці виявлено міцно випалені ділянки поблизу печі чи в центральній частині приміщення. Вони округлі, діаметром до 1 м (таблиця: 5/2; 13, 1). Очевидно, що тут на долівці для господарських потреб влаштовували вогнища. В житлі, дослідженому в уроч. Баранівка поблизу Пересопниці (таблиця: 22) міцно випалена зона долівки в центральній частині котловану виявилась значно більшою, її діаметр $2,2 \times 2,4$ м. Вірогідно, ця зона була пов'язана з якимись виробничими процесами. Про це свідчить серія кістяних виробів із напівземлянки: 21 проколка і 2 «коньки».

У 12 житлах (25 % від загальної кількості) в долівці зафіксовані ями господарського та іншого призначення. Переважають напівземлянки, в

яких виявлено 1–3 ями, але в одному з жител з Пересопниці відкрито 8 ям (таблиця: 21/1), вони використовувались на різних етапах функціонування будівлі. Ями округлі, овальні чи близькі до чотирикутних, невеликих розмірів (від $0,4 \times 0,45$ м до $0,45 \times 0,9$ м, завглибшки $0,15–0,4$ м), середніх і великих розмірів (від $0,5 \times 0,95$ м до $1,25 \times 1,3$ м, завглибшки $0,4–0,6$ м). Заповнення деяких ям складалося із шматків печини та череня, вони, очевидно, пов'язаних з ремонтами печі (Прищеп 2010а, с. 281–283). В одному випадку господарська яма була влаштована підбоям під стінку котловану житла (таблиця: 21/1). В Острозі в одному з жител (таблиця: 4/2) в центральній частині котловану виявлено ямку, в яку було поставлено нижню частину горщика, в ньому знайдено вугілля і попел (рис. 6: 1). В іншому житлі (таблиця: 5/2) вугіллям і попелом були заповнені 5 невеликих ямок у центральній частині котловану.

Оскільки виразних слідів входів до напівземлянок виявити не вдалося, то означити їх місце розташування допомагає розміщення печей. На думку багатьох дослідників, печі у ранньослов'янських житлах були повернуті челюстями до входу. Використовуючи цю та інші ознаки, спробуємо виявити входи в житлах з Острога. Так, в житлі 15 із розкопу на подвір'ї Миколаївської церкви під стоїть у північно-східному куті і повернута челюстями на південь (рис. 6: 2). Навпроти печі біля південної стінки виявлено слабо виражену напівкруглу сходинку, а на долівці тут простежено скупчення стовпових ям: дві поряд із сходинкою і ще чотири на захід від неї, на середині довжини південної стіни котловану. На думку дослідників, ці ознаки визначають місце входу до будівлі (Михайлина 2007, с. 102–104). На місце входу, очевидно, вказують і ями від стовпів у котлованах жител 15, 20 із розкопу поблизу костелу в м. Острозі (рис. 6: 1). В обох напівземлянках виявлено лише по одній стовповій ямі біля південної стіни, а в житлі 20 поряд із стовповою ямою збереглося замощення із невеликих каменів, воно чотирикутне в плані, розмірами $0,6 \times 0,65$ м, вірогідно, це замощення влаштоване для укріплення долівки біля входу. В усіх трьох розглянутих вище житлах вхід знаходився навпроти печі, біля південної чи південно-східної стіни.

Розглянуті житла райковецької культури Погориння можна розділити на три хронологічні групи. Основою для такого поділу є керамічний матеріал. До ранньої групи віднесено 5 жител кінця VII–VIII ст. (таблиця: 5/1, 7/2, 17/4, 19, 23/1). Наступна група включає 8 жител IX – початку X ст. (таблиця: 6, 7/4, 7/5, 11, 16/1, 16/2, 17/5, 21/1). Ще 6 напівземлянок датовані широко, в межах VIII – початку X ст. (таблиця: 7/1, 7/3, 8, 17/1, 17/2, 17/3). Найбільш чисельною є хронологічна група жител X ст., вона нараховує 30 будівель.

Відзначимо, що при порівнянні речових комплексів трьох хронологічних груп райковецької культури спостерігаються помітні зміни в керамічному матеріалі, а в житловому будівництві за трьохсотлітній період суттєвих змін не відбулося. Переважають середні за площею житла, використовувалась як стовпова так і зрубна конструкція стін, в кожній з хронологічних груп представлені будівлі з печами різних типів (глиняні, кам'яно-глиняні, кам'яні, нішоподібні). У Погоринні використання різних типів печей у слов'янських напівземлянках було характерним і для пам'яток празької культури VI–VII ст. Різноманітні за конструкцією печі побутовали також в період Київської Русі, в кінці X–XI ст. (Прищеп 2010b, с. 231–232).

Аналіз археологічних джерел із басейну р. Горині дозволяє виявити особливості жител цього регіону, простежити спадковість масової житло-

вої забудови від ранніх слов'ян празько-корчацької культури до племен райковецької культури, а за тим до людності Погориння давньоруського часу, виявити зв'язки з іншими регіонами східнослов'янського світу.

У VIII—X ст. в житлобудуванні на території між ріками Горинню та Західним Бугом, як і в цілому на території поширення райковецької культури, домінують заглиблені житла із каркасно-стовповою чи зрубною конструкцією стін. За конструктивними особливостями печей в житлах VIII—X ст. на Волинській височині виділяються дві територіальні групи пам'яток: між Західним Бугом і Стиром використовувались лише глинобитні печі та печі, стінки яких були вирізані в материковому останці, а між Стиром і Горинню співіснували різні за конструкцією печі: глинобитні, вирізані в материкову, печі-кам'янки та глиняно-кам'яні (Козак, Прищеп, Шкоропад 2004, с. 185).

У цьому відношенні межиріччя Стиру і Горині можна порівняти із Лісостеповим Правобережним Подніпров'ям, де спостерігається співіснування різних типів печей у житлах VIII—X ст. На думку В. О. Петрашенка, це явище пояснюється не еволюційним розвитком конструкції печі, а специфікою даного регіону, який був своєрідною контактною зоною між західним (дністровським) і східним (лівобережним) районами і тому зазнавав впливу з обох сторін (Петрашенко 1982, с. 56).

На території Волинської височини вдалося виділити два регіони, які відрізняються співвідношенням різних типів печей: між Західним Бугом і Стиром домінують глинобитні печі, а в межиріччі Стиру і Горині одночасно використовувались п'ять типів печей, тому цей регіон можна розглядати як своєрідну контактну зону між бужанами (Західний Буг), древлянами (Случ), уличами (Південний Буг) і хорватами (Верхнє Подністров'я).

ЛІТЕРАТУРА

- Багрій, Р. С. 1962. Нові слов'янські і давньоруські пам'ятки на території Волині. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 4, с. 120–130.
- Баран, В. Д. (ред.). 1985. *Етнокультурная карта территории УССР в I тыс. н. э.* Киев: Наукова думка.
- Баран, В. Д. (ред.). 1990. *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.* Киев: Наукова думка.
- Баран, Я. В. 1983. Житла-майстерні на поселенні Рашків I. *Археологія*, 42, с. 73–79.
- Бондарчук, А. А. 1981. Работы Острожского музея. *Археологические открытия 1980 г.*, с. 235.
- Гаврилюк, О. 1994. Дослідження давньоруського археологічного комплексу поблизу с. Антонівці на Тернопільщині. *Джерело*, 1, с. 101–120.
- Гаврилюк, О. 2003. Давньоруське городище Уніаз IX—XIII ст. *Наукові записки Тернопільського обласного краєзнавчого музею*, III, с. 43–72.
- Гончаров, В. К. 1963. Лука-Райковецкая. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 108, с. 283–315.
- Звіздецький, Б. А. 2013. Поселення літописних древлян біля с. Гульськ. В: Моця, О. П. (ред.). *Матеріальна культура південноруського села IX—XIII ст.* Київ: Стародавній світ, с. 6–18.
- Кашуба, М. Т., Тельнов, Н. П., Щербакова, Т. А. 1997. *Алчедарское древнерусское поселение (раскопки 1987–89 гг.).* Тирасполь: Мако.
- Козак, Д., Оприск, В., Шкоропад, В. 1999. *Пам'ятки давньої історії Волині у с. Городок.* Київ: ІА НАНУ.
- Козак, Д. Н., Прищеп, Б. А., Войтюк, О. П. 2014. Дослідження середньовічного поселення в урочищі Високий берег біля с. Хрінники. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 18, с. 280–302.
- Козак, Д., Прищеп, Б., Шкоропад, В. 2004. *Давні землероби Волині.* Київ: Корвін-прес.
- Кухаренко, Ю. В. 1961. *Средневековые памятники Полесья.* Москва: Наука. Свод археологических источников, Е1–57.

- Кучінко, М. М. 1996. *Давньоруське городище Вал в Надстир'ї*. Луцьк: Вежа.
- Кучінко, М. 2001. Житлобудування у Волинській землі X — середини XIV ст. у світлі археології. *Слов'янський вісник. Науковий збірник Рівненського інституту слов'янознавства*, II, с. 77-88.
- Лысенко, П. Ф. 1985. *Берестье*. Минск: Наука и техника.
- Максимов, Е. В., Петрашенко, В. А. 1988. *Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре*. Киев: Наукова думка.
- Михайлина, Л. П. 2007. *Слов'яни VIII — X ст. між Дніпром і Карпатами*. Київ: ІА НАНУ.
- Пелешишин, М. А., Чайка, Р. М. 1988. Нові матеріали з історії давньоруського сільського населення Західної Волині (VIII—XI ст.). *Вісник Львівського університету. Серія Історична*, 24: 3 історії стародавності і середньовіччя, с. 46-55.
- Петрашенко, В. О. 1982. Житла VIII—X ст. на Правобережному Подніпров'ї. *Археологія*, 37, с. 48-59.
- Погоральський, Я. 2004. Слов'янське житло Дніпро-Дністровського межиріччя (V—X ст.): історія досліджень та історіографія. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 7, с. 123-146.
- Прищеп, Б. А. 1987. *Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1987 году*. НА ІА НАНУ, ф. е., 1987/113.
- Прищеп, Б. А. 1992. *Звіт про роботу археологічної експедиції Рівненського краєзнавчого музею в 1992 р.* НА ІА НАНУ, ф. е., 1992/173.
- Прищеп, Б. А. 1993. *Звіт про роботу археологічної експедиції Рівненського краєзнавчого музею в 1993 р.* НА ІА НАНУ, ф. е., 1993/44.
- Прищеп, Б. 2008. Археологічні дослідження слов'яно-руських пам'яток у центральній частині Рівного. *Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*, 14: Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії, с. 155-164.
- Прищеп, Б. А. 2009. Ранні етапи розвитку волинських міст (за матеріалами досліджень Жорнівського городища). *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*, 13, с. 59-66.
- Прищеп, Б. А. 2010а. Дослідження поселення ранніх слов'ян у Пересопниці. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 13, с. 276-295.
- Прищеп, Б. А. 2010b. Житла X—XI ст. на Волинській височині. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 228-234.
- Прищеп, Б. А. 2011. *Дорогобуж на Горині у X—XIII ст.* Рівне: Дятлик М.
- Прищеп, Б. 2016. *Погоринські міста в X—XIII ст.* Рівне: Дятлик М.
- Прищеп, Б. А., Бондарчук, О. А., Войтюк, О. П., Позіховський, О. А., Чекурков, В. С. 2008. *Науковий звіт про археологічні роботи в Острозі в 2008 р. на ділянці по вул. Академічній, 12. Фонди державного історико-культурного заповідника м. Острога*, КН 39204 / ШД 18786.
- Прищеп, Б. А., Бондарчук, О. А., Позіховський, О. Л., Вертелецький, Д. О. 2008. *Науковий звіт про археологічні роботи в Острозі на ділянці на Проспекті Незалежності, № 3 у 2008 р. Фонди державного історико-культурного заповідника м. Острога*, КН 36118 / ПД-15251.
- Прищеп, Б. А., Вертелецький, Д. Ю. 2013. *Науковий звіт про археологічні роботи в м. Острозі на Проспекті Незалежності, № 3 в 2013 р. Фонди державного історико-культурного заповідника м. Острога*, КН 38763 / ПД-15995.
- Прищеп, Б. А., Войтюк, О. П. 2014. Роботи в Пересопниці на уроч. Баранівка. *Археологічні дослідження в Україні 2013 р.*, с. 231-232.
- Прищеп, Б. А., Войтюк, О. П., Чекурков, В. С. 2016. *Звіт про археологічні роботи в селі Пересопниця Рівненської області в 2016 р. Фонди культурно-археологічного центру «Пересопниця»*, КН 1935/ШД 429.
- Прищеп, Б. А., Войтюк, О. П., Чекурков, В. С. 2016. Розкопки в Пересопниці. *Археологічні дослідження в Україні 2015 р.*, с. 164-166.
- Прищеп, Б. А., Ніколиченко, Ю. М. 2001. *Муравицьке городище*. Маріуполь: Рената.
- Прищеп, Б. А., Позіховський, О. Л. 2011. Житлове будівництво в Острозі у X — на початку XII ст. за матеріалами досліджень 2004 року. В: Козак, Д. Н. (ред.). *Археологічні дослідження в межиріччі Вісли, Дністра та Тиси у 2000—2007 рр.* Львів: Простір-М, с. 132-149.
- Прищеп, Б. А., Ткач, В. В. 2016. Нові ранньослов'янські матеріали з поселення поблизу с. Костянця Дубенського району. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*, XIV, с. 171-174.
- Прищеп, Б. А., Чекурков, В. С., Ткач, В. В. 2010. Дослідження в Дубно по вул. Замкова, 10. *Археологічні дослідження в Україні в 2009 р.*, с. 338-340.

- Раппопорт, П. А. 1975. *Древнерусское жилище*. Ленинград: Наука. Свод археологических источников, Е1-32.
- Раппопорт, П. А., Колчин, Б. А., Борисевич, Г. В. 1985. Жилище. В: Колчин, Б. А. (ред.). *Древняя Русь. Город. замок. Село*. Москва: Наука, с. 136-154.
- Русанова, И. П. 1973. *Славянские древности VI – IX вв. между Днепром и Западным Бугом*. Москва: Наука. Свод археологических источников, Е1-25.
- Свешніков, І. К. 1961. *Звіт з роботи Ровенської археологічної експедиції в 1961 р.* НА ІА НАНУ, ф. е., 1961/35.
- Тельнов, Н. П. 1991. Славянские жилища VI – X вв. Днестровско-Прутского междуречья. В: Бырня, П. П. (ред.). *Древности Юго-Запада СССР*. Кишинев: Штиница, с. 145-166.
- Терський, С. 1993. Літописний Чемерин. Підсумки археологічних досліджень 1988 – 1990 рр. *Наукові записки Львівського історичного музею*, 1, с. 27-41.
- Терський, С. 2003. *Пересопниця. Краєзнавчий нарис*. Рівне: Азалія.
- Филипчук, М. А. 1995. Східнослов'янське житло X – початку XI ст. в Українському Прикарпатті. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 6, с. 219-233.
- Филипчук, М. 1998. Дослідження стародавнього Пліснеська у 1990 р. *Волино-Подільські археологічні студії*, 1, с. 256-278.
- Филипчук, М. 2012. *Слов'янські поселення VIII – X ст. в Українському Прикарпатті*. Львів: Астролябія.
- Чайка, Р. 2003. Розкопки городища давньоруського часу біля с. Лози на Збаражчині. В: Винокур, І. С. (ред.). *Археологія Тернопільщини*. Тернопіль: Джура, с. 193-196.
- Чайка, Р. 2009. *Давньоруське городище Листвин і його околиці у X – XI ст.* Львів: Простір-М.
- Drewko, M. 1929. Sprawozdanie z działalności państwowego konserwatora zabytków prehistorycznych okręgu Lubelskiego za lata 1924 – 1926. *Wiadomości Archeologiczne*, X, s. 281-285.
- Drewko, M. 1935. Sprawozdanie z działalności państwowego konserwatora zabytków prehistorycznych okręgu Lubelskiego za lata 1927 i 1928. *Wiadomości Archeologiczne*, XIII, s. 295-297.
- Musianowicz, K. 1979. Zespół osadniczy z Gorodka obwód Rowenski (USRR) w świetle wczesnośredniowiecznego osadnictwa Wołynia. *Wiadomości Archeologiczne*, 44, 2, s. 168-206.

REFERENCES

- Bahrii, R. S. 1962. Novi slovianski i davnoruski pamiatky na terytorii Volyni. *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni*, 4, s. 120-130.
- Baran, V. D. (ed.). 1985. *Etnokulturnaya karta territorii USSR v I tys. n. e.* Kiev: Naukova dumka.
- Baran, V. D. (ed.). 1990. *Slavyane Yugo-Vostochnoy Evropy v predgosudarstvennyy period*. Kiev: Naukova dumka.
- Baran, Ya. V. 1983. Zhytla-maisterni na poselenni Rashkiv I. *Arkeolohiia*, 42, s. 73-79.
- Bondarchuk, A. A. Raboty Ostrozhs'koho muzeia. *Arkeolohicheskye otkrytiia 1980 g.*, 1981, s. 235.
- Havryliuk, O. 1994. Doslidzhennia davnoruskoho arkeolohichnoho kompleksu poblyzu s. Antonivtsi na Ternopilshchyni. *Dzherelo*, 1, s. 101-120.
- Havryliuk O. 2003. Davnoruske horodyshe Uniaz 9 – 13 st. *Naukovi zapysky Ternopils'koho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu*, III, s. 43-72.
- Honcharov, V. K. 1963. Luka-Raikovetskaia. *Materyaly i issledovaniia po arkeolohii SSSR*, 108, s. 283-315.
- Zvzdetskyi, B. A. 2013. Poselennia litopysnykh drevlian bilia s. Hulsk. In: Motsia, O. P. (ed.). *Materialna kultura piodennoruskoho sela 9-13 st.* Kyiv: Starodavnii svit, s. 6-18.
- Kashuba, M. T., Telnov, N. P., Shcherbakova, T. A. 1997. *Alchedarskoe drevnerusskoe poseleniie (raskopky 1987 – 89 lh.)*. Tyraspol: Mako.
- Kozak, D., Oprysk, V., Shkoropad, V. 1999. *Pamiatky davnoi istorii Volyni u s. Horodok*. Kyiv: IA NANU.
- Kozak, D. N., Pryshchepa, B. A., Voitiuk, O. P. 2014. Doslidzhennia serednovichnoho poselennia v urochyschi Vysoky bereh bilia s. Khrinnyky. *Arkeolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 18, s. 280-302.
- Kozak, D., Pryshchepa, B., Shkoropad, V. 2004. *Davni zemleroby Volyni*. Kyiv: Korvin-pres.
- Kukharenko, Yu. V. 1961. *Srednevekovye pamiatniki Polesia*. Moskva: Nauka. Svod arkeolohicheskikh istochnikov, E1-57.
- Kuchinko, M. M. 1996. *Davnoruske horodyshe Val v Nadstyr'i*. Lutsk: Vezha.
- Kuchynko, M. 2001. Zhytlobuduvannia u Volynskii zemli 10 – seredyny 14 st. u svitli arkeolohii. *Slovianskyi visnyk. Naukovyi zbirnyk Rivnenskoho instytutu slov'ianoznavstva*, II, s. 77-88.
- Lysenko, P. F. 1985. *Bereste*. Minsk: Nauka i tekhnika.

- Maksimov, E. V., Petrashenko, V. A. 1988. *Slavianskii pamiatniki u s. Monastyrek na Srednem Dnepru*. Kiev: Naukova dumka.
- Mykhailyna, L. P. 2007. *Sloviany 8 – 10 st. mizh Dniptom i Karpatamy*. Kyiv: IA NANU.
- Peleshchyn, M. A., Chaika, R. M. 1988. Novi materialy z istorii davnoruskoho silskoho naselennia Zakhidnoi Volyni (8 – 11 st.). *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya Istorychna*, 24: Z istorii starodavnosti i serednovichchia, s. 46-55.
- Petrashenko, V. O. 1982. Zhytla 8 – 10 st. na Pravoberezhnomu Podniprovi. *Arkheolohiia*, 37, s. 48-59.
- Pohoralskyi, Ya. 2004. Slovianske zhytlo Dnipro-Dnistrovskoho mezhyrichchia (5 – 10 st.): istoriia doslidzhen ta istoriografii. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 7, s. 123-146.
- Pryshchepa, B. A. 1987. *Otchet o rabote arkheolohicheskoi ekspeditsii Rovenskoho kraevedcheskoho muzeia v 1987 roku*. NA IA NANU, f. e., 1987/113.
- Pryshchepa, B. A. 1992. *Zvit pro robotu arkheolohichnoi ekspeditsii Rivnenskoho kraieznavchoho muzeiu v 1992 r.* NA IA NANU, f. e., 1992/173.
- Pryshchepa, B. A. 1993. *Zvit pro robotu arkheolohichnoi ekspeditsii Rivnenskoho kraieznavchoho muzeiu v 1993 r.* NA IA NANU, f. e., 1993/44.
- Pryshchepa, B. 2008. Arkheolohichni doslidzhennia sloviano-ruskykh pamiatok u tsentralnii chastyni Rivnoho. *Naukovi zapysky Rivnenskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu*, 14: Aktualni problemy vitchyznanoi ta vsesvitnoi istorii, s. 155-164.
- Pryshchepa, B. A. 2009. Ranni etapy rozvytku volynskykh mist (za materialamy doslidzhen Zhornivskoho horodyshcha). *Naukovyi visnyk Volynskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky*, 13, s. 59-66.
- Pryshchepa, B. A. 2010a. Doslidzhennia poselennia rannikh sloviau u Peresopnytsi. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 13, s. 276-295.
- Pryshchepa, B. A. 2010b. Zhytla 10 – 11 st. na Volynskii vysochyni. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 228-234.
- Pryshchepa, B. A. 2011. *Dorohobuzh na Horyni u 10 – 13 st.* Rivne: Diatlyk M.
- Pryshchepa, B. 2016. *Pohorynski mista v 10 – 13 st.* Rivne: Diatlyk M.
- Pryshchepa, B. A., Bondarchuk, O. A., Voitiuk, O. P., Pozikhovskiy, O. A., Chekurkov, V. S. 2008. *Naukovyi zvit pro arkheolohichni roboty v Ostrozi v 2008 r. na diliantsi po vul. Akademichnii*, 12. Fondy derzhavnoho istoriko-kulturnoho zapovidnyka m. Ostroha, KN 39204 / IIID 18786.
- Pryshchepa, B. A., Bondarchuk, O. A., Pozikhovskiy, O. L., Verteletskiy, D. O. 2008. *Naukovyi zvit pro arkheolohichni roboty v Ostrozi na diliantsi na Prospekti Nezalezhnosti, N 3 u 2008 r.* Fondy derzhavnoho istoriko-kulturnoho zapovidnyka m. Ostroha, KN 36118 / PID-15251.
- Pryshchepa, B. A., Verteletskiy, D. Yu. 2013. *Naukovyi zvit pro arkheolohichni roboty v m. Ostrozi na Prospekti Nezalezhnosti, N 3 v 2013 r.* Fondy derzhavnoho istoriko-kulturnoho zapovidnyka m. Ostroha, KN 38763 / PID-15995.
- Pryshchepa, B. A., Voitiuk, O. P. 2014. Roboty v Peresopnytsi na uroch. Baranivka. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2013 r.*, s. 231-232.
- Pryshchepa, B. A., Voitiuk, O. P., Chekurkov, V. S. 2016. *Zvit pro arkheolohichni roboty v seli Peresopnytsia v 2016 r.* Fondy kulturno-driheolopichnoho centru «Peresopnytsia», KN 1935 / IID 429.
- Pryshchepa, B. A., Voitiuk, O. P., Chekurkov, V. S. 2016. Rozkopky v Peresopnytsi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2015 r.*, s. 164-166.
- Pryshchepa, B. A., Nikolchenko, Yu. M. 2001. *Muravytske horodyshche*. Mariupol: Renata.
- Pryshchepa, B. A., Pozikhovskiy, O. L. 2011. Zhytlove budivnytstvo v Ostrozi u 10 – na pochatku 12 st. za materialamy doslidzhen 2004 roku. In: Kozak, D. N. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia v mezhyrichchi Visly, Dnistra ta Tysy u 2000 – 2007 rr.* Lviv: Prostir-M, s. 132-149.
- Pryshchepa, B. A., Tkach, V. V. 2016. Novi rannoslavianski materialy z poselennia poblyzu s. Kostiantsia Dubenskoho raionu. *Naukovi zapysky Rivnenskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu*, XIV, s. 171-174.
- Pryshchepa, B. A., Chekurkov, V. S., Tkach, V. V. 2010. Doslidzhennia v Dubno po vul. Zamkova, 10. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini v 2009 r.*, s. 338-340.
- Rappoport, P. A. 1975. *Drevnerusskoe zhilishche*. Leningrad: Nauka. Svod arkheolohicheskikh istochnikov, EI-32.
- Rappoport, P. A., Kolchin, B. A., Borisevich, H. V. 1985. *Zhilishche*. In: Kolchin, B. A. (ed.). *Drevniaia Rus. Horod. Zamok. Selo*. Moskva: Nauka, s. 136-154.
- Rusanova, Y. P. 1973. *Slavianskii drevnosti 6 – 9 vv. mezhdru Dniptom i Zapadnym Buhom*. Moskva: Nauka. Svod arkheolohicheskikh istochnikov, EI-25.
- Svieschnikov, I. K. 1961. *Zvit z roboty Rovenskoi arkheolohichnoi ekspeditsii v 1961 r.* NA IA NANU, f. e., 1961/35.
- Telnov, N. P. 1991. Slavianskii zhilishcha 6 – 10 vv. Dnestrovsko-Prutskoho mezhdurechia. In: Byrnia, P. P. (ed.). *Drevnosti Yugo-Zapada SSSR*. Kishinev: Shtinita, s. 145-166.
- Terskyi, S. 1993. Litopysnyi Chemeryn. Pidsumky arkheolohichnykh doslidzhen 1988 – 1990 rr. *Naukovyi zapysky Lvivskoho istorichnoho muzeiu*, 1, s. 27-41.

- Terskyi, S. 2003. *Peresopnytsia. Kraieznavchyi narys*. Rivne: Azaliia.
- Fylypchuk, M. A. 1995. Skhidnoslovianske zhytlo 10 — початку 11 st. v Ukrainському Prykarpatti. *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni*, 6, s. 219-233.
- Fylypchuk, M. A. 1998. Doslidzhennia starodavnoho Plisneska u 1990 r. *Volyno-Podilski arkeolohichni studii*, 1, s. 256-278.
- Fylypchuk, M. 2012. *Slovianski poselennia 8 — 10 st. v Ukrainському Prykarpatti*. Lviv: Astroliabiia.
- Chaika, R. 2003. Rozkopky horodyshcha davnoruskoho chasu bilia s. Lozy na Zbarazhchyni. In: Vynokur, I. S. (ed.). *Arkeolohiia Ternopilshchyny*. Ternopil: Dzhura, s. 193-196.
- Chaika, R. 2009. *Davnoruske horodyshche Lystoyn i yoho okolytsi u 10 — 11 st.* Lviv: Prostir-M.
- Drewko, M. 1929. Sprawozdanie z dzialnosci panstwowego konserwatora zabytkow predhistorycznych okregu Lubelskiego za lata 1924 — 1926. *Widomości Archeologiczne*, X, s. 281-285.
- Drewko, M. 1935. Sprawozdanie z dzialnosci panstwowego konserwatora zabytkow predhistorycznych okregu Lubelskiego za lata 1927 i 1928. *Widomości Archeologiczne*, XIII, s. 295-297.
- Musianowicz, K. 1979. Zespol osadniczy z Gorodka obwod Rowenski (USRR) w swietle wczesnosredniowiego osadnictwa Wolynia. *Widomości Archeologiczne*, 44, 2, s. 168-206.

В. А. Прышчэпа

DWELLINGS OF RAIKOVETSKA CULTURE IN THE BASIN OF THE HORYN RIVER

In the basin of the Horyn River, 49 dwellings of the 8th — 10th centuries have been excavated on 24 sites. (Fig. 1; tabl. 1). One third of them have been investigated during the last 15 years; in particular, important materials were obtained during archaeological works in Peresopnytsia, Ostroh, and Rivne (Fig. 5 — 10). All dwellings had a pit soaked in the ground; the largest number of dwellings are of the average size (36), there are 9 big ones, and only 4 small ones (Fig. 2). Placing the data on the size of the dwellings in the graph shows that in most cases the ratio of their length and width is fairly stable, the width of the foundation pit was 90 — 95 % of its length (Fig. 3). In the construction, both column and frame construction walls were used. According to the design features of furnaces in the houses of the 8th — 10th centuries on the Volyn elevation, there are two territorial groups of monuments. Between the West Buh and the Styr, only clay ovens and ovens, the walls of which were carved in the mainland remnant, were used. Between rivers Styr and Horyn, different designs of the furnaces co-existed: clay, carved in the mainland, furnace stoves and clay-stone.

In this respect, the territories between rivers Styr and Horyn can be compared with the Forest-Steppe Right Bank of the Dnieper, where there is coexistence of different types of furnaces in the homes of the 8th — 10th centuries. According to V. O. Petrashenko, this phenomenon is explained by the specifics of this region, which was a kind of contact area between the western (Dniester) and the eastern (left-bank) regions and therefore was influenced by both sides. Obviously, the Horyn Basin should also be considered as a contact zone between the Buzhany (the Western Buh), the Drevliany (the Sluch), Ulychy (the Southern Buh) and the Croats (Upper Dniester).

Keywords: early Slavs, Raikovetska culture, dwelling, furnace, territorial group.

Одержано 3.05.2018

ПРИЩЕПА Богдан Анатолійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету, вул. Степана Бандери, 12, Рівне, 33000, Україна, rectorat@rdgu.uar.net.

PRYSHCHЕРА Bohdan Anatoliiovych, Candidate in History, Associate Professor of the Department of the History of Ukraine of Rivne State Humanitarian University, Stepana Bandery Str. 12, Rivne, 33000, Ukraine, rectorat@rdgu.uar.net.

УДК: 904.23(4-11)"639"

С. А. Горбаненко

«МАГІЧНИЙ» ПОСУД ДАВНІХ СЛОВ'ЯН

У статті опубліковано добірку побутового посуду давніх слов'ян з масовими відбитками зернівок культурних рослин. Запропоновано їхню інтерпретацію як речей, наділених побутовою магією.

Ключові слова: давні слов'яни, посуд, відбитки злакових, побутова магія.

Вступ. У запропонованому нарисі йдеться про одну з особливостей виготовлення посуду, ліпленого від руки, зафіксованого на слов'янських матеріалах I тис. н. е. Більшість матеріалів, які вдалось виявити й залучити для проведення дослідження, репрезентують другу половину I тис. н. е. з пам'яток, слов'янська приналежність яких не викликає заперечень. Однак, як показали дослідження, традиція, про яку йдеться у статті, має глибше коріння, і сягає принаймні у другу чверть I тис. н. е.¹ Утім, виявлені приклади з раніших пам'яток, за оцінкою їхніх дослідників, також мають стосунок до слов'янського етногенезу: залучені комплекси однозначно інтерпретовано як праслов'янські, на основі яких надалі сформувались слов'янські археологічні культури третьої чверті I тис. н. е. У зв'язку з чим вважаємо за необхідне залучення цих матеріалів для повноти висвітлення означеного питання.

Дослідники вже доволі давно помітили, що у давнину ліплений посуд виготовляли з додаванням збіжжя до глиняної формувальної маси. Одним з перших в Україні на цей факт звернув увагу М. М. Макаренко. Науковець зауважив, що на горщиках з матеріалів городища Монастирище (Полтавська обл.) є порожнини, що за своєю формою та пропорціями нагадують відбитки зернівок проса (Макаренко 1925, с. 15). Тим не менше, в Україні (і загалом на території колишнього СРСР) відбитки зернівок рослин на виробач з глини не ставали предметом спеціальних досліджень впродовж кількох наступних десятиліть. Лише в середині 1960-х рр. на базі ботанічного саду АН Молдавської РСР розпочала діяльність у цьому напрямі З. В. Янушевич, яка активно співробітничала з археологами. На початковому етапі визначення матеріалів відбувалися безпосередньо за порожнинами, залишеними

1 Основні тези статті опубліковано (Горбаненко 2017).

зернівками на поверхнях виробів з глини. Надалі дослідниця вперше у колишньому СРСР застосувала метод зняття відбитків за допомогою еластичних матеріалів: спочатку з цією метою використовували каучук, але згодом його було замінено на дешевший, доступніший і простіший у використанні пластилін (Янушевич, Маркевич 1970). Відтоді дослідження виробів з глини з метою зняття відбитків зернівок і насіння культурних рослин і бур'янів стало загальнодоступним і поширеним прийомом, спрямованим на вивчення зернового господарства давніх людських спільнот.

Застосування саме цього методу привело до виявлення деяких закономірностей щодо використання давніми землеробами продуктів своєї праці під час виготовлення виробів з глини.

Раніше Н. М. Кравченко і Г. О. Пашкевич виділили чотири фактори потрапляння палеоетноботанічного матеріалу до керамічних виробів. До першого зараховано технологічний спосіб, за якого рослинний компонент (посічену половину з включеннями зерен) додавали у формувальну масу як усаджувальну домішку. До другого належать домішки злакових, що додавали з ритуальною метою; тут важливо наголосити, що для ілюстрації цієї тези наведено приклади знахідок дрібної глиняної пластики вотивного характеру: статуетки з трипільських пам'яток, пов'язані з культом родючості. Третю групу матеріалів становлять окремі зернівки, що могли випадково потрапити до глиняного тіста. Останній, четвертий фактор — використання як підсипки під дно зернівок або залишків після обмолоту (найчастіше для цього використовували просо) під час формування посуду (Кравченко, Пашкевич 1985, с. 179).

Для цього нарису з-поміж факторів, виділених дослідницями, найважливішим є другий тип потрапляння зернівок до виробів з глини — додавання збіжжя до формувальної маси з ритуальною метою.

У ході опрацювання колекцій виробів із глини з різних пам'яток, автор статті помітив цікаву особливість. У деяких випадках концентрація відбитків зернівок на тілі посуду (не лише на зовнішній поверхні донця — четвертий фактор потрапляння), суттєво більша за випадкове потрапляння (третій фактор). Між тим, неможливо й саму формувальну масу оцінити як таку, що була сильно насиченою рештками рослинного походження (перший фактор), щоб стверджувати, що зернівки привнесено через застосування технологічного прийому. Більше того, деякі екземпляри посуду взагалі майже не мали негативів, що свідчили б про додавання інших органічних домішок, окрім зернівок культурних рослин.

Саме такі випадки слід поєднати й виділити у певну категорію, що пов'язана зі світоглядом наших предків. Нині таких прикладів небагато (рис. 1)², оскільки ми лише відносно нещодавно звернули увагу на це явище. Тим не менше, вважаємо їх достатньо показовими.

Отже, предметом цього дослідження є побутовий посуд давніх слов'ян I тис. н. е. значних розмірів, ліплений від руки; об'єктом — масові відбитки зернівок культурних рослин на ньому.

Матеріали. Нижче наведено виявлені нами приклади у хронологічному (а в межах одного періоду — алфавітному) порядку.

1. *Дмитрівка III*, поселення черняхівської культури (м. Горішні Плавні, Полтавська обл., Україна). Пам'ятка відома за результатами розвідки краєзнавців із 1993 р. Стаціонарні археологічні дослідження проводила у

2 Нумерація по тексту, на карті (рис. 1) і в таблиці наскрізна.

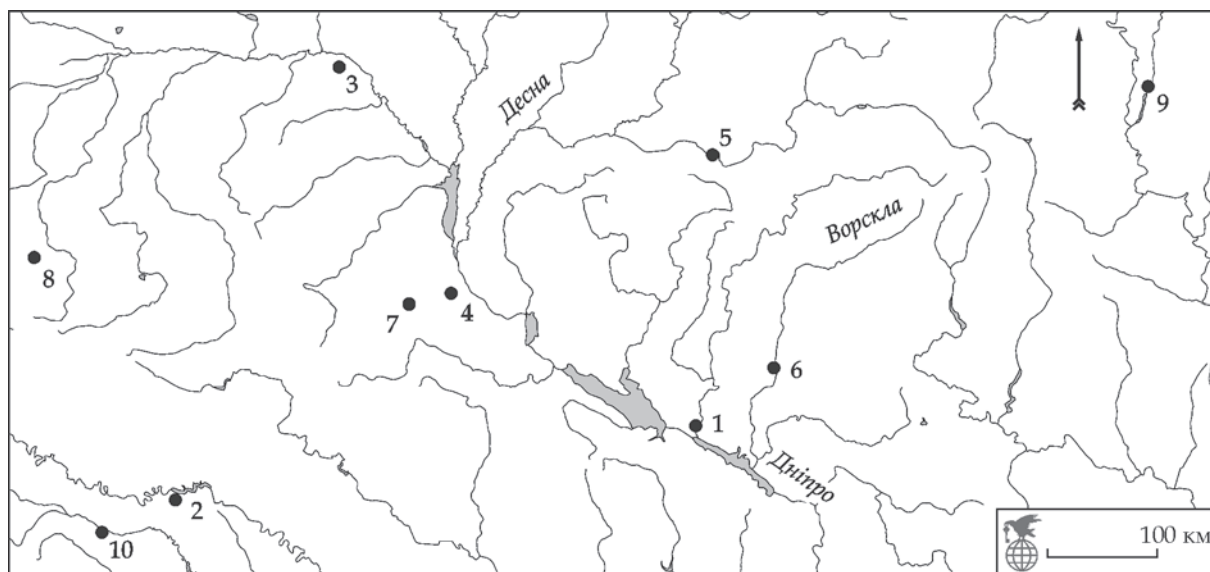

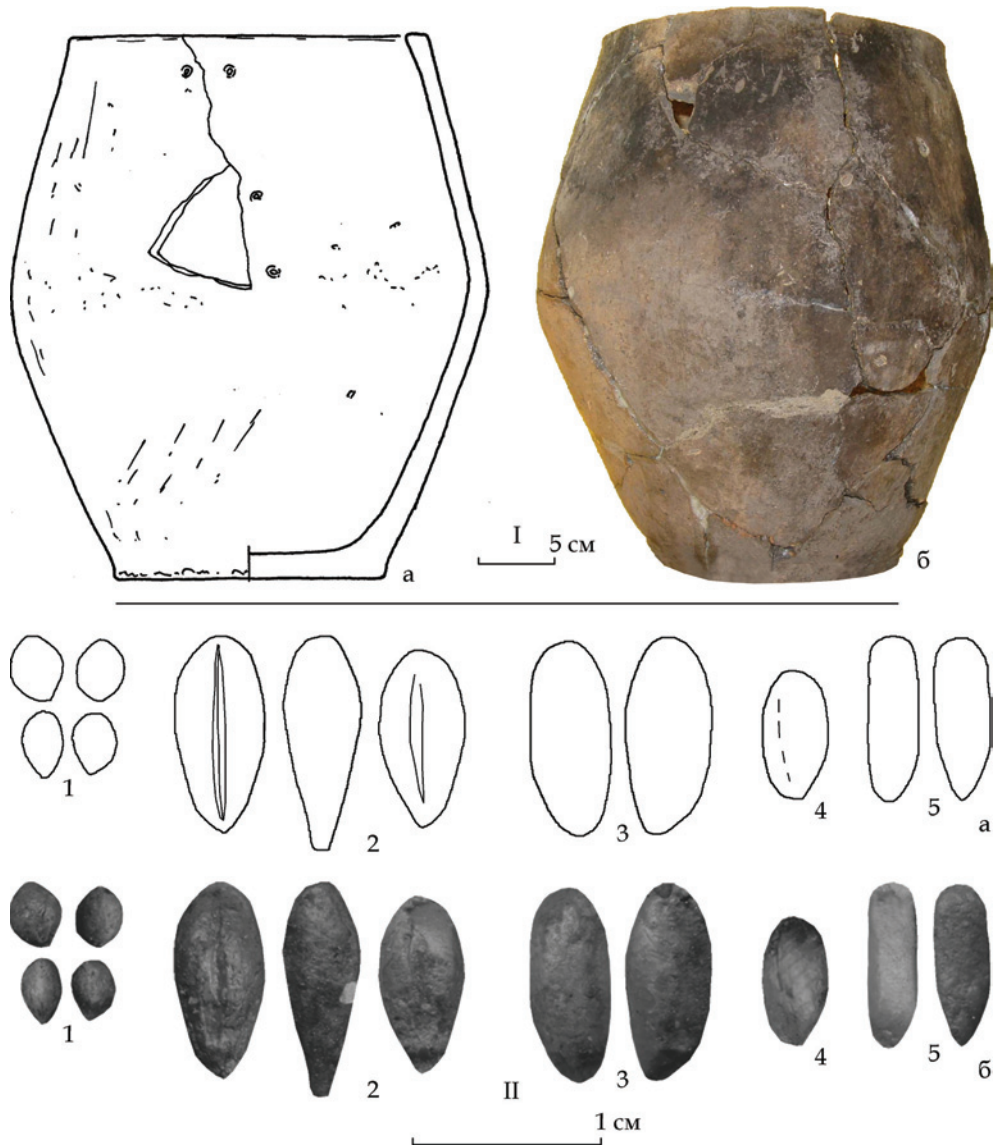
Рис. 1. Пам'ятки, на яких виявлено глиняні вироби значних розмірів з масовими відбитками зернівок культурних рослин: *праслов'янські*: 1 — Дмитрівка III; 2 — Комарів; *ранньослов'янські другої — третьої чверті I тис.*: 3 — Борисовичі 1; *празькі*: 4 — Велика Бугаївка; *роменські*: 5 — Зарічне; 6 — Лтава; *райковецькі*: 7 — Мала Снітинка; 8 — Хрінники 1; *боршевські*: 9 — Животинне; *празько-райковецькі*: 10 — Кодак I і II

Зведені дані знахідок відбитків зернівок культурних рослин на ліпному глиняному посуді значних розмірів у давніх слов'ян

№	Рис.: позиція	Просо	Ячмінь плівчастий	Пшениця Двозернянка	Пшениці м'які голозерні	Жито	Овес посівний
1	2	+	+	+	—	+	—
2	3	+	—	—	—	—	—
3	4	+	—	—	—	—	—
4	5: 1	+	—	—	—	—	—
4	5: 2	—	—	—	+	—	—
4	5: 3—5	—	+	—	—	—	—
5	6	—	+	—	—	—	—
6	7	—	+	—	—	+	+
7	9: 1	+	—	—	—	+	—
7	9: 2	+	—	—	—	—	—
7	10	—	—	—	—	+	—
8	11	+	+	+	—	+	—
9	12	+	—	—	—	—	—

2003—2004, 2007—2008, 2010 рр. Комсомольська ранньослов'янська археологічна експедиція під керівництвом Ю. Ю. Башкатова (Башкатов 2008, с. 46—48; 2010; Башкатов, Шита 2010, с. 148—151). Станом на сьогодні досліджено понад 600 м² площі пам'ятки. На поселенні виділено два будівельних шари пізньоримського часу: кераміку з пізньоскіфо-сарматською традицією знайдено в обох будівельних шарах, вельбарську тільки у верхньому. Загалом, пам'ятку датовано III—V ст.

Рис. 2. Дмитрівка III: I — реконструйований праслов'янський зерновик (автор Ю. Ю. Башкатов); II — відбитки зернівок культурних рослин на ньому: 1 — просо (*Panicum miliaceum*); 2 — ячмінь півчастий (*Hordeum vulgare*); 3 — пшениця двозернянка (*Triticum dicoccon*); 4 — пшениця одностернянка (*Triticum monosocum*); 5 — жито (*Secale cereale*); а — прорисовки; б — фото

Матеріал зберігається в фондах Горішньоплавнівського історико-краєзнавчого музею.

Крім того, у 2007 р. у верхньому будівельному шарі виявлено два скупчення кераміки, характерної для ранніх слов'ян. У комплексі праслов'янської кераміки привернув увагу біконічний зерновик великих розмірів (зі слідами ремонту). Він був щільно вкритий відбитками зернівок проса (*Panicum miliaceum*), ячменю півчастого (переважно) (*Hordeum vulgare*), жита (*Secale cereale*), пшениці двозернянки (*Triticum dicoccon*) (рис. 2) (Башкатов, Горбаненко, Пашкевич 2010; Башкатов, Горбаненко 2012). Збір матеріалів провів С. А. Горбаненко, визначення — Г. О. Пашкевич.

2. *Комарів*, поселення черняхівської культури (Кельменецький р-н, Чернівецька обл., Україна). Відкрите у 1950 р. Дністрянською археологічною експедицією львівського відділу ІА АН УРСР під керівництвом О. П. Черниша. У 1956—1957, 1962, 1965, 1969 рр. проведено розкопки під керів-

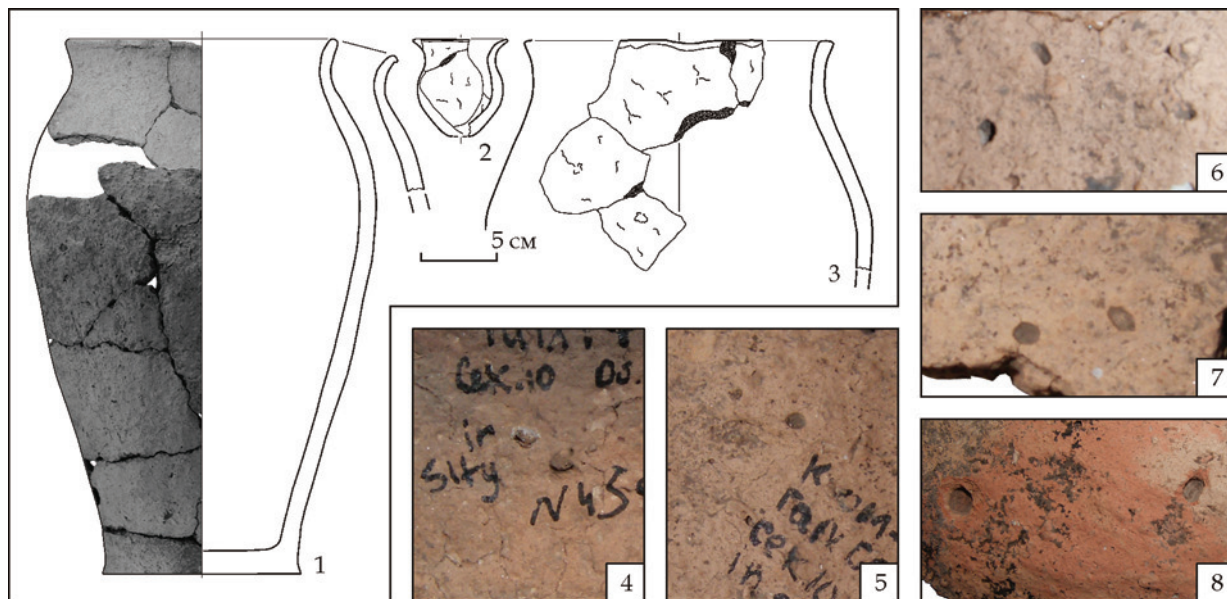

Рис. 3. Комарів, об'єкт 14: 1–3 — праслов'янський комплекс посуду (автор О. В. Петраускас); 4–8 — приклади макрофото фрагментів кераміки з відбитками проса (*Panicum miliaceum*)

ництвом М. Ю. Смішка; у 1974 р. — Ю. Л. Щапової (Смішко 1964; Щапова 1978). З 2012 р. розпочато планомірні дослідження спільними зусиллями відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень ІА НАН України і НДЦ РАС під керівництвом О. В. Петраускаса (детально історію досліджень див.: Петраускас 2014). Переважна більшість знахідок і об'єктів з пам'ятки належать до пізньоримського часу і датовані III–IV ст. н. е. Також є матеріали палеоліту, доби бронзи й раннього залізного часу.

Матеріал зберігається у Наукових фондах ІА НАН України.

У ході розкопок 2014 р. було досліджено об'єкт 14 — господарську (сміттеву?) яму, в нижній частині заповнення якої виявлено розвали двох ліплених від руки горщиків значних розмірів ранньослов'янської традиції, а також невелику посудину, виготовлену з аналогічної формувальної маси (рис. 3). У тісті посудин виявлено велику кількість відбитків зернівок проса. За їхнім спорадичним розташуванням (внутрішня й зовнішня поверхні, злами) з упевненістю можна стверджувати, що майстер свідомо домішав злаки до глиняної маси у ході формовки (рис. 3; Петраускас, Горбаненко 2014, с. 128).

3. *Борисковичі 1*, поселення ранньослов'янського часу (Мозирський р-н, Гомельська обл., Білорусь). Пам'ятку виявили у ході обстеження траси майбутнього газопроводу у 2009 р. співробітники відділу археології первісного суспільства Інституту історії НАН Білорусі під керівництвом М. М. Кривальцевича; того самого року досліджено 30 м². У 2011–2016 рр. стаціонарні дослідження провела експедиція під керівництвом н. с. відділу археології Середніх віків і Нового часу Інституту історії НАН Білорусі А. Ф. Касюк у співробітництві зі співробітниками Геттінгенського і Берлінського університетів; досліджена площа становить 418 м², відкрито два житла і низку інших об'єктів. Матеріал датований другою половиною I тис. н. е. — X–XII ст. (Касюк 2016; 2018).

Матеріал зберігається в фондах Інституту експериментальної ботаніки ім. В. Ф. Купрєвича НАН Білорусі.

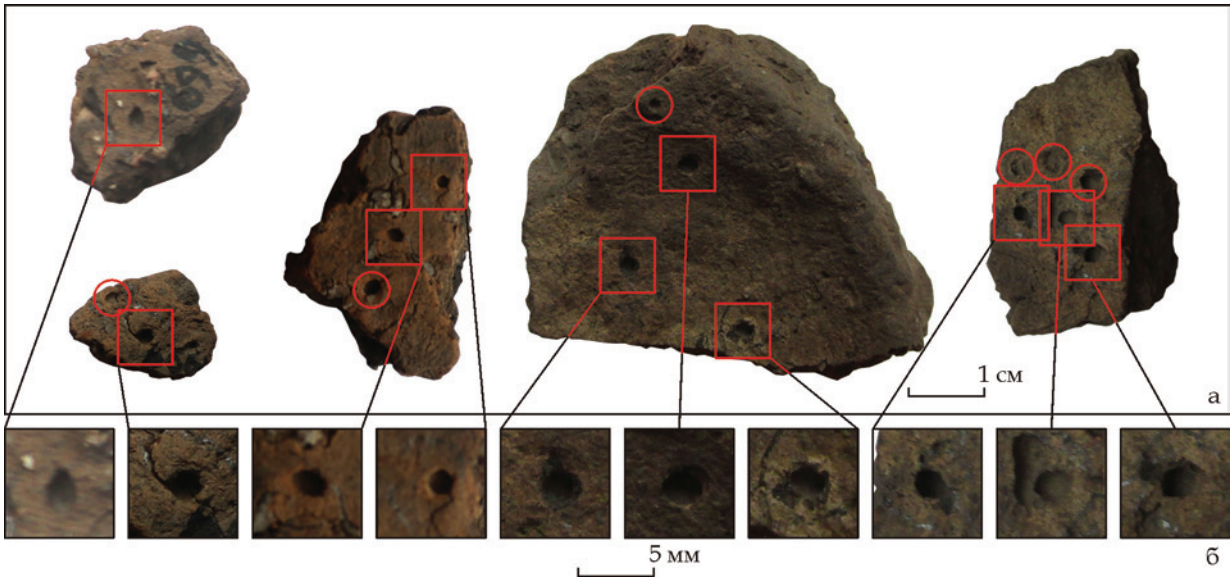

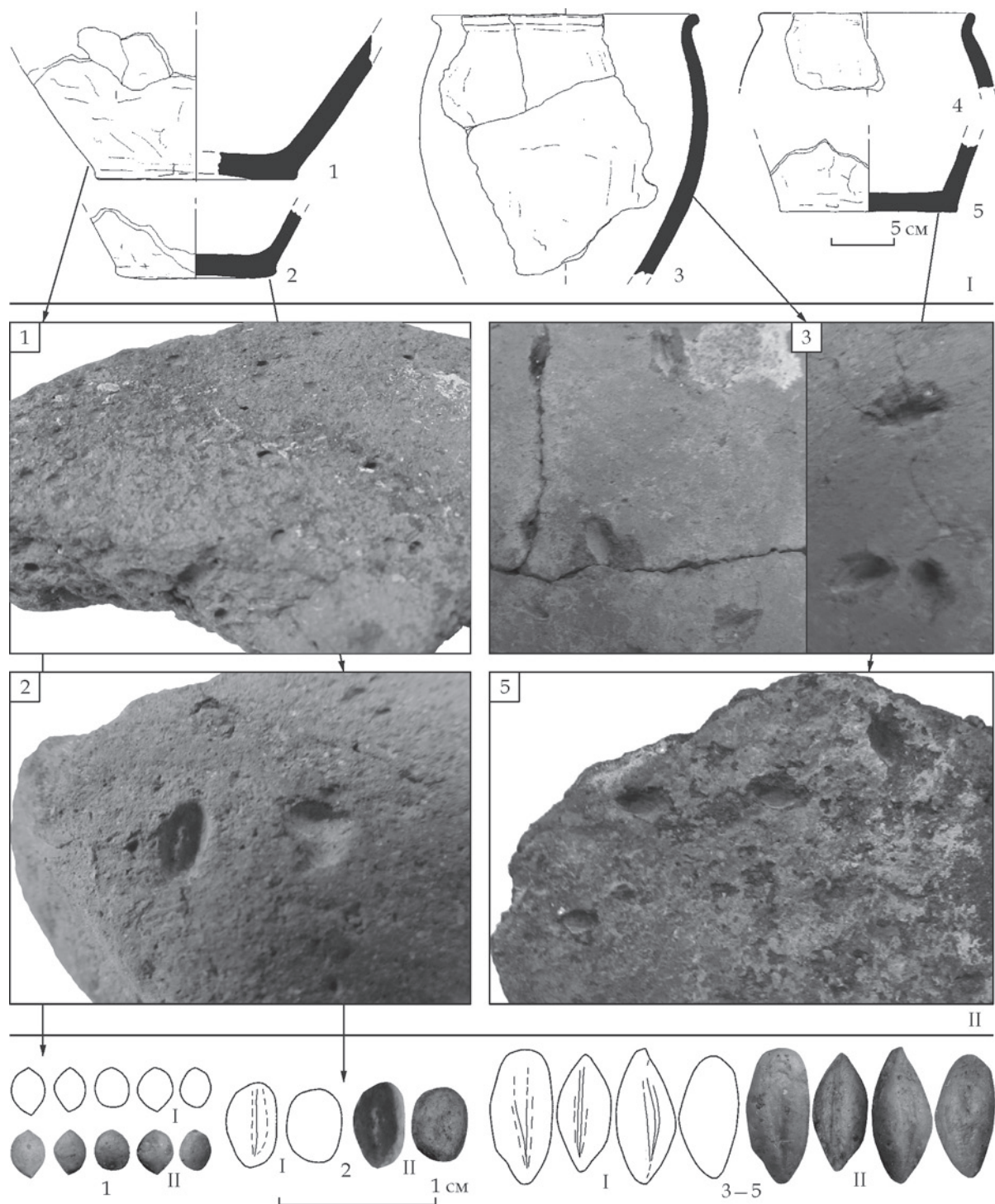
Рис. 4. Борисковичі, житло 1, фрагменти ліпної кераміки другої—третьої чверті I тис. н. е. з відбитками зернівок проса (*Panicum miliaceum*) (фото А. Ф. Касюк)

У заповненні житла 1 знайдено 447 фрагментів кераміки I тис. н. е., з яких на 20 фрагментах (стінки і донця) розмірами від 2 до 5 см з другого шару виявлено 65 відбитків зернівок проса, від 1 до 6 од. (рис. 4; визначення Д. І. Третякова; Лошенко 2015, с. 269–271). На основі керамічного комплексу житла 1 його час існування датовано кінцем VII / VIII–IX ст.; радіокарбонна дата — 1215 ± 25 рр. (калібрована — 745–889 рр.). На думку дослідниці пам'ятки, фрагменти походять від двох горщиків, що можуть бути датовані другою—третьою чвертю I тис. н. е. Частина ліпних посудин належить празькій культурі в молодшій фазі — кінець VI — VII ст. За спостереженнями А. Ф. Касюк, формувальна маса, з якої виготовлено горщики, відбитків інших органічних решток не містила. Через фрагментарність, горщики реставрації не підлягають і з'ясувати їхні розміри неможливо (Касюк 2016; 2018).

4. Велика Бугайівка, пам'ятка празької культури (Васильківський р-н, Київська обл., Україна). Могильник черняхівської культури виявлено у 1980 р., на його периферії відкрито поселення празької культури у 1985 р. археологічною експедицією Національного музею історії України (Магомедов, Абашина, Солтис 2003, с. 25; Кравченко и др. 2007, с. 15–16). З 1994 по 2005 рр. планомірні дослідження на комплексі проводила спільна археологічна експедиція ІА НАН України і Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова (НПУ) під керівництвом О. В. Петраускаса і Р. Г. Шишкіна (Петраускас, Шишкін 2013). Більшість матеріалу належить до пізньоримського періоду (кінець III — перша половина V ст.); окремі знахідки репрезентують пізній палеоліт, тшинецьку культуру (XVI–XIII ст. до н. е.), ранній залізний вік (IX–IV ст. до н. е.), давньоруський (XI–XIII ст.) і пізньосередньовічний часи.

Матеріал зберігається в фондах Науково-дослідної лабораторії археологічних досліджень Інституту історичної освіти НПУ.

У ході археологічних робіт на периферії могильника черняхівської культури Велика Бугайівка серед інших було досліджено об'єкт 3, який виявився житлом постчерняхівського часу. Аналіз даних комплексу дозволяє зарахувати це житло до празької культури і датувати його в межах V ст. Детальний аналіз об'єкту наведено у ґрунтовних публікаціях (Петраускас,

Шишкин 2009, с. 207–209, рис. 5–7; 2013, с. 63, рис. 211–212), попередні публікації палеоетноботанічних даних — у низці статей (Горбаненко 2013b; 2015a, с. 301–302; рис. 2; Петраускас, Горбаненко 2014; Gorbanenko 2017).

Рис. 5. Велика Бугаївка, об'єкт 3, комплекс ліпної кераміки (прорисовки О. В. Петраускаса) з відбитками зернівок культурних рослин: I — прорисовки, II — фото: 1 — просо (*Panicum miliaceum*); 2 — пшениці м'якої голозерної (*Triticum aestivum* s. l.); 3–5 — ячміню півчастий (*Hordeum vulgare*)

Під час візуального обстеження керамічного комплексу об'єкту 3 з метою фіксації відбитків зернівок культурних рослин виявлено цікаву особливість. Уся кераміка з житла рясно вкрита відбитками зернівок злаків. Серед них чітко визначаються відбитки ячменю плівчастого і проса у великій кількості, а також два відбитки пшениць м'яких голозерних (*Triticum aestivum* s. l.).

Підсипання зернівок під денця (четвертий фактор) — здавна розповсюджений прийом. З цією метою майже завжди використовували зернівки проса — найменші з-поміж усіх злакових культур (2–3 мм), до того ж — майже круглої форми. Просо підсипали, щоб горщик не приставав до лави (підставки), на якій гончар працював з формувальною масою (Бобринський 1978, с. 39). Саме просо використовували щонайменше з раннього залізного віку і до кінця I тис. н. е. включно. Черговим таким прикладом є одне з денце розглянутого комплексу (рис. 5: 1). Денце рясно вкрите відбитками зернівок проса, яких вдалося нарахувати понад 100 одиниць. Виявлені вони також на внутрішній поверхні денця та в його зломах, тобто — суттєво заглиблені у глиняну масу. Таким чином, крім використання проса для підсипання, ймовірно, гончар додав його безпосередньо до глиняного тіста. Крім того, відбитки проса виявлені ще на двох невеликих фрагментах кераміки, які також могли належати тим самим горщикам. Розміри зернівок стандартні: $(2,12–2,47) \times (2,59–3,15)$ мм.

На трьох формах були виявлені відбитки ячменю плівчастого: з-поміж них дві верхні частини горщиків (рис. 5: 3, 4) та одне денце (рис. 5: 5). Сумарно на поверхні й у зломах горщиків виявлено відбитки понад 50 зернівок. Відбитки зернівок інших культурних рослин не виявлено. Тобто, практично напевно, давній майстер цілеспрямовано додав зернівки саме ячменю плівчастого (а не, скажімо, суміш із зерен різноманітних посівів). Крім того, відбитки зернівок виявлені на інших невеликих фрагментах кераміки, за виглядом яких неможливо встановити їхню приналежність до реконструйованих форм. Розміри зернівок стандартні: ширина (B) коливається у межах 3,69–4,15 мм; довжина (L) — 7,67–8,85 мм; індекс співвідношення довжини до ширини (L/B) — 2,0–2,2.

Також на одному денці (рис. 5: 2) виявлено два відбитки зернівок пшениць м'яких голозерних (розміри: B — 3,36, 3,64 мм; L — 5,54, 4,81 мм; L/B — 1,65, 1,32). На інших фрагментах, що не пов'язані із реставрованими формами, відбитки зернівок пшениць не виявлено. У цьому випадку встановити те, чи був увесь горщик усіяний відбитками, чи це дійсно було випадкове потрапляння, ми не можемо.

5. *Зарічне*, поселення роменсько-давньоруського часу (Тростянецький р-н, Сумська обл., Україна). Дослідження проводили І. І. Ляпушкін, О. В. Сухобоков, В. В. Приймак. У 2002–2003 рр. на пам'ятці працювала Сумська археологічна експедиція під керівництвом В. В. Приймака.

Матеріал за 2002 р. знаходиться в Тростянецькому музеї; за 2003 р. перебуває на стадії опрацювання.

На аналіз надійшла невелика колекція виробів з глини роменської культури. Проаналізований матеріал переважно походить з житла роменської культури, дослідженого у 2003 р. З-поміж іншого матеріалу, виявлено фрагмент дна горщика (розмірами 8,3 × 9,7 см), на внутрішній і зовнішній сторонах, а також у зломах якого виявлено щонайменше п'ять відбитків зернівок ячменю плівчастого (рис. 6). Виявлення у зломах особливо важливе, оскільки засвідчує додавання зернівок безпосередньо до глиняної маси, з якої формували посудину, а не підсипання під денце.

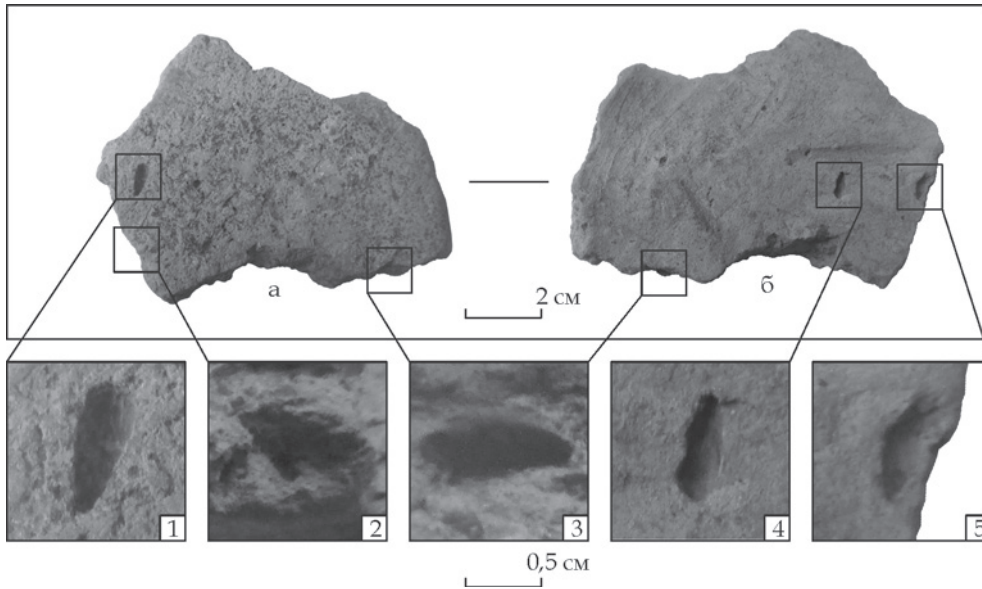

Рис. 6. Зарічне, напівземлянка 1, 2002 р., фрагмент днища з відбитками зернівок ячменю півлчасного (*Hordeum vulgare*): а – зовнішня сторона; б – внутрішня сторона (1–5 – місця виявлення відбитків і їхній вигляд) (фото Ю. О. Пуголова)

6. Лтава, Іванова Гора, городище (обласний центр Полтавської обл., Україна). Роменські матеріали репрезентовані комплексами середини IX – першої половини XI ст. Археологічні дослідження міської території тривають понад 100 років. Слов'яно-руське поселення з перервами досліджують з 1940 р. У 1940 та 1945 рр. в Полтаві працювала експедиція під керівництвом І. І. Ляпушкіна (Ляпушкін 1949, с. 58, 74, 75; Ляпушкин 1951, с. 41–42; 1961, с. 268–269). Після цих робіт, в дослідженнях Полтави настанала перерва до 1980-х рр., коли було поновлено розвідкові обстеження території міста. Археологічні розкопки історичного центру міста відновилися у 1990 р., і були продовжені у 1992, 1997–1999, 2000, 2007–2014 рр. (детально історію вивчення Полтави див.: Супруненко та ін. 2008; 2009а; 2009b; Пуголов, Калашник 2009, с. 17–21; Супруненко, Пуголов 2015а, с. 9–28; 2015b). Загальна кількість вивчених розкопками сіверянських жител нині становить близько 30 об'єктів різного ступеню збереження.

Матеріал зберігається в фондах Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського.

Планомірний перегляд виробів з глини з літописної Лтави для виявлення палеоетноботанічних даних розпочато ще на початку 2000-х рр. Відтоді й дотепер триває збір і публікація цієї інформації в аналітичних та інформаційних статтях (Пашкевич, Горбаненко 2002а; 2002b; Горбаненко, Пашкевич 2010, с. 62–63; Горбаненко 2015b; 2015d; Горбаненко, Пуголов 2015). З-

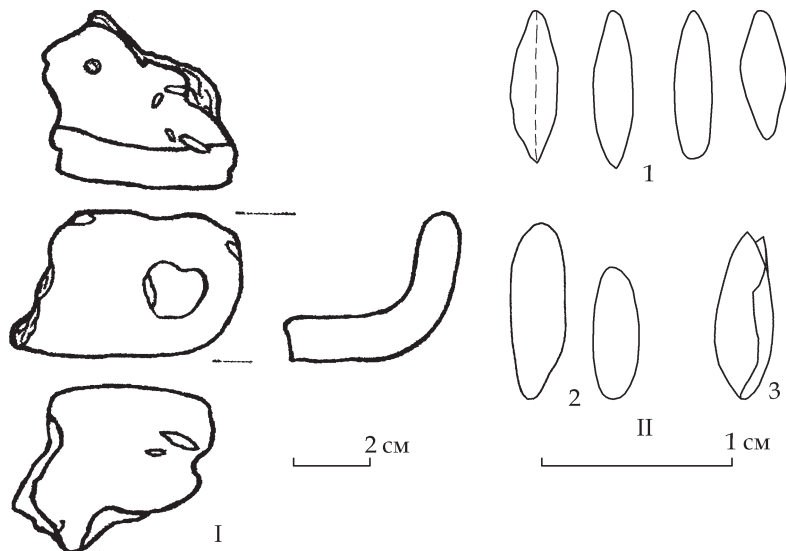

Рис. 7. Лтава, розкоп 4 1997 р.: I – фрагмент ліпної сковорідки № 201 (прорисовка К. М. Мироненка); II – відбитки зернівок культурних рослин на ньому: 1 – жито (*Secale cereale*); 2 – овес (*Avena sativa*); 3 – ячмін півлчасний (*Hordeum vulgare*)

поміж досліджених матеріалів привертає увагу один невеликий фрагмент сковорідки (№ 201), що походить з розкопу 4 1997 р. На незначній частині, що збереглася (приблизно 5×5 см) виявлено сім відбитків зернівок: чотири жита, два вівса (*Avena sativa*) та один ячменю плівчастого (рис. 7; Пашкевич, Горбаненко 2002b, рис. 4). Навряд чи таку значну концентрацію негативів зернівок злакових культур можна вважати випадковою.

7. Мала Снітинка, поселення райковецької культури (Фастівський р-н, Київська обл., Україна), уроч. Сороче. Пам'ятку досліджували у 1989, 1990 рр. археологічна експедиція під керівництвом О. В. Серова, та у 1994, 1995 рр. — комплексна експедиція Київського державного інституту культури під керівництвом О. В. Філюка. Загалом розкопано площу понад 1400 м². Матеріали репрезентують переважно рештки райковецької культури. За період розкопок досліджено дев'ять жител і понад 30 господарських приміщень (Дубицький, Філюк 1995; Філюк 1996).

Матеріал зберігається у фондах Фастівського державного краєзнавчого музею.

Опрацьовано колекцію з метою встановлення палеоетноботанічного спектру пам'ятки (Горбаненко 2015с). Крім рядового статистичного матеріалу, виявлено також кілька посудин, що заслуговують на особливу увагу. Детальніше розглянемо кілька прикладів. На 14 денцях різних форм посуду виявлено рясні відбитки зернівок проса — четвертий фактор. Яскравим прикладом саме такого технологічного прийому є одне з денечь із Малої Снітинки (рис. 8).

Якщо цей і багато інших подібних прикладів знахідок денечь ліпних горщиків однозначно можуть бути інтерпретовані використанням вдалого технологічного прийому, то аналогічні знахідки на днищах сковорідок і жаровень можуть бути пояснені не лише згаданими обставинами, а й певними проявами, що не були спрямовані на поліпшення суто функціональних ознак. З поселення Мала Снітинка походить дві знахідки таких великих форм для приготування продуктів землеробської праці. Це фрагмент, імовірно, жаровні з реконструйованим діаметром дна близько 30 см, і ско-

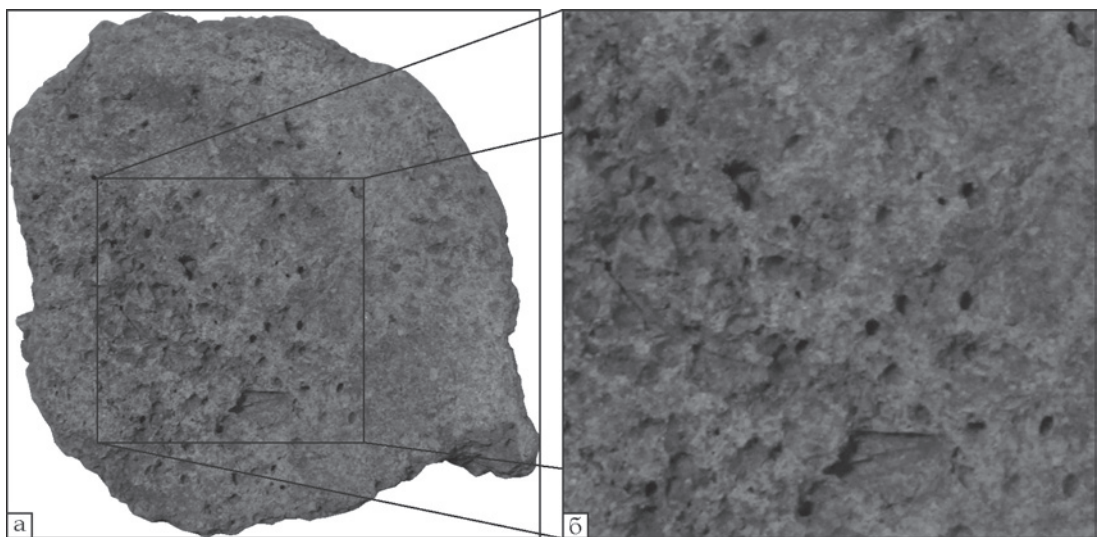

Рис. 8. Мала Снітинка, денце з великою кількістю відбитків зернівок проса (*Panicum miliaceum*) й двома — жита (*Secale cereale*): а — натуральна величина; б — подвійне збільшення (фото М. С. Сергеевої)

ворідки діаметром близько 14 см. Їх виявлено у житлі 1 ділянки 3 (рис. 9).

Ще яскравішим прикладом нефункціонального використання збіжжя є розвал зерновика з відбитками зернівок, що походить з долівки житла 1 ділянки 2. Діаметр вінця цієї тари становить близько 40 см. Майже напевно, її використовували для зберігання певної кількості збіжжя безпосередньо у житлі, «під рукою» для повсякденних потреб. Глиняна маса, з якої виготовлено зерновик, містить незначну кількість домішок. Однак присутня органічна домішка, репрезентована винятково відбитками зернівок жита (рис. 10). Отже, не може бути й мови про випадкове потрапляння цих зернівок до тіста.

8. Хрінники 1, багат шарове поселення, у тому числі — райковецької культури (Демидівський р-н, Рівненська обл., Україна), уроч. Шанків Яр. Археологічні пам'ятки біля с. Хрінники відомі з кінця ХІХ ст. і вперше згадані у В. Б. Антоновича (Антонович 1901, с. 73). Безпосередньо цю пам'ятку відкрив Подільський палеолітичний загін Карпато-Волинської експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР у 1976 р. (Савич, Богуцький 1977). З 1993 по 2014 р. дослідження пам'ятки проводила Волинська рятивна археологічна експедиція під керівництвом Д. Н. Козака (Козак, Шкоропад, Прищепа 2004; Козак 2012; 2016; Ткач 2016). З 2015 р. експедиція продовжила свою діяльність під керівництвом А. В. Панікарського (Петраускас та ін. 2016).

Опрацьовано колекцію виробів з глини з розкопок 2016 р. об'єкту 24 райковецької культури. Інтерес представляють два фрагменти бортика жаровні (сковорід-

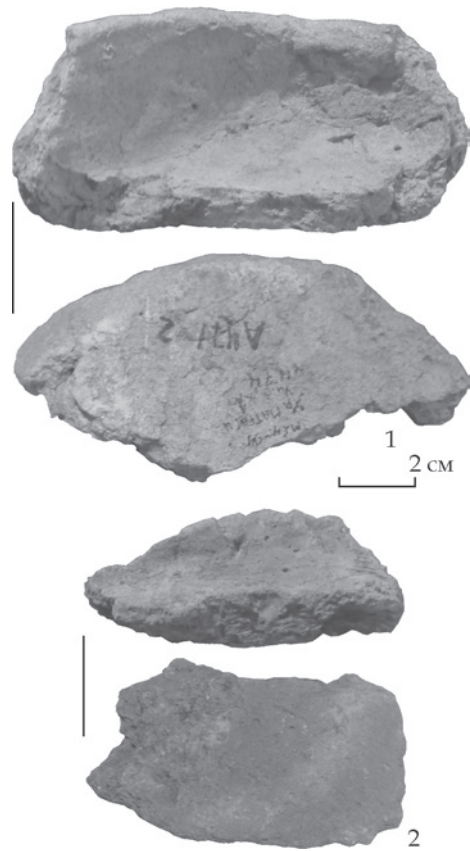

Рис. 9. Мала Снітинка, ділянка 3, житло 1 1994 р.: 1 — жаровня; 2 — сковорідка з відбитками зернівок проса (*Panicum miliaceum*) на днищах (1, 2) і відбитка жита (*Secale cereale*) (1) (фото М. С. Сергєєвої)

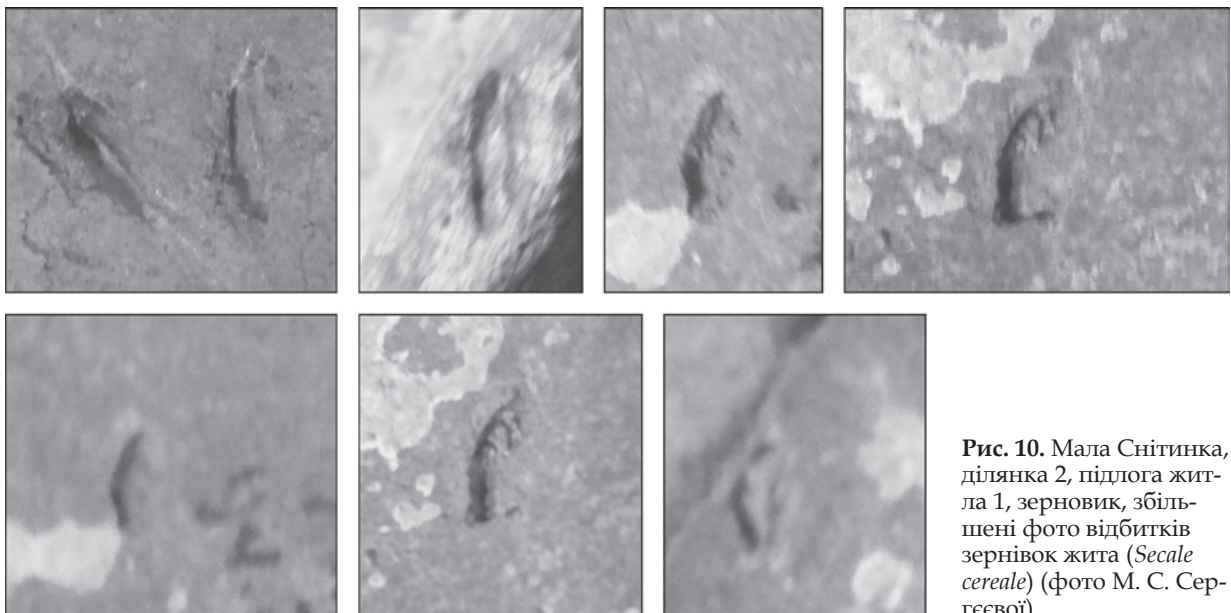

Рис. 10. Мала Снітинка, ділянка 2, підлога житла 1, зерновик, збільшені фото відбитків зернівок жита (*Secale cereale*) (фото М. С. Сергєєвої)

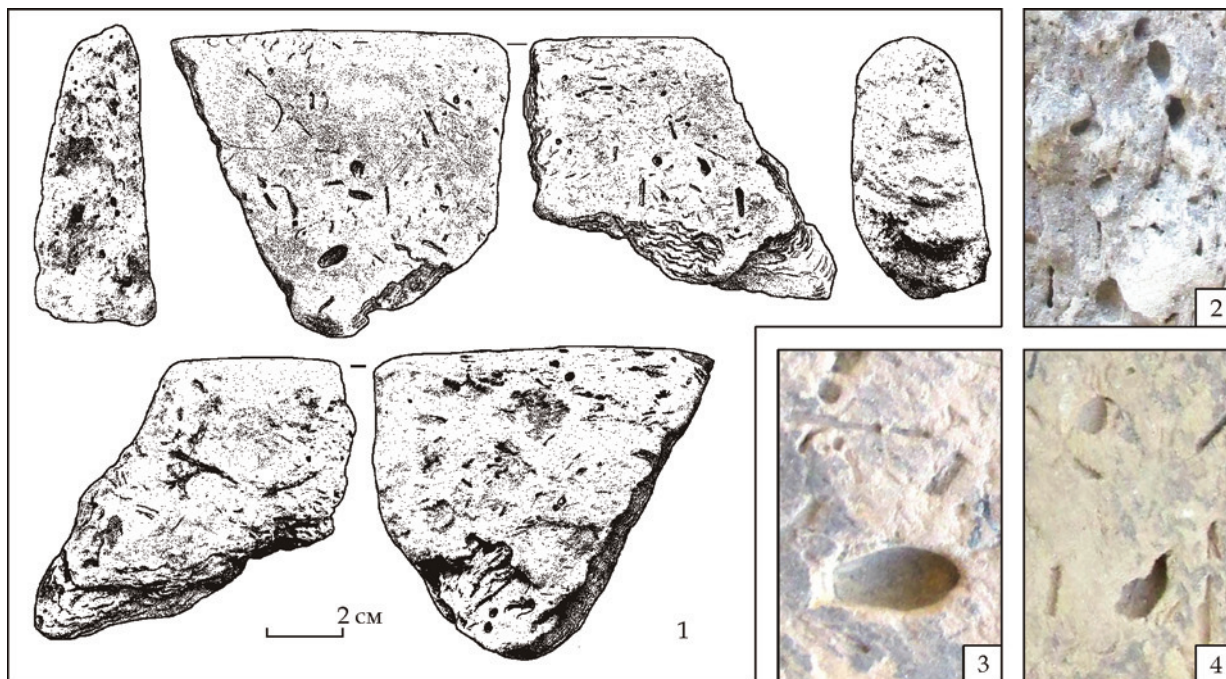
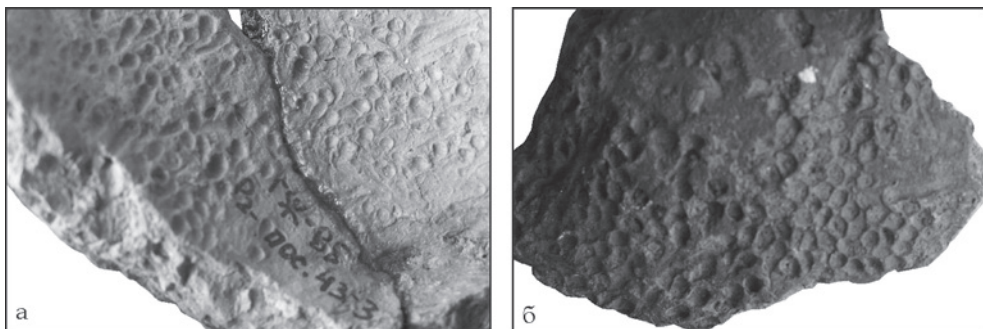

Рис. 11. Хрінники 1, об'єкт 24, фрагменти жаровні: 1 — прорисовка; макрофото відбитків зернівок (М 2 : 1); 2—4 — проса (*Panicum miliaceum*); 3 — ячменю піввчастого (*Hordeum vulgare*); 4 — жита (*Secale cereale*) (фото і прорисовка М. С. Сергеевої)

ки?; № 2074), на яких зафіксовано значну кількість відбитків ботанічного походження. Передусім до них належать дрібні частини стебел рослин. Також зафіксовано велику кількість відбитків зернівок культурних рослин на зовнішніх і внутрішніх поверхнях, а також у зломах. На зовнішній поверхні й у зломах виявлено значну кількість відбитків зернівок проса; ймовірно, кілька відбитків також знаходиться й на внутрішній поверхні. На внутрішній поверхні виявлено також по одному відбитку зернівок: жита, ячменю піввчастого, пшениці двозернянки (рис. 11).

9. Животинне, городище боршевської культури, VIII—XI ст. (с. Староживотинне, Рамонський р-н, Воронежська обл., РФ). Матеріал репрезентує переважно боршевську культуру (також широко представлений давньоруський період) і датований в цілому VIII—XI ст. Городище відкрите слов'янським загоном археологічної експедиції Воронежського університету в 1974 р.; того ж року, а також у 1977, 1982—1986 рр. досліджуване під керівництвом А. З. Віннікова (Винников 1995), а також у 1996—1999, 2001 рр. під керівництвом В. М. Ковалевського (Ковалевский 2002). Ранньослов'янський період існування репрезентований 48 житлами (Винников 2014).

Рис. 12. Животинне городище, будівля 43, фрагменти горщика, суцільно вкритого відбитками зернівок проса (*Panicum miliaceum*): а — внутрішня сторона; б — зовнішня сторона (фото В. М. Ковалевського)

Матеріал зберігається в фондах Археологічного музею Воронежського державного університету.

У ході збору палеоетноботанічних даних з городища за відбитками на виробках з глини (Горбаненко 2012; 2013а; 2014а; 2014с; Винников, Горбаненко 2013), було виявлено один цікавий розвал горщика, що походить з будівлі 43. Його поверхня, доступна за виявленими фрагментами (нижня частина горщика відсутня) була суцільно покрита відбитками зернівок проса посівного: їх добре помітно і на зовнішній, і на внутрішній поверхнях горщика (рис. 12)³.

Результати та їхній аналіз. Нині наведеними прикладами обмежуються наші спостереження щодо цілеспрямованого використання збіжжя як додатку до формувальної маси, з якої слов'яни надалі виготовляли посуд значних розмірів. Передусім, звернемо увагу на суто суб'єктивні обставини, які апріорі часто знаходяться на заваді отримання інформації.

Якщо дослідник працює з колекцією виробів, що ще не були відреставровані, то він має справу з **фрагментами** посудин. Огляд такого матеріалу слід визнати найефективнішим з погляду збору статистичних палеоетноботанічних даних, оскільки не скріплені між собою фрагменти надають набагато більше можливості для їхнього всебічного огляду. Також, скажімо, на кожному окремо взятому фрагменті незначних розмірів може знаходитися 1–2 відбитки і не привернути увагу своєю концентрацією, оскільки об'єктивно її не буде. Разом з тим, за фрагментарністю горщиків, далеко не завжди можна звернути увагу на їх **форму**. Себто, у ході огляду окремих фрагментів можна залишити поза увагою те, що вони належать до розвалу одного горщика (оскільки увага дослідника концентрується на абсолютно іншому завданні). І таким чином, можна лишити поза увагою факт співвіднесення концентрації відбитків зернівок на певній формі.

До цього додамо також, що цілеспрямовані спостереження за скупченістю відбитків зернівок на посуді розпочато відносно нещодавно (з 2010-х рр.), і за цей час палеоетноботанічними дослідженнями за відбитками на кераміці охоплено незначну кількість пам'яток.

Тому наведені приклади унікальними, напевно, назвати не можна. Ймовірно, на це раніше звертали мало уваги, що в цілому підтверджується при огляді доволі значного наукового доробку з визначення відбитків палеоетноботанічних матеріалів на виробках з глини. Отже, вважаємо, що така тенденція була набагато більш поширеною у просторі й часі, і далеко не обмежується цими небагатьма прикладами. Втім, для аналізу поширеності нинішніх даних недостатньо. Самі ж згадані зразки більше свідчать про уважність дослідників, аніж про дійсний стан речей.

Нині, постфактум, ми схильні до думки, що частина переглянутих нами раніше матеріалів з поселень Кодин I і II (Чернівецька обл.) (Русанова, Тимошук 1984; Горбаненко 2014b), що належали до празької й райковецької культур, також становили розвали горщиків значних розмірів із суттєвою концентрацією відбитків на кераміці. Втім, зараз стверджувати це із впевненістю ми не можемо: для встановлення цього факту необхідно провести повторний перегляд названих матеріалів.

3 Нині матеріал не обмежується наведеними прикладами зі слов'янських пам'яток. За результатами досліджень у 2017 р. на городищі Ширяєве і прилеглому до нього поселенні (ранній залізний вік, VI–IV ст. до н. е.; Путивльський р-н, Сумська обл.; дослідження Путивльської АЕ ІА НАН України під керівництвом Д. В. Каравайка) виявлено у тому числі «зерновик» значних розмірів, рясно вкритий відбитками проса. Цілком імовірно, що він репрезентує ту саму традицію.

Перейдемо до детальнішого аналізу означених прикладів.

Передусім звернемо увагу на одиничний випадок, що походить з матеріалів Животинного городища. За суцільним покриттям фрагментів горщика відбитками проса, ми схильні припустити, що давній майстер просто випадково випустив готову сиру форму у запаси збіжжя, що знаходились поруч, але потім не став «усувати недолік» у вигляді відбитків зернівок: слідів згладжування не помітно. Втім, не виключено, що це було зроблено навмисно. Останній тезі суперечить абсолютна відсутність аналогічних прикладів з територіально-хронологічного оточення Животинного городища. Обидві висловлені тези поки бездоказові. Але так чи інакше, очевидно, що такий «візерунок» припав до душі давньому майстрові, і горщик не було підправлено або «вибракувано». Його випалили і надалі використовували у побуті. Отже, посудина у такому вигляді цілком гармоніювала з уподобаннями її господарів.

Нині є чотири знахідки аналогічного призначення з трьох хронологічно близьких поселень: фрагмент сковорідки з літописної Лтави, частини жаровні й сковорідки з Малої Снітинки, а також фрагменти однієї жаровні з об'єкту райковецької культури поселення Хрінники 1. Такі вироби, на думку більшості дослідників, використовували в тому числі й для підсушування зерна, а можливо й для випікання хліба. Априорі, жаровні й сковорідки (а також інші «об'ємні» форми виробів з глини, у тому числі глиняні «хлібці», та «архітектурні» деталі) містять набагато більшу кількість відбитків органічних домішок, аніж горщики. Однак, це — технологічний прийом. Також на денцях таких форм часто присутні відбитки зернівок проса. Раніше не виникало питання, що саме це має означати. Однак, наведені приклади нефункціонального використання збіжжя (у випадку зі сковорідкою з Лтави це очевидно) наштотують на думку про навмисне додавання злаків у культових цілях.

Таке домішування є своєрідною гармонізацією посудини, призначеної для приготування продуктів хліборобства. Адже ці форми мали доволі частий контакт зі збіжжям: для просушування зерна, приготування їжі (хлібців тощо). Очевидно, що маємо справу з проявом побутової магії, коли звичайні повсякденні предмети мають сакральне, культове забарвлення.

Інші приклади стосуються також переважно великих форм глиняного посуду, але вони мали інше призначення. Через фрагментарність, об'єм не всіх наведених горщиків може бути точно встановлений. Оскільки вимірювався корисний об'єм (знято внутрішні параметри горщиків), параметри можуть в середньому на 5 см відрізнятися від публікованих в бік зменшення (за рахунок товщини стінок і днища). У разі відсутності можливості отримання прямих даних, з метою встановлення їхніх імовірних об'ємів залучено порівняльні матеріали відповідних археологічних культур. Перерахунок об'єму в масу здійснено за усередненими даними: 0,1 м³ (100 л) становить близько 77 кг сухої маси збіжжя (Энциклопедический ...). Зауважимо, що ми не ставимо за мету провести якомога точніші розрахунки, а лише намагаємось встановити приблизні обсяги тарного посуду (і відповідно — збіжжя), який могли тримати у житлі для повсякденного використання. Тим більше, що ці одиничні «розрахунки» на різнокультурному матеріалі різного ступеню фрагментарності варто сприймати виключно як попередні результати.

Висота горщика з *Дмитрівки III* становить близько 34 см, діаметри: по дну — близько 18, найширшій частині — 29, вінцях — 21 см. Корисний об'єм міг становити близько 13,7 л, а маса збіжжя, що могла зберігатися в цій тарі — 10,5 кг. Додамо також, що сліди ремонту у вигляді отворів у стінках посудини не залишають сумнівів у тому, що горщик використовували для зберігання сипучих тіл. Горщики з *Комарова* мають об'єми близько 6 і 8,5 л,

і можуть вміщувати 4,5 і 6,5 кг зернових відповідно. Гіпотетична місткість тари з *Великої Бугайівки* може становити від 5 до 17 л, що уможливило тримання в них 4–13 кг злаків.

Щодо фрагменту дна із *Зарічного*, зрозуміло, що за таким матеріалом неможливо встановити форму й розміри горщика. Однак, оглянута частина дна не мала жодних ознак переходу в стінки горщика, себто — походить з середини дна. Але навіть за цією ознакою можна думати, що посудина мала значні розміри. Цілком вірогідно, що це фрагмент дна зерновика (піфоса, корчаги), який використовували для зберігання сипучих тіл — збіжжя.

Незважаючи на те, що діаметр дна такої посудини за наявним фрагментом фактично не встановлюють, все ж інтерпретація цього горщика як виробу для зберігання припасів може бути прийнятною. Наприклад, в матеріалах таких пам'яток як Новотроїцьке та Полтава відомі цілі форми досить великих горщиків (понад 35 см заввишки), діаметр дна яких коливався від 9 до 13–14 см. Проведений В. О. Петрашенком аналіз об'ємів слов'янських горщиків з пам'яток VIII–IX ст. у Середньому Подніпров'ї вказує на значний відсоток в керамічному комплексі слов'янських поселень, у тому числі й роменських, форм великих об'ємів (Петрашенко 1992)⁴. Параметри горщика із *Зарічного* можуть коливатися в значному діапазоні; допустимо, що об'єм міг сягати 25–30 л для тримання близько 20 кг зерна.

Розрахунки для посудини з *Малої Снітинки* також утруднені, оскільки відомий лише розмір вінець — близько 40 см. Форма не відреставрована, тому поки складно з точністю встановити її об'єм. Але за аналогіями можна припустити, що такий об'єм міг становити понад 40 л, що відповідно становить понад 30 кг.

На перший погляд здається, що місткість тарного посуду у слов'ян з часом збільшувався. Втім, зважаючи на вище викладене, навряд чи варто робити навіть попередні висновки.

Підсумки. Описані горщики мають розміри більші за звичайний посуд і відомі з поселень різного часу, археологічних культур і регіонів, але усі вони пов'язані зі слов'янами. Їх поєднує те, що посудини виготовлені з досить гарної формувальної маси (без суттєвих органічних домішок), але з масовими відбитками зернівок культурних рослин. У такому випадку очевидно, що рослинну домішку обрано не випадково, а її додавання до глини не було зумовлене технологічним прийомом для поліпшення в'язкості посудини (перший фактор). Оскільки в описуваних випадках відбитки зернівок розташовані спорадично (на обох поверхнях, у зломах), а також не вкривають суцільним шаром зовнішню поверхню дна, вони також не належать і до третього варіанту потрапляння зернівок.

Очевидно, що такий акт додавання зерна пов'язаний з хліборобським світоглядом людей, які виготовляли та використовували такий посуд. Зазвичай такий світогляд пов'язаний з культом родючості. Однак у ритуальних цілях зерно найчастіше додавали до культових предметів: різних статуєток (пов'язаних з символами родючості), глиняних «хлібців» (можливо, безпосередньо моделей стародавнього хліба за формою), вотивних невеликих посудин тощо (другий варіант потрапляння). А в описаних випадках маємо справу зі звичайним посудом, що використовували у побуті, у повсякденному житті. Пояснення, в цілому аналогічне, має певний аспект: зернівки в тілі посуду повинні були гармоніювати зі звичайним вмістом посуду.

4 Щиро вдячний Ю. О. Пуголовку за впорядковані й наведені дані.

Таким чином, очевидно, що за ретельного обстеження слов'янської ліпної кераміки I тис. н. е. з поселенських пам'яток півдня Східної Європи з палеоетноботанічного погляду, виділяється певна хліборобська традиція гармонізації виробів з глини, призначених для маніпуляцій зі збіжжям (зберігання, підсушування, приготування) з безпосереднім продуктом хліборобства — зерном. Очевидно, що такий феномен слід визнати побутовою магією і зарахувати до різновиду другого варіанту потрапляння збіжжя до виробів з глини (умовно — варіант 2а) — додавання якісного зерна у певних культових цілях, але до типових побутових виробів з глини.

Подяки. Я вдячний А. Ф. Касюк, С. Д. Лисенку, О. В. Петраускасу, В. В. Приймаку, Ю. О. Пуголовку, М. С. Сергєєвій за допомогу і консультації.

ЛІТЕРАТУРА

- Антонович, В. Б. 1901. Археологическая карта Волынской губернии. *Труды XI археологического съезда*. Москва, с. 1-133.
- Башкатов, Ю. Ю. 2008. Матеріали пізньоримського часу півдня Полтавської обл. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1—2, с. 45-49.
- Башкатов, Ю. Ю. 2010. Новые исследования черняховских памятников на Юге Среднего Поднепровья. *Germania-Sarmatia*, II, с. 215-239.
- Башкатов, Ю. Ю., Горбаненко, С. А., Пашкевич, Г. О. 2010. Матеріали з землеробства середини I тис. н. е. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я* — 2010, с. 48-58.
- Башкатов, Ю. Ю., Шита, Т. М. 2010. Нові дослідження пам'яток черняхівської культури на півдні Середнього Подніпров'я. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 146-151.
- Башкатов, Ю. Ю., Горбаненко, С. А. 2012. Земледелие древних жителей поселения Дмитровка III. *Stratum plus*, 4, с. 309-320.
- Бобринский, А. А. 1978. *Гончарство Восточной Европы*. Москва: Наука.
- Винников, А. З. 1995. *Славяне лесостепного Дона в раннем средневековье (VIII — начало XI века)*. Воронеж: ВГУ.
- Винников, А. З. 2014. Юго-Восточная окраина славянского мира в VII — начале XIII вв. (*Животинное городище на р. Воронеж*). Воронеж: Кварта.
- Винников, А. З., Горбаненко, С. А. 2013. Сельское хозяйство жителей Животинного городища. *Stratum plus*, 5, с. 347-357.
- Горбаненко, С. А. 2012. Палеоетноботанические материалы боршевской культуры. *Восточноевропейские древности. Вестник Острогжского историко-художественного музея им. И. Н. Крамского*, 2, с. 230-244.
- Горбаненко, С. А. 2013а. Палеоетноботанические материалы с Животинного городища (по отпечаткам на изделиях из глины). *Древности*, 12, с. 273-282.
- Горбаненко, С. А. 2013b. Палеоетноботанические определения. Приложение 5. В: Петраускас, О. В., Шишкин, Р. Г. *Могильник и поселение черняховской культуры у с. Великая Бугаевка (археологический источник)*. Киев: ИА НАНУ, с. 384-388. Oіum, 2.
- Горбаненко, С. А. 2014а. Палеоетноботанические исследования материалов с Животинного городища по отпечаткам на изделиях из глины. Приложение. В: Винников, А. З. *Юго-Восточная окраина славянского мира в VII — начале XIII вв. (Животинное городище на р. Воронеж)*. Воронеж: Кварта, с. 355-359.
- Горбаненко, С. А. 2014b. Палеоетноботанічні дослідження слов'янських пам'яток Буковини. *Археологічні студії*, 5, с. 200-211.
- Горбаненко, С. А. 2014с. Рільництво у носіїв боршевської культури. *Археологія*, 2, с. 110-120.
- Горбаненко, С. А. 2015а. Палеоетноботанические материалы пражской культуры. *Краткие сообщения Института археологии*, 238, с. 296-315.
- Горбаненко, С. А. 2015b. Палеоетноботанічні визначення матеріалів за відбитками на уламках кераміки з Іваної гори. Додаток 4. В: Супруненко, О. Б., Пуголовко, Ю. О. *Дослідження літописної Лтави: Іванова гора*. Київ, 2, с. 162.
- Горбаненко, С. А. 2015с. Палеоетноботанічні дані з поселення райковецької культури Мала Снітинка. *Археологія*, 1, с. 109-116.
- Горбаненко, С. А. 2015d. Результати палеоетноботанічних досліджень на виробках з глини з посаду літописної Лтави за 2012 р. Додаток 3. В: Супруненко, О. Б., Пуголовко, Ю. О. *Дослідження літописної Лтави: Іванова гора*. Київ, 1, с. 146.

- Горбаненко, С. А. 2017. «Магічний» посуд давніх слов'ян. В: Добржанський, О. В. (голова). *Археологія Буковини: здобутки та перспективи: Тези доповідей наукового семінару, м. Чернівці, 15 грудня 2017 р.* Чернівці: Технодрук, с. 30-31.
- Горбаненко, С. А., Пашкевич, Г. О. 2010. *Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. – I тис. н. е.)*. Київ: Академперіодика.
- Горбаненко, С. А., Пуголовок, Ю. О. 2015. Продукти землеробства у літописній Лтаві. *Древности 2014 – 2015*, 13 – 14, с. 166-180.
- Дубицький, О. С., Філоп, О. В. 1995. Охоронні дослідження багатошарового поселення біля с. Мала Снітинка на Київщині. В: *Древние культуры и цивилизации Восточной Европы: Материалы 2-й международной археологической конференции студентов и молодых ученых. Одесса, февраль 1995 г.* Одесса, 1995, с. 75-76.
- Касюк, А. Ф. 2016. Барыскавичі-1 – славянське посеління на Мазыршчыне. В: Сьманович, Т. Н. (ред.). *Мозырыця: люди, события, время: материалы Международной научно-практической конференции, Мозырь, 26 – 27 мая 2016 г.* Мозырь: УО МГПУ им. И. П. Шамякина, с. 16-20.
- Касюк, А. Ф. 2018. Барыскавичі 1 – посеління V – XI ст. у Мазырськ Палессі. In *Sclavenia terra*, 2, с. 19-52.
- Ковалевский, В. Н. 2002. *Славянские жилища VIII – первой половины XI вв. в Днепро-Донском лесостепном междуречье*. Диссертация к. и. н.
- Козак, Д. Н. 2012. *Поселення неврів, слов'ян і германців на Стирі*. Київ: ІА НАНУ.
- Козак, Д. Н. 2016. *Хрінники (Шанків Яр) – пам'ятка давньої історії Волині. Дослідження 2010 – 2014 рр.* Київ: ІА НАНУ.
- Козак, Д. Н., Шкоропад, В. В., Прищепа, Б. А. 2004. *Давні землероби Волині (пам'ятка археології на Хрінницькому водоймищі)*. Київ: ІА НАНУ.
- Кравченко, Н. М., Пашкевич, Г. А. 1985. Некоторые проблемы палеоботанических исследований (по материалам Обуховской территориальной группы памятников I тыс. н. э.). В: Генинг, В. Ф. (ред.). *Археология и методы исторических конструкций*. Киев: Наукова думка, с. 177-190.
- Кравченко, Н. М., Петраускас, О. В., Шишкин, Р. Г., Петраускас, А. В. 2007. *Памятники археологии позднееримского времени правобережной Киевщины*. Киев: КНТ.
- Лошенко, М. И. 2015. Ботанические находки с селища Борисковичи Первые. *Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2013 г.*, с. 269-271.
- Ляпушкин, И. И. 1949. Старослов'янське поселення VIII – XIII ст. на території м. Полтави (за матеріалами польових розшукув 1940, 1945 і 1946 рр.). *Археологічні пам'ятки УРСР*, I, с. 58-75.
- Ляпушкин, И. И. 1951. Итоги полевых изысканий 1945 года в бассейне р. Ворсклы и некоторые выводы из них. *Советская археология*, XV, с. 17-43.
- Ляпушкин, И. И. 1961. *Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа*. Москва: Наука. Материалы и исследования по археологии СССР, 104.
- Магомедов, Б. В., Абашина, Н. С., Солтис, О. Б. 2003. *Пам'ятки черняхівської культури в Київській області*. Київ: ІА НАНУ.
- Макаренко, М. 1925. Городище «Монастирище». *Записки історичної секції ВУАН. Науковий збірник за рік 1924*, 19, с. 3-23.
- Пашкевич, Г. О., Горбаненко, С. А. 2002а. Палеоетноботанічне відкриття 2001 р. (матеріали пізньороменського часу з літописної Лтави). *Археологічні відкриття в Україні 2000 – 2001 рр.*, с. 210-211.
- Пашкевич, Г. О., Горбаненко, С. А. 2002б. Палеоетноботанічний спектр пізньороменського часу з літописної Лтави (за відбитками на кераміці). *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, с. 134-139.
- Петраускас, О. В. 2014. Деякі підсумки досліджень комплексу пам'яток пізньоримського часу біля с. Комарів. *Oium*, 4, с. 165-183.
- Петраускас, О. В., Шишкин, Р. Г. 2009. Некоторые результаты исследования поселения черняховской культуры Великая Бугаевка 1. *Vita Antiqua*, 7 – 8, с. 201-226.
- Петраускас, О. В., Шишкин, Р. Г. 2013. *Могильник и поселение черняховской культуры у с. Великая Бугаевка (археологический источник)*. Киев: ИА НАНУ. *Oium*, 2.
- Петраускас, О. В., Горбаненко, С. А. 2014. Особливості керамічного комплексу з поселення Велика Бугаївка. *Археологія*, 4, с. 126-130.
- Петраускас, О. В., Панікарський, А. В., Милашевський, О. С., Діденко, С. В., Сергєєва, М. С. 2016. Матеріали археологічних досліджень об'єкту 3 вельбарської культури на поселенні Хрінники 1. *Археологічні дослідження в Україні 2015 р.*, с. 164-168.
- Петрашенко, В. О. 1992. *Слов'янська кераміка VIII – X ст. Правобережжя Середнього Подніпров'я*. Київ: Наукова думка.

- Пуголовков, Ю. О., Калашник, Є. С. 2009. Дослідження Полтавської фортеці: Старе місто. Київ; Полтава. Дослідження посаду літописної Лтави і полкової Полтави, 4.
- Русанова, Н. П., Тимошук, Б. А. 1984. Кодын – славянские поселения V – VIII вв. на р. Прут. Москва: Наука.
- Савич, В. П., Богуцкий, А. Б. 1977. Разведки на Волини. Археологические открытия 1976 г., с. 368-370.
- Смішко, М. Ю. 1964. Поселення III – IV ст. н. е. із слідами скляного виробництва біля с. Комарів Чернівецької області. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 5, с. 67-80.
- Супруненко, О. Б., Мироненко, К. М., Пуголовков, Ю. О., Шерстюк, В. В. 2008. Дослідження посаду літописної Лтави. 1: Миколаївська гірка. Київ; Полтава: ІА НАНУ, ЦП НАНУ, ЦОДПА.
- Супруненко, О. Б., Пуголовков, Ю. О., Мироненко, К. М., Шерстюк, В. В. 2009а. Дослідження посаду літописної Лтави. 2: Інститутська гора. Київ; Полтава: ІА НАНУ, ЦП НАНУ, ЦОДПА, 1.
- Супруненко, О. Б., Пуголовков, Ю. О., Мироненко, К. М., Ткаченко, О. М., Шерстюк, В. В., Яремченко, В. А. 2009б. Дослідження посаду літописної Лтави. 3: Інститутська гора. Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, ЦОДПА, 2.
- Супруненко, О. Б., Пуголовков, Ю. О. 2015а. Дослідження літописної Лтави: Іванова гора. Київ: ЦП НАНУ і УТОПІК, 1.
- Супруненко, О. Б., Пуголовков, Ю. О. 2015б. Дослідження літописної Лтави: Іванова гора. Київ: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2.
- Ткач, В. 2016. Археологічні пам'ятки, досліджувані Волинською рятівною експедицією під керівництвом Д. Н. Козака в 1998 – 2012 роках на берегах Хрїнінського водосховища. Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею, ХІІп: Матеріали наукової конференції, присвяченої 120-річчю музейної справи на Рівненщині, с. 175-179.
- Щапова, Ю. Л. 1978. Мастерская по производству стекла у с. Комарово (III – IV вв.). Советская археология, 3, с. 230-242.
- Янушевич, З. В., Маркевич, В. И. 1970. Археологические находки культурных злаков на первобытных поселениях Пруто-Днестровского междуречья. В: Янушевич, З. В. (ред.). Интродукция культурных растений. Кишинев: Штиинца, с. 83-110.
- Gorbanenko, S. A. 2017. Archeobotanické nálezy kultury pražského typu z Ukrajiny. Archeologické rozhledy, LXIX, 3, p. 461-475.

REFERENCES

- Antonovich, V. B. 1901. Arkheologicheskaya karta Volynskoi gubernii. Trudy XI arkheologicheskogo s'ezda. Moskva, s. 1-133.
- Bashkatov, Yu. Yu. 2008. Materialy piznorymskoho chasu pivdnia Poltavskoi obl. Arkheolohichniy litopys Livoberezhnoi Ukrainy, 1 – 2, s. 45-49.
- Bashkatov, Iu. Iu. 2010. Novye issledovaniia cherniakhovskikh pamiatnikov na Iuge Srednego Podneprov'ia. Germania-Sarmatia, II, s. 215-239.
- Bashkatov, Yu. Yu., Horbanenko, S. A., Pashkevych, H. O. 2010. Materialy z zemlerobstva seredyny I tys. n. e. Starozhytnosti Livoberezhnogo Podniprovia – 2010, s. 48-58.
- Bashkatov, Yu. Yu., Shyta, T. M. 2010. Novi doslidzhennia pam'iatok cherniakhivskoi kultury na pivdni Serednoho Podniprovia. Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy, 2, s. 146-151.
- Bashkatov, Iu. Iu., Gorbanenko, S. A. 2012. Zemledelie drevnikh zhitel'ei poseleniia Dmitrovka III. Stratum plus, 4, s. 309-320.
- Bobrinskiy, A. A. 1978. Goncharstvo Vostochnoy Evropy. Moskva: Nauka.
- Vinnikov, A. Z. 1995. Slavyane lesostepnogo Dona v rannem srednevekovye (VIII – nachalo XI veka). Voronezh: VGU.
- Vinnikov, A. Z. 2014. Yugo-Vostochnaya okraina slavyanskogo mira v VII – nachale XIII vv. (Zhivotinnoye gorodishche na r. Voronezh). Voronezh: Kvarta.
- Vinnikov, A. Z., Gorbanenko, S. A. 2013. Selskoye khozyaystvo zhitel'ey Zhivotinnogo gorodishcha. Stratum plus, 5, s. 347-357.
- Gorbanenko, S. A. 2012. Paleoetnobotanicheskiye materialy borshevskoy kultury. Vostochnoyevropeyskiye drevnosti. Vestnik Ostrogozhskogo istoriko-khudozhestvennogo muzeya im. I. N. Kramskogo, 2, s. 230-244.
- Gorbanenko, S. A. 2013a. Paleoetnobotanicheskiye materialy s Zhivotinnogo gorodishcha (po otpechatkam na izdeliyakh iz gliny). Drevnosti, 12, s. 273-282.
- Gorbanenko, S. A. 2013b. Paleoetnobotanicheskiye opredeleniia. Prilozhenie 5. In: Petrauskas, O. V., Shishkin, R. G. Mogilnik i poselenie cherniakhovskoi kultury u s. Velikaia Bugaevka (arkheologicheskii istochnik). Kiev: IA NANU, s. 384-388. Oium, 2.

- Gorbanenko, S. A. 2014a. Paleoetnobotanicheskie issledovaniia materialov s Zhivotinnogo gorodishcha po otpechatkam na izdeliakh iz gliny. Prilozhenie. In: Vinnikov, A. Z. *Iugo-Vostochnaia okraina slavianskogo mira v VII – nachale XIII vv. (Zhivotinnoe gorodishche na r. Voronezh)*. Voronezh: Kvarta, s. 355-359.
- Gorbanenko, S. A. 2014b. Paleoetnobotanichni doslidzhennia slov'ianskykh pam'iatok Bukovyny. *Arkheolohichni studii*, 5, s. 200-211.
- Gorbanenko, S. A. 2014c. Rilnytstvo u nosiiv borshevskoi kultury. *Arkheolohiia*, 2, s. 110-120.
- Gorbanenko, S. A. 2015a. Paleoetnobotanicheskiye materialy prazhskoy kultury. *Kratkiye soobshcheniya Instituta arkheologii*, 238, s. 296-315.
- Gorbanenko, S. A. 2015b. Paleoetnobotanichni vyznachennia materialiv za vidbytkamy na ulamkakh keramiky z Ivanovoi hory. Dodatok 4. In: Suprunenko, O. B., Puholovok, Yu. O. *Doslidzhennia litopysnoi Ltavy: Ivanova hora*. Kyiv, 2, s. 162.
- Gorbanenko, S. A. 2015c. Paleoetnobotanichni dani z poselennia raikovetskoi kultury Mala Snitynka. *Arkheolohiia*, 1, s. 109-116.
- Gorbanenko, S. A. 2015d. Rezultaty paleoetnobotanichnykh doslidzhen na vyrobakh z hlyny z posadu litopysnoi Ltavy za 2012 r. Dodatok 3. In: Suprunenko, O. B., Puholovok, Yu. O. *Doslidzhennia litopysnoi Ltavy: Ivanova hora*. Kyiv, 1, s. 146.
- Gorbanenko, S. A. 2017. «Mahichnyi» posud davnikh slov'ian. In: Dobrzhanskyi, O. V. (holova). *Arkheolohiia Bukovyny: zdobutky ta perspektyvy: Tezy dopovidei naukovooho seminaru, m. Chernivtsi, 15 hrudnia 2017 r.* Chernivtsi: Tekhnodruk, s. 30-31.
- Gorbanenko, S. A., Pashkevych, H. O. 2010. *Zemlerobstvo davnikh slov'ian (kinets I tys. do n. e. – I tys. n. e.)*. Kyiv: Akadempriodyka.
- Dubyt'skyi, O. S., Filiuk, O. V. 1995. Okhoronni doslidzhennia bahatosharovoho poselennia bilia s. Mala Snitynka na Kyivshchyni. In: *Drevnie kultury i tsivilizatsii Vostochnoi Evropy: Materialy 2-i mezhdunarodnoi arkheologicheskoi konferentsii studentov i molodykh uchenykh. Odessa, fevral 1995 g.* Odessa, 1995, s. 75-76.
- Kasiuk, A. F. 2016. Baryskavichy-1 — slavianskaje pasielishcha na Mazyr'shchyni. In: Symanovich, T. N. (ed.). *Mozyr'shchina: liudi, sobytia, vremia: materialy Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii, Mozyr, 26 – 27 maia 2016 g.* Mozyr: UO MGPU im. I. P. Shamiakina, s. 16-20.
- Kasiuk, A. F. 2018. Baryskavichy 1 — pasielishcha V—XI st. u Mazyr'skim Palessi. In *Sclavenia terra*, 2, s. 19-52.
- Kovalevskii, V. N. 2002. *Slavianskie zhilishcha VIII – pervoi poloviny XI vv. v Dnepro-Donskom lesostepnom mezhdureche*. Dissertatsiia k. i. n.
- Kozak, D. N. 2012. *Poselennia nevroiv, slov'ian i hermitsiv na Styri*. Kyiv: IA NANU.
- Kozak, D. N. 2016. *Khrinnyky (Shankiv Yar) — pam'iatka davnoi istorii Volyni. Doslidzhennia 2010 – 2014 rr.* Kyiv: IA NANU.
- Kozak, D. N., Shkoropad, V. V., Pryshchepa, B. A. 2004. *Davni zemleroby Volyni (pam'iatka arkheolohii na Khrinnytskomu vodoimyshtsi)*. Kyiv: IA NANU.
- Kravchenko, N. M., Pashkevich, G. A. 1985. Nekotorye problemy paleobotanicheskikh issledovani (po materialam Obukhovskoi territorialnoi grupy pamyatnikov I tys. n. e.). In: Gening, V. F. (ed.). *Arkheologia i metody istoricheskikh konstruktii*. Kiev: Naukova dumka, s. 177-190.
- Kravchenko, N. M., Petrauskas, O. V., Shishkin, R. G., Petrauskas, A. V. 2007. *Pamyatniki arkheologii pozdnerimskogo vremeni pravoberezhnoi Kievshchiny*. Kiev: KNT.
- Loshenkov, M. I. 2015. Botanicheskiye nakhodki s selishcha Boriskovich Pervyye. *Arkheologicheskiye issledovaniya v Evroregerione «Dnepr» v 2013 g.*, s. 269-271.
- Liapushkin, I. I. 1949. Staroslov'ianske poselennia VIII—XIII st. na terytorii m. Poltavy (za materialamy polovykh rozshukiv 1940, 1945 i 1946 rr.). *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, I, s. 58-75.
- Liapushkin, I. I. 1951. Itogi polevykh izyskani 1945 goda v basseine r. Vorskyi i nekotorye vyvody iz nikh. *Sovetskaiia arkheologia*, XV, s. 17-43.
- Liapushkin, I. I. 1961. *Dneprovskoe Lesostepnoe Levoberezhie v epokhu zheleza*. Moskva: Nauka. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 104.
- Mahomedov, B. V., Abashyna, N. S., Soltys, O. B. 2003. *Pam'iatky cherniakhivskoi kultury v Kyivskii oblasti*. Kyiv: IA NANU.
- Makarenko, M. 1925. Horodyshche «Monastyryshche». *Zapysky istorichnoi sekti VUAN. Naukovyi zbirnyk za rik 1924*, 19, s. 3-23.
- Pashkevych, H. O., Gorbanenko, S. A. 2002a. Paleoetnobotanichne vidkryttia 2001 r. (materialy piznoromenskoho chasu z litopysnoi Ltavy). *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 2000 – 2001 rr.*, s. 210-211.
- Pashkevych, H. O., Gorbanenko, S. A. 2002b. Paleoetnobotanichni spektr piznoromenskoho chasu z litopysnoi Ltavy (za vidbytkamy na keramitsi). *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1, s. 134-139.
- Petrauskas, O. V. 2014. Deiaki pidsumky doslidzhen kompleksu pam'iatok piznoromenskoho chasu bilia s. Komariv. *Oium*, 4, s. 165-183.
- Petrauskas, O. V., Shishkin, R. G. 2009. Nekotorye rezultaty issledovaniia poseleniia cherniakhovskoi kultury Velikaia Bugaevka 1. *Vita Antiqua*, 7—8, s. 201-226.
- Petrauskas, O. V., Shishkin, R. G. 2013. *Mogilnik i poselenie cherniakhovskoi kultury u s. Velikaia Bugaevka (arkheologicheskii istochnik)*. Kiev: IA NANU. *Oium*, 2.

- Petrauskas, O. V., Horbanenko, S. A. 2014. Osoblyvosti keramichnoho kompleksu z poselennia Velyka Buhaivka. *Arkheolohiia*, 4, s. 126-130.
- Petrauskas, O. V., Panikarskyi, A. V., Mylashevskiy, O. S., Didenko, S. V., Serhieieva, M. S. 2016. Materialy arkheolohichnykh doslidzhen ob'iektu 3 velbarskoj kultury na poselenni Khrinnyky 1. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2015 r.*, s. 164-168.
- Petrashenko, V. O. 1992. *Slov'ianska keramika VIII – X st. Pravobe-rezhzhia Serechno Podniprova*. Kyiv: Naukova dumka.
- Puholovok, Yu. O., Kalashnyk, Ye. S. 2009. *Doslidzhennia Poltavskoi fortetsi: Stare misto*. Kyiv; Poltava. Doslidzhennia posadu litopysnoi Ltavy i polkovoi Poltavy, 4.
- Rusanova, N. P., Timoshchuk, B. A. 1984. *Kodyn – slavyanskiye poseleniya V – VIII vv. na r. Prut*. Moskva: Nauka.
- Savich, V. P., Bogutskii, A. B. 1977. Razvedki na Volyni. *Arkheologicheskie otkrytiia 1976 g.*, s. 368-370.
- Smishko, M. Yu. 1964. Poselennia III – IV st. n. e. iz slidamy sklianoho vyrobnytstva bilia s. Komariv Chernivetskoj oblasti. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 5, s. 67-80.
- Suprunenko, O. B., Myronenko, K. M., Puholovok, Yu. O., Sherstiuk, V. V. 2008. *Doslidzhennia posadu litopysnoi Ltavy*. 1: Mykolaivska hirka. Kyiv; Poltava: IA NANU, TsP NANU, TsODPA.
- Suprunenko, O. B., Puholovok, Yu. O., Myronenko, K. M., Sherstiuk, V. V. 2009a. *Doslidzhennia posadu litopysnoi Ltavy*. 2: Instytutaska hora. Kyiv; Poltava: IA NANU, TsP NANU, TsODPA, 1.
- Suprunenko, O. B., Puholovok, Yu. O., Myronenko, K. M., Tkachenko, O. M., Sherstiuk, V. V., Yaremenchenko, V. A. 2009b. *Doslidzhennia posadu litopysnoi Ltavy*. 3: Instytutaska hora. Kyiv; Poltava: TsP NANU i UTOPIK, TsODPA, 2.
- Suprunenko, O. B., Puholovok, Yu. O. 2015a. *Doslidzhennia litopysnoi Ltavy: Ivanova hora*. Kyiv: TsP NANU i UTOPIK, 1.
- Suprunenko, O. B., Puholovok, Yu. O. 2015b. *Doslidzhennia litopysnoi Ltavy: Ivanova hora*. Kyiv: TsP NANU i UTOPIK, 2.
- Tkach, V. 2016. Arkheolohichni pam'iatky, doslidzhuvani Volynskoiu riativnoiu ekspedytsiieiu pid ke-rivnytstvom D. N. Kozaka v 1998–2012 rokakh na berehakh Khrinnytskoho vodoskhovyscha. *Naukovi zapysky Rivnenskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu*, XIIIn: Materialy naukovoï konferentsii, prysviachenoi 120-richchiiu muzeinoi spravy na Rivnenshchyni, s. 175-179.
- Shchapova, Iu. L. 1978. Masterskaia po proizvodstvu stekla u s. Komarovo (III – IV vv.). *Sovetskaia arkheolohiia*, 3, s. 230-242.
- Yanushevich, Z. V., Markevich, V. I. 1970. Arkheologicheskiye nakhodki kulturnykh zlakov na pervobytnykh poseleniyakh Pruto-Dnestrovskogo mezhdurechia. V.: Yanushevich, Z. V. (ed.). *Introduktsiya kulturnykh rasteniy*. Kishinev: Shtiintsa, s. 83-110.
- Gorbanenko, S. A. 2017. Archeobotanické nálezy kultury pražského typu z Ukrajiny. *Archeologické rozhledy*, LXIX, 3, p. 461-475.

S. A. Gorbanenko

«MAGICAL» VESSELS OF THE ANCIENT SLAVS

The article contains a selection of molded by hand ordinary household utensils of the ancient Slavs with a great number of prints of grains of cultivated plants. Because of a number of attributes, we should recognize such inclusion of botanical residues to the molding mass as non-random. However, they cannot be included in the technological techniques of making vessels.

The main forms of vessels are pots of large sizes and frying pans or braziers. Both forms constantly contacted with corn (storage, drying of the grain, cooking). Their interpretation as common daily things endowed with «household magic» is suggested. We assume that this combination should «harmonize» the vessel with the product of its permanent contact (corn). Probably, such an act of adding grain was associated with the agricultural world outlook of people who made and used such vessels.

Keywords: ancient Slavs, vessels, prints of cereals, household magic.

Translated by M. S. SERGEYEVA
Одержано 16.02.2018

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда 12, Київ, 04210, Україна, gorbanenko@gmail.com.

GORBANENKO Serhiy A., Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingradu ave. 12, Kyiv, 04210, Ukraine, gorbanenko@gmail.com.

УДК: 904.2(282.247.32-197.4)“653”

Я. В. Володарець-Урбанович

РЕЧІ ПОБУТОВО-РЕМІСНИЧОГО ХАРАКТЕРУ В СКЛАДІ СЛОВ'ЯНСЬКИХ СКАРБІВ КОЛА МАРТИНІВКИ

У статті розглянуті знахідки речей побутово-ремісничого характеру, що були виявлені в складі кількох дніпровських скарбів першої хронологічної групи за О. О. Щегловою.

Ключові слова: дніпровські скарби першої хронологічної групи за О. О. Щегловою, «старожитності антиів», раннє середньовіччя, пряслиця, ножі, пробійник, різець, тесло, злитки металу, шаблони.

Вступ¹. Одним із унікальних явищ епохи раннього середньовіччя на теренах Середнього Подніпров'я та Дніпровського Лівобережжя стала поява дніпровських скарбів прикрас VII ст. Свого часу, О. О. Щеглова поділила ці комплекси на дві групи за їх приналежністю: скарби ювелірів та сімейні скарби² (Щеглова 1990; 1999, с. 291). Хоча за новітніми дослідженнями виділено вотивні комплекси (Родинкова, Сапрыкина, Сычева 2018). Слід наголосити, що подібні розділення досить умовні, це можливо робити на основі поєднання кількох ознак — речезнавчий та трасологічний аналізи знахідок, обстеження місця виявлення та прилеглої території. На жаль, майже половина комплексів не має достатньої інформації для однозначного їх трактування³.

Деякі із цих комплексів VII ст. включають в себе незначну кількість речей побутово-ремісничого характеру. Однак, такі вироби не були об'єктом спеціального дослідження. Не слід виключати і їх сакральну функцію (напр.: Горюнова 1992). Однак, її визначення є не більш ніж «гадання на кавовій гущі». Крім того, за даними етнографії у первісних суспільствах побутова та сакральні функції часто нероздільні чи сильно пов'язані між собою. Тож, у цьому дослідженні акцент буде поставлено саме на побутове визначення.

Кілька скарбів було виявлено у ліплених горщиках — Вільховчик (Приходнюк 1979, с. 90, рис. 6: 1; 1980, с. 129, рис. 19: 1), Трубчевськ

1 Ця робота є продовженням доповненого та переробленого дослідження (Володарець-Урбанович 2017).

2 О. О. Щеглова використовує термін «клади-ларчики». Однак, на мій погляд, даний термін не надто вдалий, адже він наче передбачає наявність скриньок.

3 Розділення скарбів на різні групи за приналежністю може бути досить різним (напр.: Балонов 1991).

(Приходнюк, Падин, Тихонов 1996, с. 79), Угли (Корзухина 1996, с. 418), Черкаська Конопелька (Родинкова, Сапрыкина 2015, с. 44) та Острогожськ (Березуций, Золотарев, Куцев 2017, с. 131, 136, рис. 2: 1), залізному шоломі — Колосково (Корзухина 1996, с. 418) та амфорі — Хитці (Володарець-Урбанович, Сидоренко 2016, с. 120). Ці знахідки не будуть розглядатися, т. я. виступали способом зберігання комплексу.

Також із дослідження вилучені знахідки кінського спорядження: вудила — Козіївка / Нова Одеса (Корзухина 1996, с. 401, табл. 58: 17), Гапонове (Гавритухин, Обломский 1995, с. 143, рис. 6: 1, 2; Ахмедов, Обломский 1996, с. 16, рис. 32: 1), Шевченково (Родинкова 2014b, с. 393; Rodinkova 2018, р. 675, Fig. 2: 13, 14) та деталі зброї: списи та шолом — Колосково (Корзухина 1996, с. 418, 420, табл. 99: 5, 6), деталі піхов та руків'я шаблі — Мартинівка (Приходнюк та ін. 1991, с. 79, 81, рис. 1, 5, 6; Корзухина 1996, табл. 13: 8—10), Суджа-Замостя (Родинкова, Сапрыкина, Сычева 2018, с. 136, рис. 1: 3–49; 4: 43, 44), що походять із скарбів кола Мартинівка (Казанский 2015).

Крім того, більша частина цих скарбів була виявлена «за випадкових обставин випадковими людьми» (Щеглова 2000). І якщо власне ювелірні вироби ще могли привертати увагу, то залізні, вкриті корозією вироби просто викидалися чи знищувалися. Тому частину знахідок побутових речей ми знаємо лише за усними описами, що не дає точної впевненості у правильності їх описання.

Отже, речі побутово-ремісничого характеру виявлені в складі Великобудківського⁴, Колосківського, Курилівського, Козіївсько-Новоодеського, Суджа-Замостянського, Смородівського, Суджанського, Шевченківського та Гапонівського скарбів. Також певні залізні речі були виявлені в складі Хитцівського скарбу, однак в тій частині, що була знищена грабіжниками (Володарець-Урбанович, Сидоренко 2016), тому із аналізу цей комплекс виключений (рис. 1).

Аналіз речей. Лише у двох випадках виявлено глиняні *пряслиця* — Смородино та Шевченкове. Виріб із Смородино (рис. 2: 9; Корзухина 1996, с. 403, табл. 60: 5) являв собою глиняне пряслице чорного кольору із лискованою поверхнею. По вертикалі сильно сплюснене, асиметричне. По ребру зроблені косі врізи-канелюри. Імовірно, належить до виробів черняхівської культури (Магомедов 2015, рис. 12). Принаймні, аналогії серед слов'янських пряслиць воно не знаходить (Петрашенко 1988; Приходнюк 2005; Обломский 2016). Тож не виключено, що виріб був повторно використаний в епоху раннього середньовіччя.

Випадки повторного використання пряслиць слов'янами зафіксовані кілька разів (рис. 3). Зокрема, на поселенні Олександрівка 1, в житлі 33 (київський горизонт), на рівні підлоги із іншими подібними виробами виявлено пряслице милоградської культури раннього залізного часу (Герпиловський, Шекун 1996, с. 26). Принаймні одне черняхівське пряслице⁵ (Магомедов / тип A111a) виявлено в житлі 36 празької культури на поселенні Бернашівка

4 Скарб із Великих Будок В. М. Горюнова та В. Є. Родінкова відносять до перехідних між першою (Мартинівка) та другою (Пастирське-Харівка) групою (Горюнова, Родинкова 1999, с. 188–189). Цей комплекс часто розглядають разом із іншими скарбами першої групи (Гаритухин, Щеглова 1996, с. 55; Щеглова 1999; Обломский 2016, с. 23–24) чи взагалі виключають із цього кола старожитностей (Приходнюк 2001, с. 47). В цьому дослідженні він розглядається разом із іншими комплексами першої групи.

5 Ще одне (біконічне) пряслице із цього комплексу (Гавритухин 2005, рис. 30: 6) знаходить аналогії як серед черняхівських (Магомедов 2016, рис. 1; 2), так і ранньосередньовічних (Петрашенко 1988, рис. 1; Приходнюк 2005, рис. 23; Обломский 2016, рис. 25) виробів.

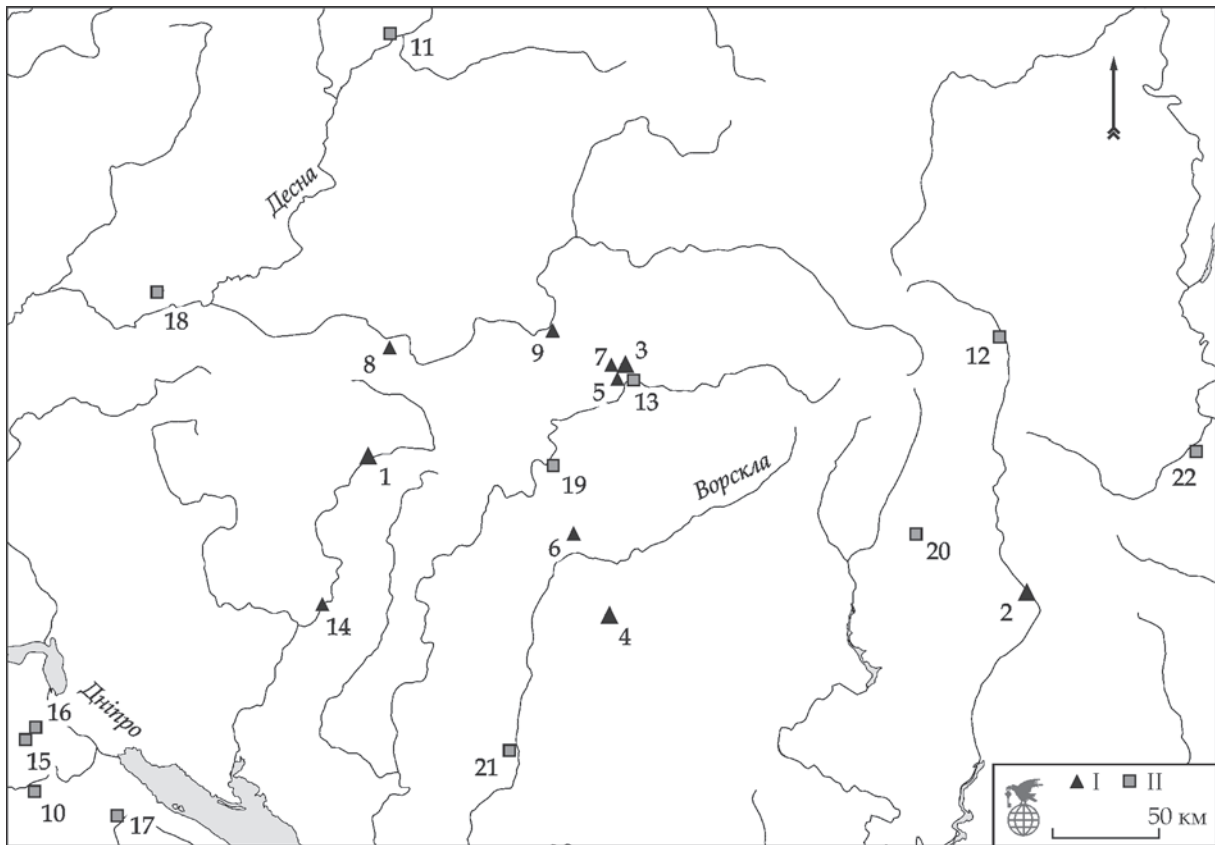

Рис. 1. Карта знахідок скарбів кола Мартинівки із знахідками речей побутово-ремісничого характеру. Умовні позначення: I — скарби із речами побутово-ремісничого характеру; II — скарби без речей побутово-ремісничого характеру. Пам'ятки: 1 — Великі Будки; 2 — Колосково; 3 — Курилівка; 4 — Козіївка / Нова Одеса; 5 — Суджа-Замостьє; 6 — Смородино; 7 — Суджа; 8 — Шевченко; 9 — Гапонове; 10 — Вільховчик; 11 — Трубчевськ; 12 — Угли; 13 — Черкаська Конопелька; 14 — Хитці; 15 — Мартинівка; 16 — Малий Ржавець; 17 — Хацьки; 18 — Мена; 19 — Нижня Сироватка; 20 — Перше Цепляєво; 21 — Полтава; 22 — Острогжськ

(Винокур, Гуцал, Мегей 1990; Винокур, Мегей 1992; Винокур 1997, рис. 43; Гавритухин 2005, рис. 30: 4, 5), зафіксовано на рівні долівки, під завалом глиняної обмазки стіни (умовно-закритий комплекс). На поселенні праяскої культури Лука-Каветчина, в кількох ранньосередньовічних комплексах, виявлено праяслиця черняхівської культури — житло 18 (глибина виявлення 1,7 м — на рівні підлоги; Магомедов / тип C21), 25 (Магомедов / тип E) та 26 (глибина виявлення 1,1 м, загальна глибина об'єкту 1,8 м; Магомедов / тип A211) (Вакуленко, Приходнюк 1984, рис. 38: 21, 23, 32; Магомедов 2015). На Пастирському городищі у 1990 р. було виявлено черняхівське праяслище — Магомедов / тип E (Брайчевський, Приходнюк 1990, рис. 27: 4; Приходнюк 2005, рис. 23: 10; Магомедов 2015, рис. 10: E). Хоча не виключено, що на пам'ятці є незначний шар черняхівської культури. Так, що слов'яни могли використовувати праяслиця попередніх культур.

Чотири праяслиця із складу Шевченківського скарбу (Родинкова 2014b, с. 393; Rodinkova 2018, р. 675, Fig. 2: 6–12) належать до біконічних — Петрашенко / тип 1 (Петрашенко 1988, с. 27, рис. 1).

Скарб із Смородино включає в себе речі жіночого вбранні (рис. 2). Судячи з того, що фібул було чотири, дві з них явно парні (Корзухина 1996, табл. 60: 12, 13), можна припустити, що комплекс включав два убори. Хоча,

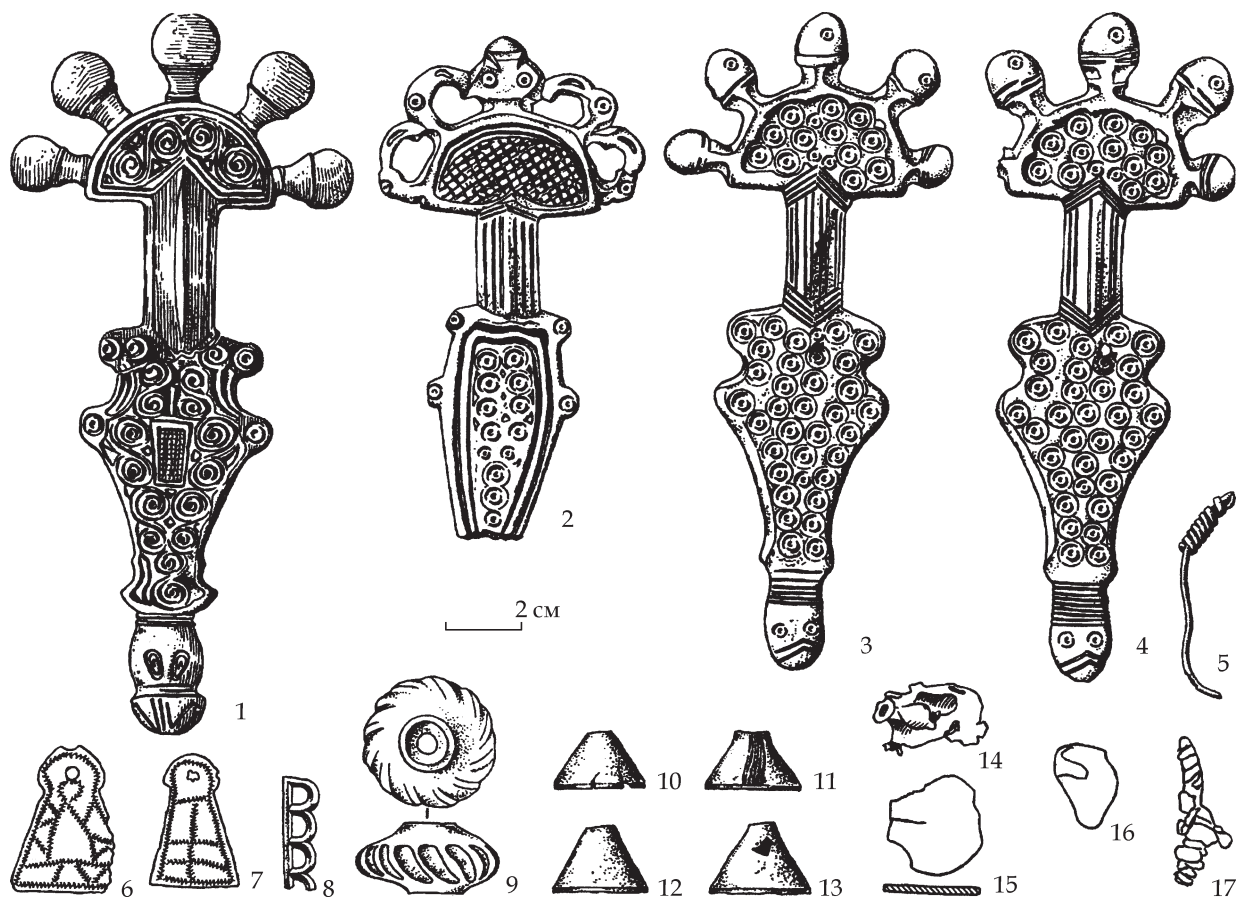

Рис. 2. Скарб зі Смородина:
1–4 – фібули;
5 – деталь пружинного механізму фібули;
6, 7 – трапецієподібні підвіски;
8 – свинцево-олов'яниста ажурна підвіска;
9 – пряслице;
10–13 – ворворки;
14–16 – шматки оплавленого свинцю та скла

Г.Ф. Корзухіна не виключала, що ці речі походять із зруйнованих поховань. Однак, на кремаційних могильниках пальчасті фібули невідомі — виключення складає лише знахідка із поховання 4 могильника Усох — мідна ніжка пальчастої фібули, що належить до типу «Гурзуф» і датується періодом другої половини V — першої половини VI ст. (Падин 1960, с. 318, рис. 2: 6; Гавритухин, Казанский 2006, с. 311–314; Обломский 2016, с. 49). Можливо просто не існувало традиції класти їх в поховання. Скарб із Шевченково включає в себе в основному прикраси жіночого вбрання.

Пряслиця трапляються в складі поховального інвентарю (виявлені в основному по одному⁶) могильників колочинської культури (рис. 3): Княжий, поховання 22, Лебязе, поховання 25, 33, 42, 44, 45, 54, 58, 64, 66, 69, 77 (Липкинг 1974; Тихомиров 1990), Нижня Тошиця, поховання 3 (Поболь 1974, с. 178, рис. 12: 4), Бездрик, курган 1, поховання 3 (2 екз.) (Обломский, Приймак, Терпиловский 1999) Бездрик, курган 3, поховання 1 (2 екз.) (Обломский, Приймак, Терпиловский 2011, с. 16, рис. 10: 6, 7), Картамишево II, поховання 1, 26, 37, 43, 51 (Горюнова 2004, рис. 6: 9, 19–22), Усох, поховання 5 (Падин 1960); празької культури: Корчак, курган 3 (Петров 1963, с. 20–21)⁷ та в інгумаціях із речами кола «старожитностей антив» (Синиця

6 Про можливі причини виявлення пряслиць по одному, див.: Curta 2004, p. 69, 72.

7 Під час археологічних розкопок однієї із пам'яток поблизу с. Корчак С. С. Гамченко вважав залишки печей-кам'янок поховальними спорудами. Ця пам'ятка «Корчак, ґрунтовий могильник» не залучена до цього дослідження (Петров 1963, с. 26; Русанова, 1973).

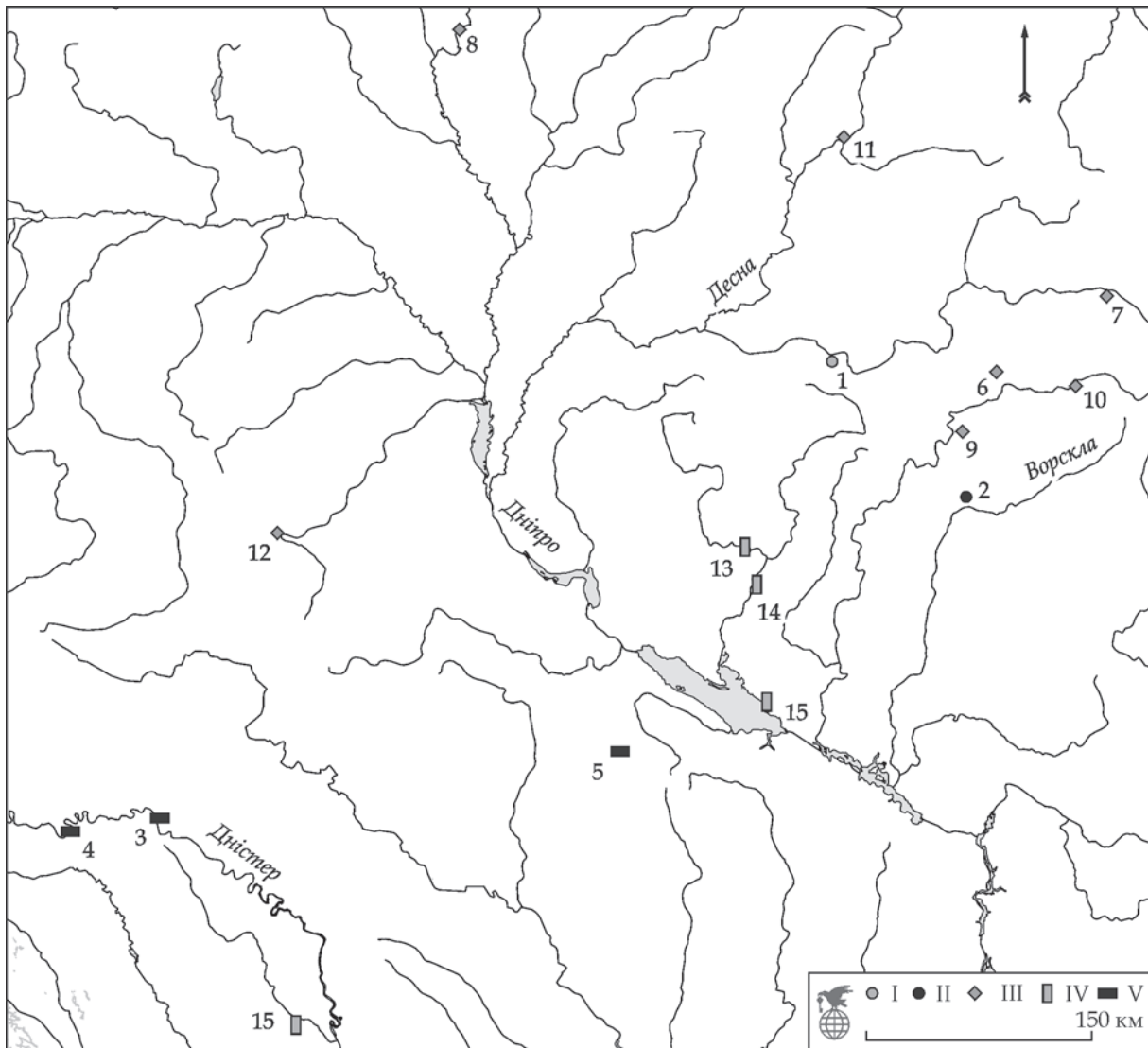

Рис. 3. Карта поширення знахідок пряслиць, використаних в роботі. Умовні позначення: I — знахідки слов'янських пряслиць в скарбах; II — знахідки черняхівських пряслиць в скарбах; III — знахідки пряслиць із кремаційних могильників; IV — знахідки пряслиць із інгумацій із речами кола «старожитностей антів»; V — знахідки пряслиць черняхівської культури повторно використані слов'янами в епоху раннього середньовіччя. Пам'ятки: 1 — Шевченкове; 2 — Смородино; 3 — Бернашівка; 4 — Лука-Каветчина; 5 — Пастирське городище; 6 — Княжий; 7 — Лебяже; 8 — Нижня Тошиця; 9 — Бездрик; 10 — Картамишево II; 11 — Усох; 12 — Корчак; 13 — Постав-Муки; 14 — Засуля; 15 — Градизьк; 12 — Селіште

1999, табл. II; Володарець-Урбанович 2009, табл. 1): Селіште, поховання 59 (виявлено в районі правого зап'ястя) (Рафалович, Лапушнян 1974, с. 138), Постав-Муки (Авенариус 1896), Засуля (Сухобоков 1988, с. 4–5; Сухобоков, Юренко 1990, с. 157) та Градизьк (Кракало 2002, с. 86)⁸. Тож можна припустити, що пряслиця могли носити при собі. За матеріалами ранньосе-

⁸ Пряслице виявлено в складі поховального інвентарю поховання 2 із речами кола «старожитностей антів» поблизу с. Олексіївка (Родинкова 1996, с. 162). Хоча є певні застереження щодо документації цього комплексу та належності виробів до поховання (Синиця, 1999).

редньовічних могильників Криму, пряслиця часто в похованнях виявлені в районі правого плечевого суглобу чи на грудях біля фібул, що вказує на можливість їх використання в якості підвісок до фібул чи деталей намиста (Хайрединова 2011, с. 65, рис. 2.19: 4–10) ⁹.

Між іншим, в складі Шишинського скарбу, що належить до кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей ¹⁰, також виявлено пряслище із мергелю (Обломский 1991, с. 23, 180–181, рис. 54; Обломский, Терпиловский 2007, с. 133–134, рис. 18; 19). В скарбі виявлено дві парні фібули та три браслети, що, можливо, складали вбрання однієї людини. Також серед супровідного інвентарю поховань київської культури виявлені пряслиця (Терпиловский, Абашина 1992, с. 41, табл. 2; Терпиловский 2004а, с. 39; Обломский 2007, табл. 16) — Казаровичи, поховання 2 (11 екз.), Нові Безрадичі, поховання 1 (1 фр.) та 12 (1 екз.), Киреївка, поховання 1 (1 екз.), Шмирево, поховання 2 (1 екз.), Шишино 5, поховання 3 (2 екз.) та Інясево, поховання 4 (1 екз.).

Інші знахідки побутово-ремісничих речей виготовлені із заліза. Ці знахідки можуть бути речами, що використовувалися в повсякденному побуті, могли бути призначені на обмін, якщо припустити, що частина із скарбів могла належати ювелірам. Адже це питання стосується суспільного розподілу праці і чи було на момент третьої чверті I т. н. е. бронзоліварне виробництво, виробництво заліза та ковальство виділені в окремі галузі та розділені між собою. На нероздільність бронзоліварництва та ковальства начебто вказує житло 31 поселення Ріпнів II, на черені печі 3 якого виявлено окиси міді поруч з залізними шлаками (Баран 1972, с. 222–223; Паньков 1990, с. 381). Але фактично, цей випадок вказує на спільне використання теплотехнічного пристрою. Тож скоріш за все, залізні речі складали цінність для їх господаря (тому і були заховані разом із прикрасами), а зазвичай використовувались у побуті.

Власне скарби залізних побутових речей відомі на городищі Колочин I (Сымонович 1963, с. 133, рис. 27) (колочинська культура) та на поселенні Пеньківка, Макарів Острів, житло 1 (Березовець 1963, с. 183–186, рис. 20; Михайлина 2007, рис. 52) (райковецька культура). Імовірно, залізо та залізнi вироби становили цінність.

Поширеною категорією побутово-ремісних речей в скарбах є *ножі*. Крім побутових функцій, він міг бути засобом захисту — зброєю. Вони виявлені в складі Колосківського (Корзухина 1996, с. 419–420), Суджанського (Корзухина 1996, с. 404) та Шевченківського (2 екз.) (Родинкова 2014b, с. 393; Rodinkova 2018, р. 675, Fig. 2: 7, 8) комплексів (рис. 4).

Виріб із Суджи автор знахідки описував як «кинджал». Можливо, селянин сприйняв довжину ножа (леза і черешка) за загальну довжину лека. Що і породило таку інтерпретацію. Клинкової зброї у слов'ян епохи раннього середньовіччя досить мало. Це такі знахідки (рис. 4): Мартинівка (скарб) — Р-подібна скоба, обкладка гарди та деталі піхов (Приходнюк та

9 Такі випадки зафіксовані в Скалістому (склеп 421, поховання 1, склеп 101, склеп 434) (Веймарн, Айбабин 1993, с. 11, 101, 107, рис. 4; 74; 77), Лучистому (склеп 126, поховання 2). Всі ці комплекси датуються першою половиною V ст. і не містять речей дніпровського походження. Тому в якості аналогії залучені дотично.

10 Речі побутового характеру виявлені в трьох скарбах кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей. Крім, Шишинського, це Брянський (Усухський) комплекс — кістяна проколка, пружинні залізні ножиці, залізний різець (Ахмедов, Обломский, Радюш 2013; 2015, с. 159), Замятино-Юрьєво — вишпески металу (літники) (Обломский 2018, с. 624, рис. 5: 2, 5). Крім того, в комплексі із Нижнього Козачого 10, за повідомленням А. М. Обломським, виявлено залізне кресало.

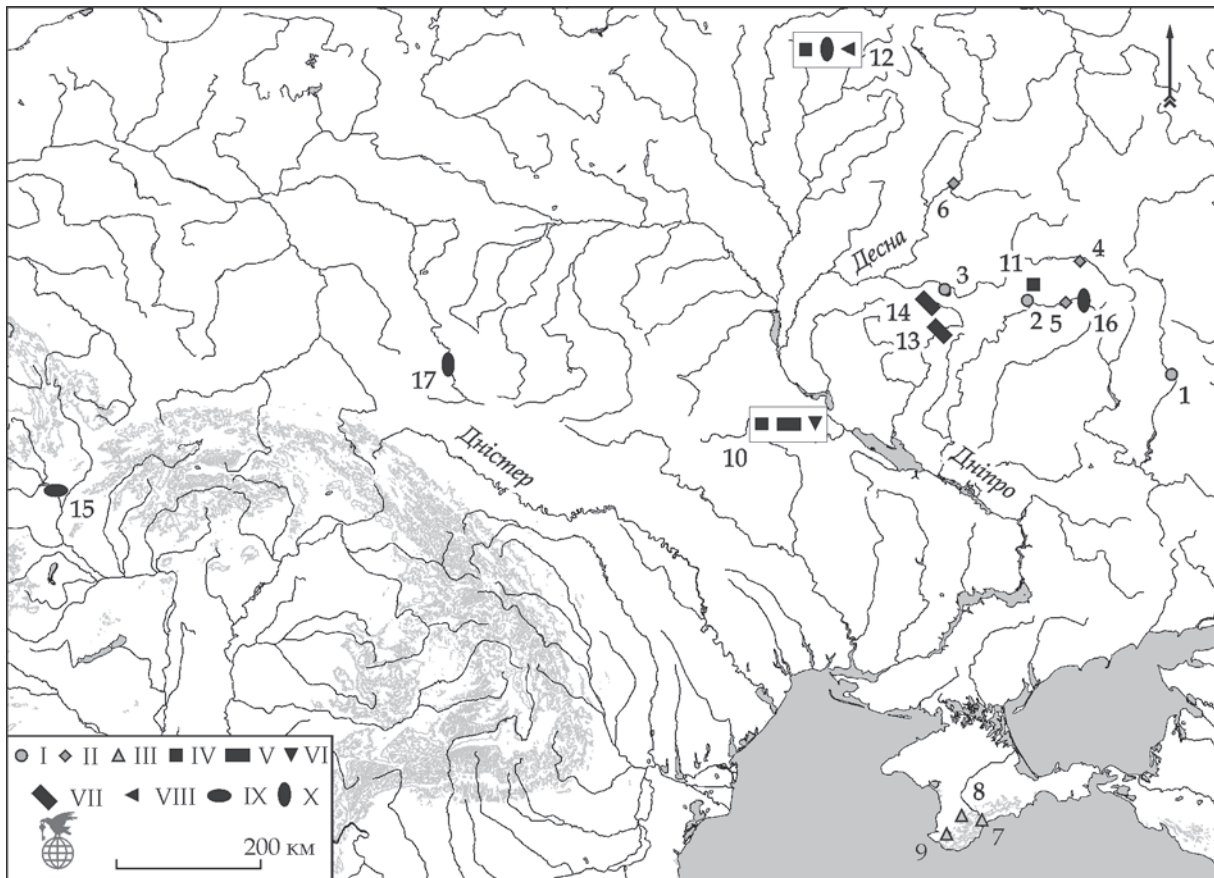

Рис. 4. Карта знахідок ножів, деталей піхов та клинкової зброї, використаних в роботі. Умовні позначення: I — знахідки ножів в скарбах; II — знахідки ножів із кремаційних могильників; III — знахідки ножів у похованнях із дніпровськими речами на ранньосередньовічних могильниках Криму; IV — знахідки Р-подібних скоб від піхов; V — знахідки обкладинок гард; VI — деталі піхов; VII — знахідки гард; VIII — знахідки бойових ножів; IX — знахідки скрамасаків; X — знахідки мечів. Пам'ятки: 1 — Колосово; 2 — Суджа; 3 — Шевченкове; 4 — Лебязе; 4 — Картамишево II; 6 — Усох; 7 — Лучисте; 7 — «Баклинський овраг»; 9 — Ескі-Кермен; 10 — Мартинівка; 11 — Суджа-Замостьє; 12 — Нікодівово; 13 — Великі Будки; 14 — Красне 4; 15 — Пржитлуки; 16 — Картамишево; 17 — Ключово

ін. 1991, с. 79, 81, рис. 1: 5, 6; Корзухина 1996, табл. 13: 8–10); Суджа-Замостьє (скарб) — Р-подібна скоба від піхов (Родинкова, Сапрыкина, Сычева 2018, рис. 1: 43, 44); Нікодівово (городище) — меч, бойові ножі та Р-подібна скоба від піхов (Седин 2011, с. 73, рис. 6; Обломский 2016, с. 43); Великі Будки (городище) — гарда (Ильинская 1969, рис. 2: 12); Красне 4 (поселення) — перехрестя меча чи кинджалу (Казанский 2015, с. 51; Обломский 2016, с. 43); Пржитлуки (могильник), поховання 114 — скрамасакс (Казанский 2015, с. 51; Елинкова 2015, рис. 18, 3).

Визначення етнокультурного контексту мечів із Картамишево (Радюш 2012, с. 141–143, рис. 2: 2; Казанский 2015, с. 49) та Ключова (Терський, Стрельченко, Войнаровський 2014, с. 8–12, рис. 2: 1), проблематичне, особливо, враховуючи відсутність інформації щодо контексту цих знахідок.

Слід відмітити, що в переважній більшості знахідки клинкової зброї, їх фрагментів чи деталей піхов пов'язані саме з колочинськими пам'ятками. Саме в ареалі цієї культури і виявлені скарби із знахідками ножів.

На теренах слов'янських археологічних культур ножі виявлені (по одному екземпляру) на колочинських могильниках Лебязе, поховання 3, 37,

39, 54 (Липкинг 1974; Тихомиров 1990), Картамишево II, поховання 1 (Горюнова 2004, с. 19, рис. 6: 16) та Усох, поховання 4 (Падин 1960, с. 318; рис. 2: 1). Відомі ножі і серед поховального інвентарю київських поховань (Терпиловский, Абашина 1992, с. 41; табл. 2; Терпиловский 2004а, с. 39) — Нові Безрадиці, поховання 1 та Бортничи, поховання 2.

Відомі такі знахідки і в похованнях (по одному екземпляру) на ранньосередньовічних могильниках в Криму із речами дніпровського походження. Такі випадки зафіксовані в Лучистому — склепі 10, шар 5, поховання 17 (Айбабин, Хайрединова 2008, табл. 50—54), склепі 38, шар 3, поховання 8 (Айбабин, Хайрединова 2008, табл. 138—140), склепі 38, шар 3, поховання 9 (Айбабин, Хайрединова 2008, табл. 141—146), склепі 46а, поховання 4 (Айбабин, Хайрединова 2014, табл. 32—36), склепі 54, шар 3, поховання 20 (Айбабин, Хайрединова 2014, табл. 69—74), склепі 65, шар 1, поховання 1 (Айбабин, Хайрединова, 2014, табл. 128—131), склепі 65, шар 1, поховання 2 (Айбабин, Хайрединова 2014, табл. 132—136), склепі 65, шар 2, поховання 3 (Айбабин, Хайрединова 2014, табл. 137—138), склепі 65, шар 2, поховання 15 (Айбабин, Хайрединова 2014, табл. 150), «Баклинському овразі», поховання 11 (Айбабин, Юрочкин 1996, с. 128, рис. 22) та Ескі-Кермені, склеп 257, поховання 6 (Айбабин 1982, с. 188). В цих жіночих похованнях ножі кріпилися до поясу із різного роду пряжками.

За матеріалами поховання біля с. Мохнач¹¹ (Аксенов, Бабенко 1998, с. 111—112; Родинкова 2012, с. 196; 2014а, с. 93—94), відоме використання поясу і жіночим населенням Дніпровського Лівобережжя (хоч і з невеликою кількістю геральдичних оздоб). Так що не виключено, що до такого поясу міг кріпитися ніж — хоча в самому похованні в Мохначі ножа не виявлено, тому це лише гіпотетичне припущення.

В складі Колосківського скарбу зафіксований залізний *пробійник* невеликих розмірів, що зберігся в п'яти фрагментах (Корзухина, 1996, с. 419). Такі вироби важко відокремити від шил. Каталог знахідок із колочинських пам'яток було складено А. М. Обломським (Обломский 2016, с. 37). Це знахідки із Колочина 1 (Сымонович 1963, рис. 25: 5), Великих Будок (Хутора) (Горюнова, Родинкова 1999, рис. 45: 6, 7), Заяр'я (Горюнов 1974, рис. 3: 4), Колодезного Бугра (Третьяков 1974, рис. 16: 4), Близнаків (Шмидт 2003, табл. 8: 8; 10: 1), Демидовки (Шмидт 2003, табл. 10: 5, 14, 15), Мощенки (Щукин 1989, рис. 3: 8, 9) та Кривця 4 (Обломский 2012, рис. 16: 3—5, 9—11).

Відомі такі вироби і в ареалі пенківської культури (рис. 5) — Будище, житло 3 (Приходнюк 1990, рис. 13: 10; 1998, с. 37, рис. 47: 22), Кочубіївка (Приходнюк 1990, рис. 13: 12), Хитці, уроч. Шимберево (Горюнов 1981, рис. 20: 7, 8), Сенча, уроч. Сампсонов Острів (Терпиловский 2004b, рис. 9: 37), Занки, житло Б (Дьяченко, Приходнюк, Петренко 1991, с. 27, рис. 5: 7), Рябівка 3, будівля 1 (Обломский, Терпиловский 2001, с. 5, рис. 2: 2, 3); празької культури — Рашків III, культурний шар, яма 38 (Баран 1988, с. 20, рис. 11: 12—14), Городок, культурний шар, житло 26, 9, 27, яма 11 (Приходнюк 1975, табл. XVII), Купин I (Приходнюк 1975, табл. XXVII: 15), Лука-Каветчина, житло 2, 4, 29 (Вакуленко, Приходнюк 1984, с. 68, рис. 38: 9; 39: 3), Тетерівка II, житло 1 (Томашевский, Гавритухин 1992, рис. 8), Снядзін 2, 3, Петрикав 2, Бухліцький Хутір (Варгей 2016, с. 47, рис. 6: 3, 10); та Пастирське городище (Приходнюк, 2005, с. 24, рис. 21: 3, 6—8).

11 Хоча речі і не зафіксовані *in situ*.

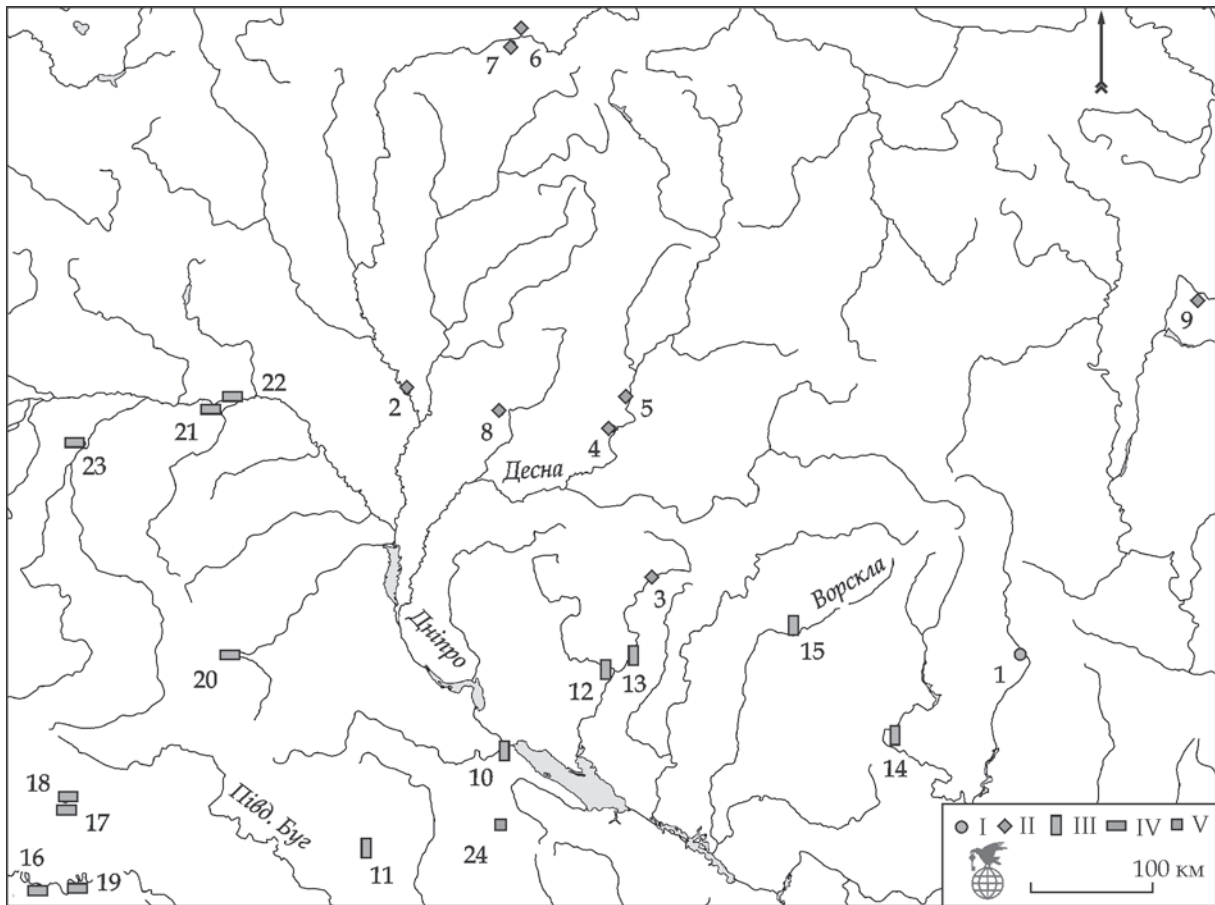

Рис. 5. Карта знахідок пробійників епохи раннього середньовіччя. Умовні позначення: I — знахідки пробійників в скарбах; II — знахідки пробійників на колочинських пам'ятках; III — знахідки пробійників на пенківських пам'ятках; IV — знахідки пробійників на праських пам'ятках; V — знахідка пробійника на пам'ятці VII—VIII ст. Пам'ятки: 1 — Колосково; 2 — Колочин-1; 3 — Великі Будки (Хутор); 4 — Заяр'є; 5 — Колодезний Бугор; 6 — Близнаки; 7 — Демидовка; 8 — Мощенка; 9 — Кривець-4; 10 — Будище; 11 — Кочубіївка; 12 — Хитці, уроч. Шимберєво; 13 — Сенча, уроч. Сампсонов Острів; 14 — Занки; 15 — Рябівка 3; 16 — Рашків III; 17 — Городок; 18 — Купин I; 19 — Лука-Каветчина; 20 — Тетерівка II; 21 — Снядзін 2, 3; 22 — Петрикав 2; 23 — Бухліцький Хутір; 24 — Пастирське городище

Використання подібних виробів могло бути різним — в побуті, домашньому виробництві, ремеслі. Слід відзначити, що в житлі 4 із поселення Лука-Каветчина, що пов'язано із бронзоливарним виробництвом, зафіксовано такий залізний стержень, що міг бути інструментом ювеліра (Вакуленко, Приходнюк 1984, с. 68, 76, рис. 23), що звісно не виключає і інших варіантів його використання.

Відомі такі вироби і серед київських старожитностей — Казаровичі, житло III (Максимов, Орлов 1974, рис. 6: 2), Лавриків Ліс (Гретьяков 1974, рис. 23: 22), Роїще, Ульянівка (Терпиловский 1984, с. 26, табл. 21: 5, 6, 11), Тазово, Каменево 2, Сиделькино (Обломский, Радюш 2007, с. 34, рис. 91: 4, 5).

Цікавими є знахідки металевих інструментів із складу Великобудківського (Горюнова 1992, рис. 1: 18, 19; Горюнова, Родинкова 1999, рис. 46: 1) скарбу. Перший (рис. 6: 2) — це залізний *різець* з широким овальним лезом за термінологією А. М. Обломського (Обломский 2016, с. 37) чи *пероподібне сверло* за В. М. Горюною (Горюнова 1992, с. 127). Аналогічні вироби не надто поширені серед слов'янських старожитностей. Можна назвати ана-

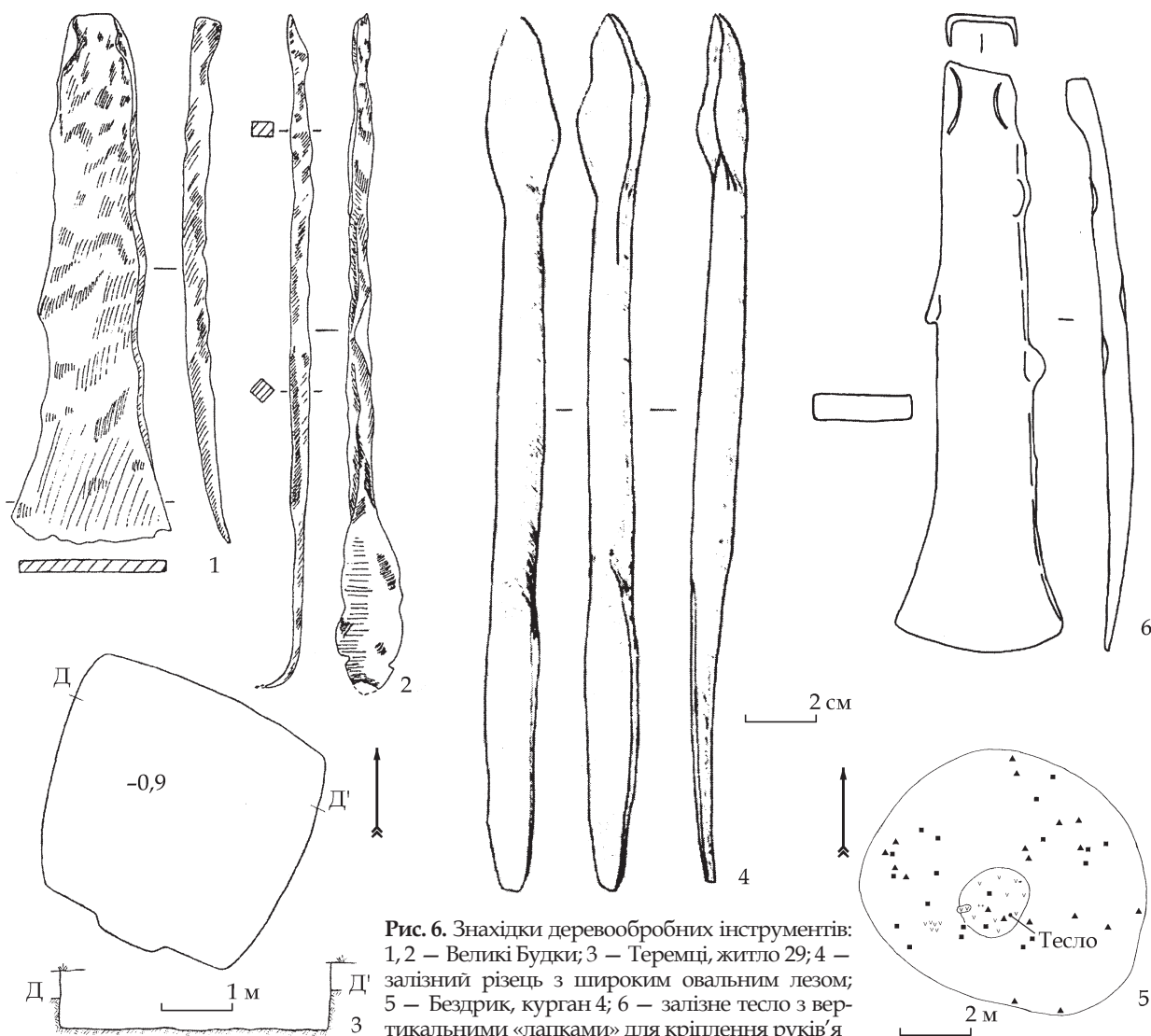

Рис. 6. Знахідки деревообробних інструментів: 1, 2 — Великі Будки; 3 — Теремці, житло 29; 4 — залізний різець з широким овальним лезом; 5 — Бездрик, курган 4; 6 — залізне тесло з вертикальними «лапками» для кріплення руків'я

логію (рис. 6: 3, 4; 7) із поселення Теремці, житло 29 (Баран 2008а, рис. 11: 1; 2008b, с. 23, 37, табл. XLIX: 23), що належить до черняхівської культури.

Інший інструмент (рис. 6: 1) — залізне тесло з вертикальними «лапками» для кріплення руків'я (Горюнова, Родинкова 1999, рис. 46: 2). Аналогічний виріб виявлено (рис. 6: 5, 6; 7) на могильнику колочинської культури Бездрик, курган 4 (Обломский, Приймак, Терпиловский 2011, с. 17, рис. 13: 6).

На перший погляд, дивним є факт виявлення інструментів пов'язаних із деревообробною справою в скарбі. Однак, завдяки трасологічним та експериментальним дослідженням Р. С. Мінасяна (Минасян 1999; 2014) та К. А. Шаблавіної (Шаблавина 2001; 2002; 2003; 2004; 2005; 2007; Шаблавина-Нестеренко 2005) було з'ясовано, що великі прикраси (фібули, деталі поясної гарнітури) виготовлялися за допомогою глиняних формочок, що не зберігалися, на основі використання дерев'яно-воскових шаблонів. Можливо, ці два інструменти із складу Великобудківського скарбу і могли призначатися для виготовлення таких шаблонів. Хоча не слід виключати і інші їх побутові функції.

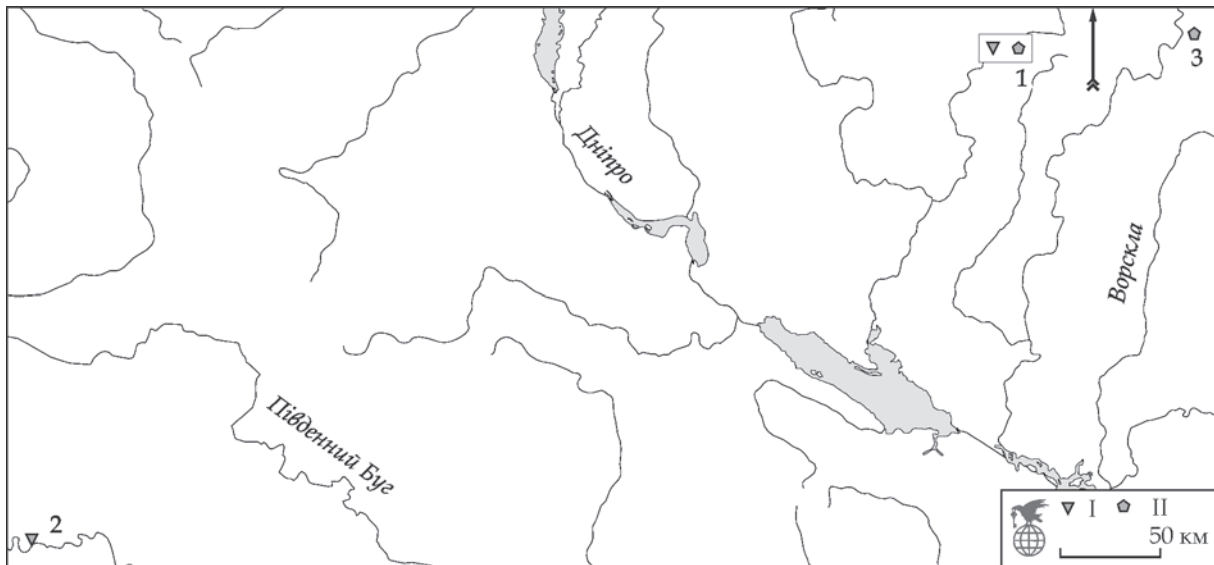

Рис. 7. Карта поширення знахідок деревообробних інструментів. Умовні позначення: I – знахідки в скарбах; II – знахідки на поселеннях; III – знахідки на могильниках. Пам'ятки: 1 – Великі Будки; 2 – Теремці; 3 – Бездрих

Окрему категорію побутово-ремісничих речей складають *злитки*¹² із різних металів, що слугували сировиною (рис. 8: 1–12, 16–19, 22, 24–26, 28; 9). Такі знахідки походять із складу Великобудківський (Горюнова 1992, с. 129, рис. 1: 3, 4, 6, 11, 12, 14, 17, 21), Курилівський (Родинкова 2010, с. 87, рис. 5: 13, 14; Егорьков, Родинкова 2014), Козіївсько-Новоодеський (Корзухина 1996, с. 401, табл. 58: 6, 8–10, 14, 16), Колосківський (Корзухина 1996, с. 419), Гапонівський (Гавритухин, Обломский 1995, с. 144, рис. 7: 10). Подібні вироби (рис. 8: 24–26, 28; 9) виявлені на поселеннях Хитці, уроч. Шимберьово (культурний шар) (Горюнов 1981, с. 66, рис. 29: 1), Волоське, Сурська Забора та о-в Сурський (Приходнюк 1998, с. 39, рис. 75: 15, 21), Сенча, уроч. Сампсонов Острів (Терпиловський 2004b, рис. 9: 38) та городищі Нікодимово¹³.

Можливо, в кількох формочках (рис. 8: 29–32; 9) із Бернашівки (Винокур 1997, рис. 28; 33), Городка (Винокур, Приходнюк 1974, с. 240, рис. 5: 18; Приходнюк 1975, с. 39, рис. 18: 7) та Рашкова I (Баран 2004, с. 57, рис. 39: 18) могли відливати злитки.

В кількох випадках зафіксовані речі, що були піддані дії вогню (оплавлені)¹⁴ чи окремі виплески металу (рис. 8: 13–15, 20, 21; 9) – Козіївсько-Новоодеський (Корзухина 1996, с. 401, табл. 58: 5, 7) та Смородівський (Корзухина, 1996, с. 403, табл. 60: 14, 15). На поселенні Пенківка, уроч. Молочарня (культурний шар) (Березовець, 1963, с. 150, рис. 4: 3; Вознесенська, Недопако, Паньков 1996, с. 27) та городище Зимне (Ауліх 1972, с. 73–77, табл. XIII: 4) виявлені виплески металу¹⁵.

Такі вироби свідчать про цінність металу для всіх верств населення. Підтвердженням цього могли б слугувати поламані в давнину речі, які

12 Злитки металів широко розповсюджені серед різних епох та культур. Про формочки для виготовлення злитків див. Кирпичников, Ениосова 2004; Минасян 2014, с. 142–143.

13 Неопубліковане. Повідомлення О. О. Щеглової.

14 Чітко визначити, за яких причин та обставин речі були піддані дії вогню неможливо. Окремі виплески металу також можна пояснювати різними причинами. Однак, знахідка із Зимного може являти собою літник.

15 Виплески металу (літники) виявлені в двох скарбах кола східноєвропейських виїмчастих емалей із Замятино-Юрьево (Обломский 2018, с. 624, рис. 5: 2, 5).

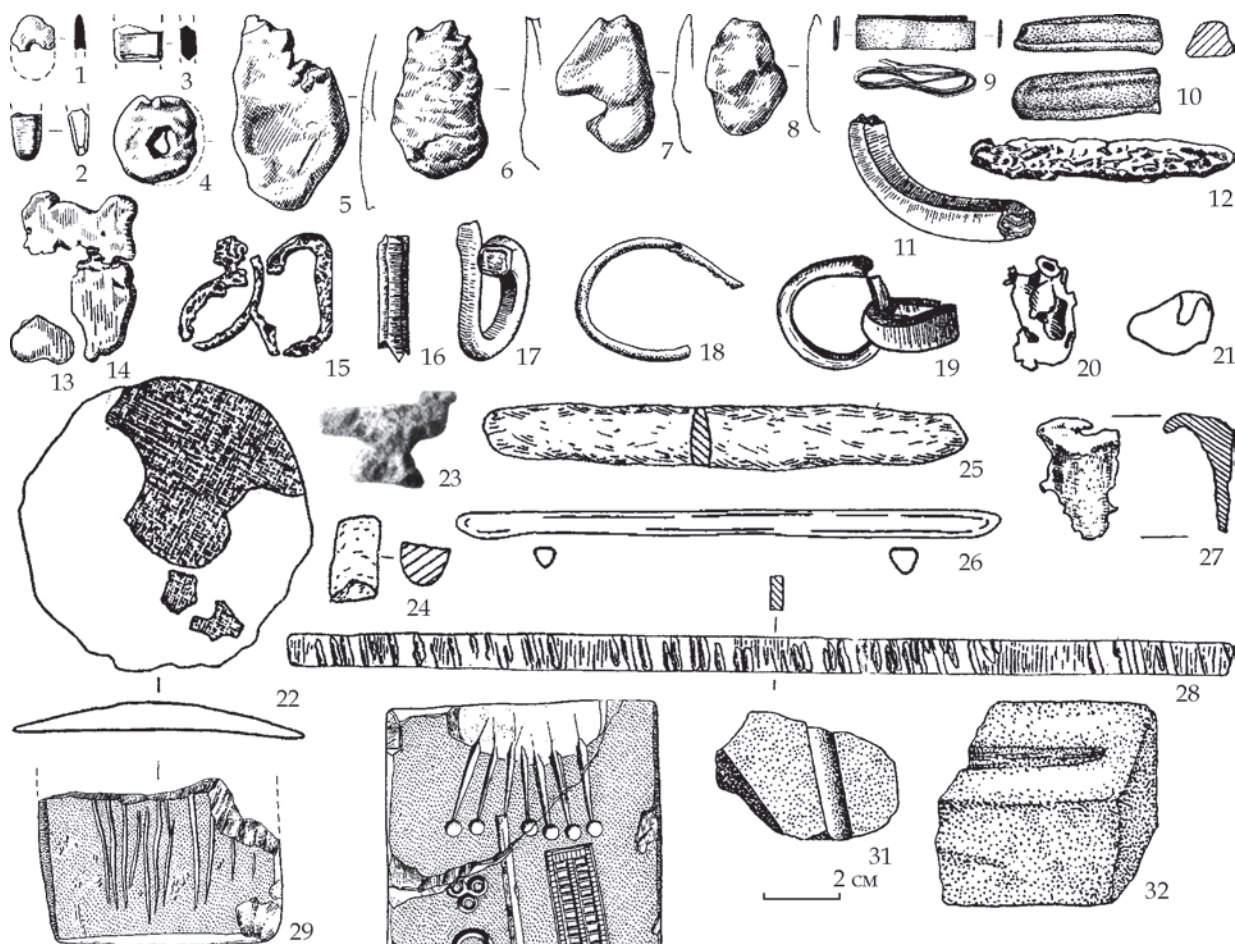

Рис. 8. Знахідки злитків, вишлесків металу та формочок для виготовлення злитків: 1–8 – Великі Будки; 9, 10 – Курилівка; 11–19 – Козіївка / Нова Одеса; 20, 21 – Смородино; 22 – Гапонове; 23 – Пенівка, уроч. Молочарня; 24 – Волоське, о-в Сурський; 25 – Волоське, Сурська Забора; 26 – Сенча, уроч. Сампсонов Острів; 27 – Зимне; 28 – Хитці, уроч. Шимберово; 29, 30 – Бернашівка, житло 36; 31 – Городок; 32 – Рашків I

продовжували зберігатися в скарбах (на приклад: Ахмедов, Обломский, Радюш 2015, с. 159). Вони становили цінність виключно як сировина і були призначені для подальшої переплавки. Однак, для цього необхідно бути чітко впевненим у тому, що речі були поламані ще в давнину – підтвердженням чого може бути патина на місцях зламів. Крім того, В. Є. Родинкова вважає, що такі речі могли бути зіпсованими під час певних ритуальних дій, що підтверджується знахідками фрагментованих виробів із складу Суджи-Замостя як вотивного комплексу (Родинкова 2014, с. 394).

В складі Козіївсько-Новоодеського скарбу виявлено два *шаблони* для виготовлення пальчастих фібул (рис. 10: 1, 2) – із каймою із пташиних голів та типу I/II.C за І.О. Гавритухіним (Курта 2001, с. 173; Родинкова 2004; Шаблавина 2004). Шаблони для виготовлення різного роду прикрас (деталі поясної гарнітури, антропоморфні фігурки) трапляються на теренах Середнього Подніпров'я та Дніпровського Лівобережжя (рис. 10: 3–27; 11) – Мощенка (Гавритухин 2004, с. 210–211, рис. 3), Девіча Гора, Київ, Дегтярівка, Канів, в т. я. Княжа Гора, Сахнівка, Середнє Подніпров'я (Корзухина 1996, с. 369, 353, 356, 369, 408, 413, 414,

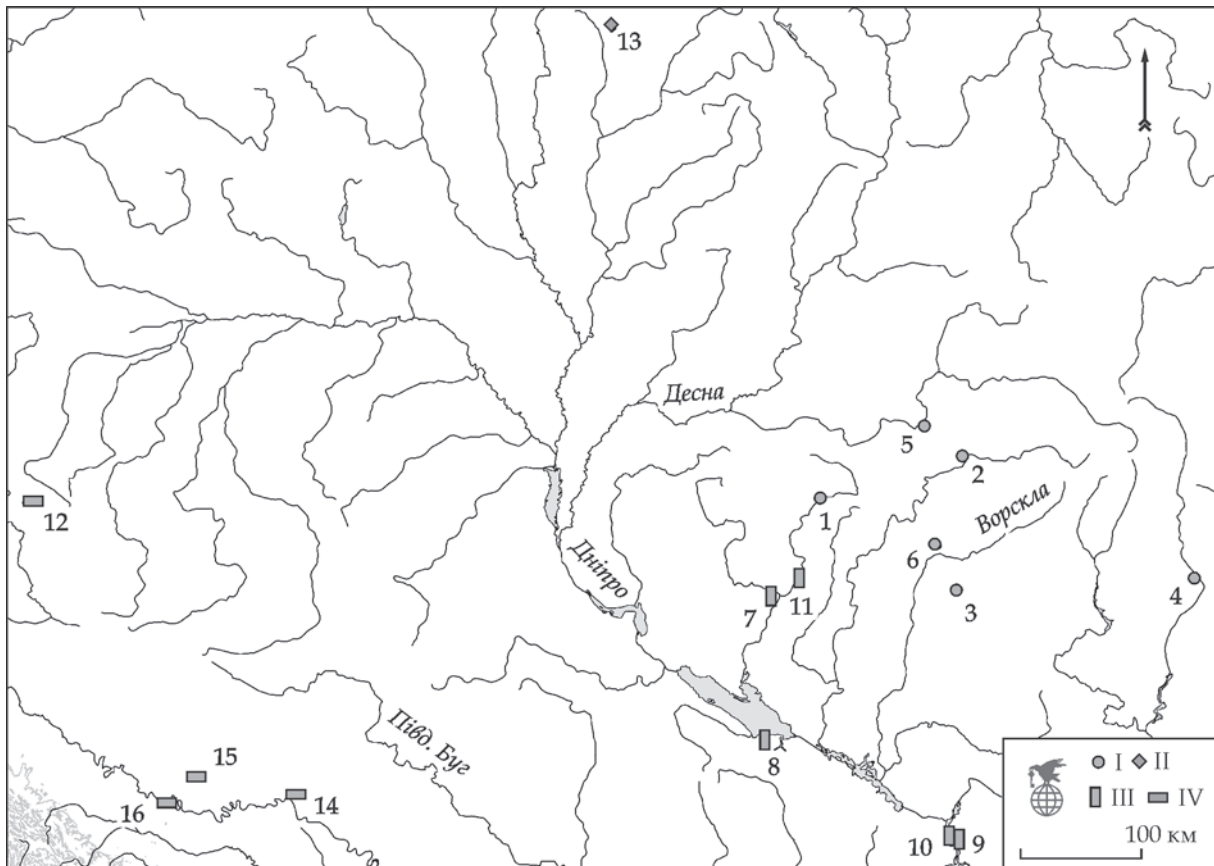

табл. 92: 1–14, 16; 94: 22; Щеглова 2010, с. 164, 166), в Дніпровському Надпоріжжі (Приходнюк 1998, с. 143, рис. 75: 3) та в басейні Західного Бугу – городище Зимно (Ауліх 1972, с. 56–65, табл. XII: 3–8; Милян 2012, с. 121, рис. 2: 6–8). Це єдині знахідки шаблонів фібул раннього середньовіччя у в ареалі слов'янських археологічних культур. Це підтверджує виготовлення таких виробів в глиняних формочках, а от шаблони могли бути і цільнометалеві, а не лише дерев'яно-воскові.

Останньою знахідкою, що не має однозначного типологічного визначення, а як наслідок і точного переліку аналогій, є залізна сковорідка (рис. 12) із складу Суджа-Замостянського скарбу (Родінкова, Сапрыкина, Сычева 2018, рис. 3: 50; Rodinkova 2018, р. 675, Fig. 2: 15). В. Є. Родінкова вказує, що найближча аналогія походить із городища Супрути (на жаль, знахідка неопублікована) і належить до старожитностей роменської культури¹⁶.

16 Іноді, «залісні сковорідки» трапляються в давньоруських та вікінзьких старожитностях, але ці дані зазвичай не підкріплюються ілюстративним матеріалом – наприклад: Городище Слободка XII–XIII ст. (Никольская 1987, с. 108). Досить схожий виріб проілюстровано на сайті, присвяченому «кулінарному мистецтву вікінгів». За описом виріб із Суджи-Замостя досить схожий до аналогічних сковорідок із (http://www.warehamforge.ca/NORSE-REPRO/norsecook.html?fbclid=IwAR1GXuxc_TnuRQxCsFPkjhCPCiGTKkzvECapDiid05izAuW6w3ZS UWCgzjE (Дата звернення 04 лютого 2018)). Важливим залишається пошук точних аналогій сковорідці із Суджи-Замостя і визначення контексту подібних знахідок. Можливо, в подальшому це допоможе точно встановити її призначення.

Рис. 9. Карта поширення знахідок злитків, виплесків металу та формочок для виготовлення злитків. Умовні позначення: I – знахідки злитків в скарбах; II – знахідки злитків на пенківських пам'ятках; III – знахідки злитків на праських пам'ятках; IV – знахідки злитків на колочинських пам'ятках. Пам'ятки: 1 – Великі Будки; 2 – Курилівка; 3 – Козіївка / Нова Одеса; 4 – Колосково; 5 – Гапоново; 6 – Смородино; 7 – Хитці, уроч. Шимберьово; 8 – Пенківка, уроч. Молочарня; 9 – Волоське; 10 – о-в Сурський; 11 – Сенча, уроч. Сампсонов Острів; 12 – Зимне; 13 – Нікодимова; 14 – Бернашівка; 15 – Городок; 16 – Рашків I

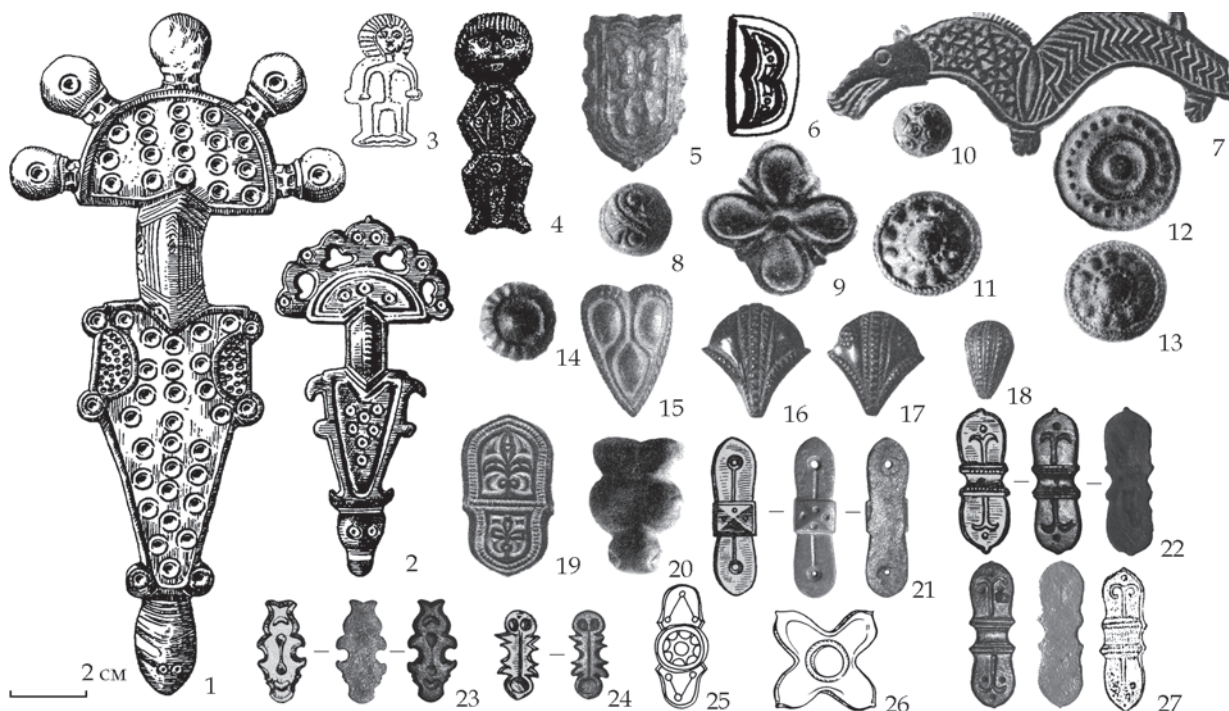

Рис. 10. Знахідки шаблонів ювелірних виробів: 1, 2 — Козіївка / Нова Одеса; 3 — Мощенки; 4 — Дніпровське Надпоріжжя; 5, 6 — Київ; 7 — Дегтярівка; 8 — Сахнівка; 9 — Девіча Гора; 10–12 — Канів, в т. я. Княжа Гора; 13–20 — Середнє Подніпров'я; 21–27 — городище Зимне

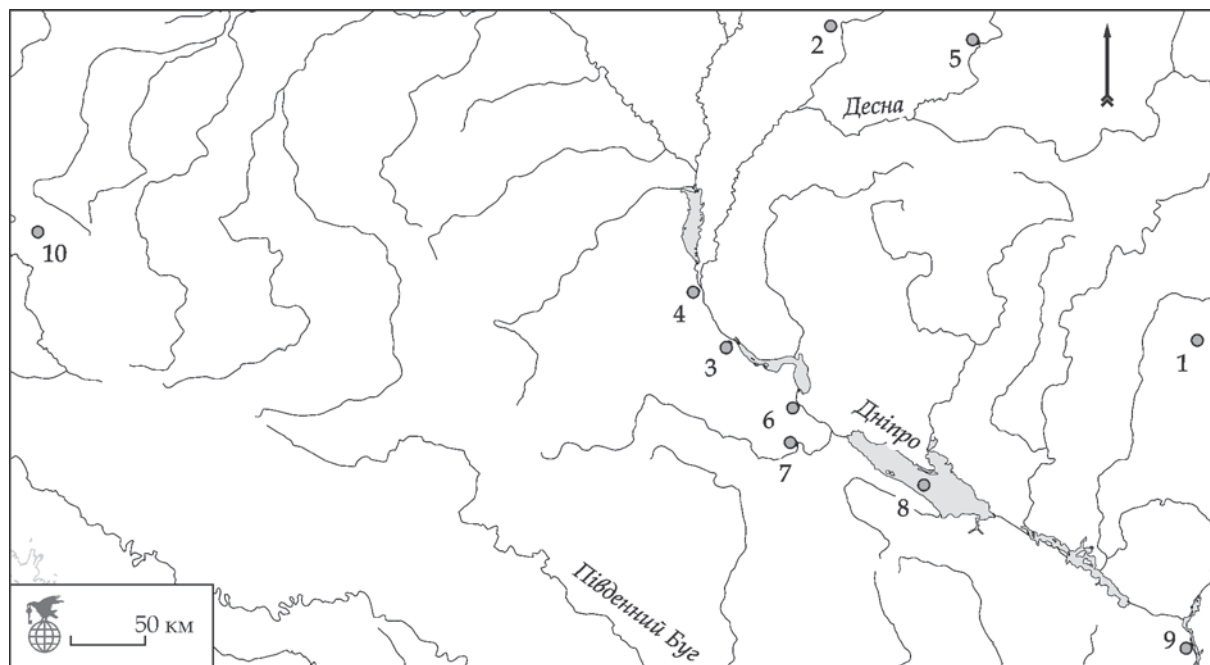

Рис. 11. Карта поширення знахідок шаблонів ювелірних виробів: 1 — Козіївка / Нова Одеса; 2 — Мощенки; 3 — Девіча Гора; 4 — Київ; 5 — Дегтярівка; 6 — Канів, в т. я. Княжа Гора; 7 — Сахнівка; 8 — Середнє Подніпров'я; 9 — Дніпровське Надпоріжжя; 10 — Зимне

Відомі в VII ст. залізна та бронзова лячки-ложечки із Кузебаївського скарбу (Останина та ін. 2011, с. 14, рис. 2: 6, 7). Однак, дані вироби істотно різняться від знахідки із Суджи-Замостя.

За інформацією, залізна сковорідка була виявлена в нижній частині скупчення речей (Родинкова 2012; Кашкин, Родинкова 2010; Родинкова Егорьков 2012; Родинкова, Сапрыкина, Сычева 2018; Родинкова, Сапрыкина 2015). Тобто свого роду «підтримувач» чи імітація ємності для зберігання (такими ємностями часто виступали ліплені горщики). Однак поверхня виробу із Суджи-Замостя слабовигнута. Так, що власне зберігати ці знахідки в цьому виробі було неможливо.

Прикінцеві положення. Отже, є принаймні п'ять комплексів, де речей побутово-ремісничого характеру кілька — два рази по три, три рази по два (таблиця). Це може вказувати на не випадковий характер їх знаходження. Лише в Шевченковому ножі та пряслиця виявлені по кілька екземплярів. В інших випадках речі виявлені по одному екземпляру.

Знахідки пряслиць в двох скарбах (Шевченкове, Смородино) можливо вказують на те, що могли носити при собі. Для якихось інших інтерпретацій поки що занадто мало статистичних даних.

Ножі виявлені в трьох скарбах (Колоскове, Суджа, Шевченкове), причому в останньому випадку в двох екземплярах. Їх могли носити на поясі. Враховуючи, що в перелічених комплексах є знахідки деталей поясних гарнітур. Їх могли використовувати в побуті і ремеслі.

Низка виробів із скарбів (Колосково, Великі Будки) можуть бути пов'язані як із процесом реміс-

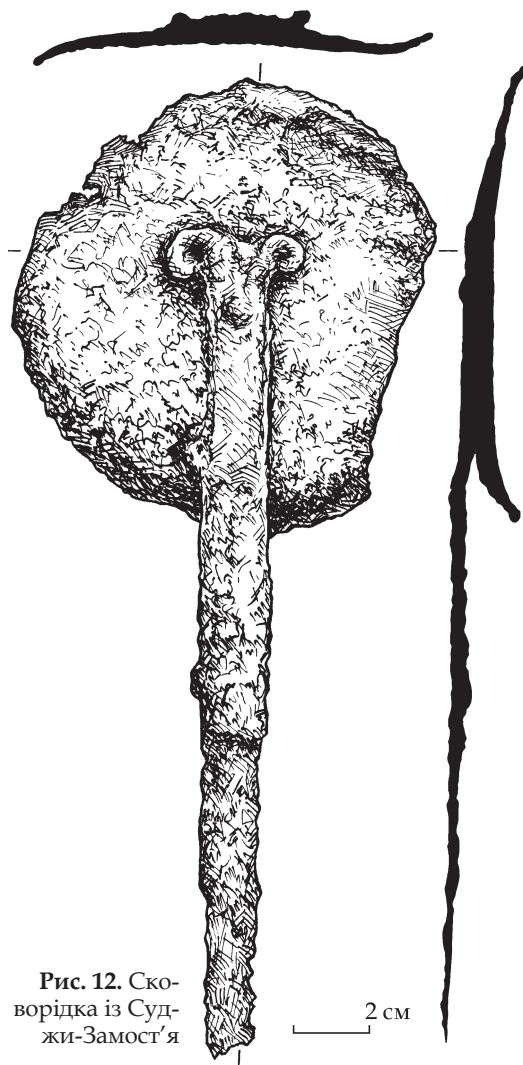

Рис. 12. Сковорідка із Суджи-Замост'я

Речі побутово-ремісничого характеру в складі скарбів першої хронологічної групи за О. О. Щегловою

№ п/п	Назва	Пряслиця	Ніж / кинджал	Пробійник	Долото	Свердло	Злитки і виплески металу	Шаблонни	Залізна сковорідка	Всього
1	Великі Будки	—	—	—	+	+	+	—	—	3
2	Гапонове	—	—	—	—	—	+	—	—	1
3	Козіївка / Нова Одеса	—	—	—	—	—	+	+	—	2
4	Колосково	—	+	+	—	—	+	—	—	3
5	Курилівка	—	—	—	—	—	+	—	—	1
6	Смородино	+	—	—	—	—	+	—	—	2
7	Суджа, 1947 р.	—	+	—	—	—	—	—	—	1
8	Суджа-Замост'є	—	—	—	—	—	—	—	+	1
9	Шевченкове	+ / 4	+ / 2	—	—	—	—	—	—	2
	Всього	2	3	1	1	1	6	1	1	—

ничого виробництва, так і побутом (пробійник, долото, свердло), хоча виявлені по одному екземпляру.

Знахідки двох шаблонів в Козіївці / Новій Одесі є унікальними. Однак, ці знахідки явно пов'язані із процесом виробництва.

А от злитки та виплески металу присутні найчастіше, в шістьох скарбах — Колосково, Великі Будки, Курилівка, Козіївка / Нова Одеса, Гапоново, Смородино. Це вказує на цінність металу для слов'ян.

Питання щодо причин потрапляння речей ремісничо-побутового характеру в скарби лежить в кількох площинах. По-перше, власне терміном «скарб» позначають не лише «коштовності, гроші, цінні речі», а й «господарські речі, пожитки, майно». В такому випадку, в ці комплекси потрапляли не лише прикраси, але й інші речі, які могли складати цінність для їх господарів.

По-друге, це питання частково впирається у структуру вбрання. Зокрема, знахідки ножів та пряслиць в цих скарбах, можуть вказувати на те, що їх носили при собі.

По-третє, це питання впирається у причини випадіння цих комплексів: військово-політичне потрясіння, вотивні приношення чи спосіб «постійного» зберігання (Дерев'янко, Володарець-Урбанович 2017).

Подяки. Висловлюю щирі вдячність Ф. Курті, А. М. Обломському, Ю. О. Пуголовку, В. Є. Родінковій, Є. В. Синиці, А. В. Скибі та О. О. Щегловій за надані консультації та зауваження.

ЛІТЕРАТУРА

- Авенариус, Н. П. 1896. Поставмукские курганы. *Записки Российского археологического общества*, том VIII, книга I, с. 178-186.
- Айбабин, А. И. 1982. Погребения конца VII—VIII в. в Крыму. В: Амброз, А. К., Эрдели, И. Ф. (ред.). *Древности эпохи Великого переселения народов V—VIII вв.* Москва: Наука, с. 165-192.
- Айбабин, А. И., Хайрединова, Э. А. 2008. Могильник у села Лучистое. *Раскопки 1977, 1982—1984 годов.* Симферополь; Керчь: Адеф-Украина, 1.
- Айбабин, А. И., Хайрединова, Э. А. 2014. Могильник у села Лучистое. *Раскопки 1984, 1986, 1991, 1993—1995 годов.* Киев: Майстер Книг, 2.
- Айбабин, А. И., Юрочкин, В. Ю. 1996. Могильник «Баклинский овраг» (по материалам раскопок 1992—1993). В: Могаричев, Ю. М., Храпунов, И. Н. (ред.). *Проблемы археологии древнего и средневекового Крыма.* Симферополь: Таврия, с. 125-235.
- Аксенов, В. С., Бабенко, Л. И. 1998. Погребение VI—VII века н. э. у села Мохнач. *Российская археология*, 3, с. 111-122.
- Ауліх, В. В. 1972. *Зимнівське городище — слов'янська пам'ятка VI—VII ст. н. е. в Західній Волині.* Київ: Наукова думка.
- Ахмедов, И. Р., Обломский, А. М. 1996. Конская сбруя. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст.* Москва, с. 16. *Раннеславянский мир*, 3.
- Ахмедов, И. Р., Обломский, А. М., Радюш, О. А. 2013. Клад из Суземского района Брянской области. *Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2012 г.: Научный ежегодник*, с. 99-107.
- Ахмедов, И. Р., Обломский, А. М., Радюш, О. А. 2015. Брянский клад вещей с выемчатыми эмальями (предварительная публикация). *Российская археология*, 2, с. 146-166.
- Балонов, Ф. Р. 1991. Этюд о кладах. В: Клейн, Л. С. *Археологическая типология.* Ленинград, с. 315-337.
- Баран, В. Д. 1972. *Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю.* Київ: Наукова думка.
- Баран, В. Д. 1988. *Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков).* Киев: Наукова думка.
- Баран, В. Д. 2008a. Слов'янське поселення середини I тисячоліття н. е. біля с. Теремці на Дністрі. *Вісник Інституту археології*, 3, с. 38-67.
- Баран, В. Д. 2008b. *Слов'янське поселення середини I тисячоліття нашої ери біля села Теремці на Дністрі.* Київ: НДІУ МОН.

- Баран, Я. В. 2004. *Слов'янська община*. Київ; Чернівці: Зелена Буковина.
- Березовец, Д. Т. 1963. Поселение улицей на р. Тясмине. *Материалы по археологии СССР*, 108, с. 145-208.
- Березуцкий, В. Д., Золотарев, П. М., Куцев, Е. А. 2017. Острогжский клад (последняя треть — конец VII в. н. э.). *Российская археология*, 1, с. 131-140.
- Брайчевський, М. Ю., Приходнюк, О. М. 1990. *Звіт про роботу Пастирської експедиції в 1990 р.* НА ІА НАНУ, ф. е., 1990/15.
- Вакуленко, Л. В., Приходнюк, О. М. 1984. *Славянские поселения I тыс. н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре*. Киев: Наукова думка.
- Варгей, В. С. 2016. Сучасні стан і проблеми дослідження пражської культури у Білорусі. В: Левко, О. Н., Белевцев, В. Г. (ред.). *Славяне на території Білорусі в догосударственный период: к 90-летию со дня рождения Леонида Давыдовича Побоя*. Минск: Беларуская навука, 2, с. 14-61.
- Веймарн, Е. В., Айбабин, А. И. 1993. Скалистинский могильник. Киев.
- Винокур, І. С. 1997. *Слов'янські ювеліри Подністрів'я (за матеріалами досліджень Бернашівського комплексу середини I тис. н. е.)*. Кам'янець-Подільський: Оіум.
- Винокур, І. С., Гуцал, А. Ф., Мегей, В. Ф. 1990. Отчет об археологических исследованиях в зоне строительства Днестровской ГАЭС (поселение середины I тыс. н. э., черняховской и предскифский могильники у с. Бернашевка) в 1990 г. НА ІА НАНУ, ф. е., 1990/230.
- Винокур, І. С., Мегей, В. П. 1992. Ювелірна майстерня ранньосередньовічних слов'ян. *Археологія*, 3, с. 82-95.
- Винокур, І. С., Приходнюк, О. М. 1974. Раннеславянское поселение на р. Смотрич. В: Третьяков, П. Н. (ред.). *Раннесредневековые восточнославянские древности*. Ленинград: Наука, с. 227-241.
- Вознесенська, Г. О., Недопако, Д. П., Паньков, С. В. 1996. *Чорна металургія та матолообробка населення східноєвропейського лісостепу за доби слов'ян і Київської Русі (друга половина I тис. — перша чверть II тис.)*. Київ.
- Володарець-Урбанович, Я. В. 2009. Кочівницькі елементи з ареалу пенківських старожитностей басейну рік Сули та Ворскли. *Містеріум*, 36, с. 49-52.
- Володарець-Урбанович, Я. В. 2017. Речі побутово-ремісничого характеру в складі слов'янських скарбів кола «Мартинівки». В: Корохіна, А. В. (ред.). *Інтерпретація археологічних джерел: здобутки та виклики. Матеріали наукової конференції молодих вчених*. Київ: Стародавній світ, с. 91-95.
- Володарець-Урбанович, Я. В., Сидоренко, О. В. 2016. Про обстеження місця знахідки Хитцівського («Лубенського») скарбу. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Старожитності Поділля*. Київ: Центр пам'яткознавства НАНУ та УТОPIK, с. 119-132.
- Гавритухин, И. О. 2004. Среднеднепровские ингумации второй половины V — VI в. В: Горюнова, В. М., Щеглова, О. А. (ред.). *Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем Средневековье*. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, с. 208-220.
- Гавритухин, И. О. 2005. Комплексы пражской культуры с датирующими вещами. In: Kaczanowski, P., Pfczewski, M. (ed.). *Archeologia o poczetkach siowian*, Krakow, с. 403-461.
- Гавритухин, И. О., Казанский, М. М. 2006. Боспор, тетракситы и Северный Кавказ во второй половине V — VI в. *Археологические вести*, 13, с. 297-344.
- Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. 1995. Гапоновский клад (предварительная публикация). *Российская археология*, 4, с. 136-149.
- Горюнов, Е. О. 1974. Некоторые древности I тыс. н. э. на Черниговщине. В: Третьяков, П. Н. (ред.). *Раннесредневековые восточнославянские древности*. Ленинград: Наука, с. 119-125.
- Горюнов, Е. А. 1981. *Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья*. Ленинград: Наука.
- Горюнова, В. М. 1992. Новый клад антского времени из Среднего Поднепровья. *Археологические вести*, 1, с. 126-140.
- Горюнова, В. М. 2004. Могильник VI — VII вв. у с. Картамышево Обоянского района Курской области. В: Горюнова, В. М., Щеглова, О. А. (ред.). *Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем Средневековье*. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, с. 18-42.
- Горюнова, В. М., Родинкова, В. Е. 1999. Раннеславянское поселение Великие Будки (Хутор). *Stratum plus*, 4, с. 167-219.
- Дерев'янка, О. М., Володарець-Урбанович, Я. В. 2017. Заховання скарбів східноєвропейських виїмчастих емалей та типу «Мартинівки»: паралелі. В: Скиба, А. В., Горба-

- ненко, С. А. (ред.). *Європейська археологія I тисячоліття н. е.: Збірник наукових праць на честь Ліани Василівни Вакуленко*. Київ: ІА НАНУ, с. 33-48.
- Дьяченко, А. Г., Приходнюк, О. М., Петренко, Е. Н. 1991. Комплексы I тыс. н. э. из селища Занки. В: Дьяченко, А. Г. (ред.). *Археология славянского юго-востока*. Воронеж: Воронежский педагогический институт, с. 26-33.
- Егорьков, А. Н., Родинкова, В. Е. 2014. Состав металла изделий из Куриловского клада раннесредневекового времени (по результатам оптико-эмиссионной спектрографии). *Краткие сообщения Института археологии*, 233, с. 168-177.
- Елинкова Д. 2015. К изучению культуры с керамикой пражского типа на территории Моравии: формирование и особенности. *Stratum plus*, 5, с. 117-147.
- Ильинская, В. А. 1969. Новые данные о памятниках середины I тысячелетия н. э. в Днепро-Правобережной лесостепи. В: Крупнов, Е. И. (ред.). *Славяне и Русь*. Москва: Наука, с. 55-61.
- Казанский, М. М. 2015. Вооружение и конское снаряжение славян V—VII вв. *Stratum plus*, 5, с. 43-95.
- Кашкин, А. В., Родинкова, В. Е. 2010. Памятники суджанского региона эпохи Великого переселения народов. *Верхнедонской археологический сборник*, 5, с. 80-92.
- Кирпичников, А. Н., Ениосова, Н. В. 2004. Литейные формы для производства слитков из Старой Ладogi. В: Макаров, Н. А. (ред.). *Восточная Европа в Средневековье: К 80-летию Валентина Васильевича Седова*. Москва, с. 290-296.
- Корзухина, Г. Ф. 1996. Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье. Каталог памятников. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики*, V, с. 352-435, 586-705.
- Кракало, І. В. 2002. Антські старожитності із Градизька. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, с. 85-86.
- Курга, Ф. 2011. Женщина из Дэнченъ или к вопросу о фибулах тип II C по Вернеру (A woman from Dnrceni, or bow fibulae of Werner's class II C). *Tyragetia. Archeologie Istorie Antice*, V (XXI), 1, s. 153-192.
- Липкинг, Ю. А. 1974. Могильники третьей четверти I тыс. н. э. в Курском Посемье. В: Третьяков, П. Н. (ред.). *Раннесредневековые восточнославянские древности*. Ленинград: Наука, с. 136-152.
- Магомедов, Б. В. 2015. *Керамические пряслища черняховской культуры*. Киев: ІА НАНУ.
- Максимов, Е. В., Орлов, Р. С. Поселение и могильник второй четверти I тыс. н. э. у с. Казаровичи близ Киева. В: Третьяков, П. Н. (ред.). *Раннесредневековые восточнославянские древности*. Ленинград: Наука, с. 11-21.
- Милян, Т. 2012. Декоративні предмети ранньослов'янського часу у межиріччі Дністра та Західного Бугу. *Наукові студії*, 5, с. 119-132.
- Минасян, Р. С. 1999. Трасологический метод исследования археологических металлических предметов. В: Коробкова, Г. Ф. (ред.). *Современные экспериментально-трассологические и технико-технологические разработки в археологии. Первые Семеновские чтения. Тезисы докладов международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Сергея Аристарховича Семенова, 30 января – 5 февраля 2000 г., Санкт-Петербург*. Санкт-Петербург, с. 62-63.
- Минасян, Р. С. 2014. *Металлообработка в древности и средневековье*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.
- Михайлина, Л. П. 2007. *Слов'яни VIII – X ст. між Дніпром та Карпатами*. Київ: ІА НАНУ.
- Никольская, Т. Н. 1987. *Городище слободка XII – XIII вв.: К истории древнерусского градостроительства в земле вятичей*. Москва: Наука.
- Обломский, А. М. 1991. *Этнические процессы на водоразделе Днепра и Дона в I – V вв. н. э.* Москва; Сумы.
- Обломский, А. М. 2007а. Могильники и погребальный обряд. В: Обломский, А. М. (ред.). *Памятники киевской культуры в лесостепной зоне России (III – начало V в. н. э.)*. Москва: ІА РАН, с. 23-26. *Раннеславянский мир*, 10.
- Обломский, А. М. 2012. Раннеславянские памятники Верхнего Подонья. Предварительные итоги исследования. *Тамбовские древности: Археология Окско-Донской равнины*, 3, с. 172-229.
- Обломский, А. М. 2016. Колочинская культура. В: Обломский, А. М., Исланова, И. В. (ред.). *Раннесредневековые древности лесной зоны Восточной Европы (V – VII вв.)*. Москва: ІА РАН, с. 10-113. *Раннеславянский мир*, 17.
- Обломский, А. М. 2018. О донскихкладах украшений с выемчатой эмалью восточноевропейского стиля. In: *Niezabitowska-Wiñniewska, B. (ed.) Studia barbarica. Profesorowi*

- Andrzejowi Kokowskiemu w 65. rocznicę urodzin. Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, 1, с. 618-647.
- Обломский, А. М., Приймак, В. В., Терпиловский, Р. В. 1999. Исследования раннеславянского кургана у с. Бездрик. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 2, с. 36-37.
- Обломский, А., Приймак, В., Терпиловский, Р. 2011. Исследования колочинской курганной группы Бездрик в 2000 г. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 26, с. 15-29.
- Обломский, А. М., Радюш, О. А. 2007. Вещевой комплекс. В: Обломский, А. М. (ред.). *Памятники киевской культуры в лесостепной зоне России (III – начало V в. н. э.)*. Москва: ИА РАН, с. 27-39. Раннеславянский мир, 10.
- Обломский, А. М., Терпиловский, Р. В. 2001. Славянское поселение и кочевнический могильник V – VIII вв. на Ворскле. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, с. 5-16.
- Обломский, А. М., Терпиловский, Р. В. 2007. Предметы убора с выемчатыми эмальями на территории лесостепной зоны Восточной Европы (дополнение сводов Г. Ф. Корзухиной, И. К. Фролова и Е. Л. Гороховского). В: Обломский, А. М. (ред.). *Памятники киевской культуры в лесостепной зоне России (III – начало V в. н. э.)*. Москва: ИА РАН, с. 113-141. Раннеславянский мир, 10.
- Останина, Т. И., Канунникова, О. М., Степанов, В. П., Никитина, А. Б. 2011. Кузбаевский клад ювелира VII в. как исторический источник. Ижевск: Удмуртия.
- Падин, В. А. 1960. Раннеславянские поселения и могильник в районе Трубчевска. *Советская археология*, 3, с. 317-319.
- Паньков, С. В. 1990. Производство железа. В: Баран, В. Д. (ред.). *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период*. Киев: Наукова думка, с. 376-382.
- Петрашенко, В. О. 1988. Слов'янські пряслиця VIII – IX ст. *Археологія*, 62, с. 24-32.
- Петров, В. П. 1963. Памятники корчакского типа (по материалам раскопок С. С. Гамченко). *Материалы по археологии СССР*, 108, с. 16-38.
- Поболь, Л. Д. 1974. Древности середины и третьей четверти I тыс. н. э. в Белорусском Поднепровье. В: Третьяков, П. Н. (ред.). *Раннесредневековые восточнославянские древности*. Ленинград: Наука, с. 159-180.
- Приходнюк, О. М. 1975. *Слов'яни на Поділлі (VI – VII ст. н. е.)*. Київ: Наукова думка.
- Приходнюк, О. М. 1979. Археологічні розвідки в Пороссі. *Археологія*, 31, с. 83-96.
- Приходнюк, О. М. 1980. Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI – IX ст. н. е. Київ: Наукова думка.
- Приходнюк, О. М. 1990. Новые данные о пеньковской культуре. В: Плетнева, С. А., Русанова, И. П. (ред.). *Раннеславянский мир. Материалы и исследования*. Москва, с. 75-108. Раннеславянский мир, 1.
- Приходнюк, О. М. 1998. Пеньковская культура: культурно-хронологический аспект исследования. Воронеж: ВГУ.
- Приходнюк, О. М. 2005. *Пастирське городище*. Київ, Чернівці: Зелена Буковина.
- Приходнюк, О. М., Падин, В. А., Тихонов, Н. Г. 1996. Трубчевский клад антского времени. В: Приходнюк, О. М. (ред.). *Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии*. Киев: Наукова думка, с. 79-102.
- Приходнюк, О. М., Шовкопляс, А. М., Ольговская, С. Я., Струина, Т. А. 1991. Мартыновский клад. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики*, II, с. 72-92.
- Радюш, О. А. 2012. Вооружение III – V вв. н. э. с черняховских поселений Курского Посемья. *Stratum plus*, 4, с. 139-155.
- Рафалович, И. А., Лапушнян, В. П. 1974. Работы Реутской археологической экспедиции. *Археологические исследования в Молдове в 1972 г.* Кишинев: Штиинца, с. 110-159.
- Родинкова, В. Е. 1996. Раннесредневековые памятники Среднего Поднепровья и Днепровского Левобережья с датирующими находками. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Москва: ИА РАН, с. 155-162. Раннеславянский мир, 3.
- Родинкова, В. Е. 2004. Днепровские фибулы с каймой из птичьих голов. В: Горюнова, В. М., Щеглова, О. А. (ред.). *Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем Средневековье*. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, с. 233-243.
- Родинкова, В. Е. 2010. Куриловский клад раннесредневекового времени. *Российская археология*, 4, с. 78-87.
- Родинкова, В. Е. 2012. Клады «древностей антов» и археологическая ситуация между Сеймом и Пселом в конце эпохи Великого переселения народов. В: Щеглова, О. А. (ред.). *Славяне восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. Материалы международной конференции, посвященной 110-летию со дня рождения Ивана Ивановича Ляпушкина (1902 – 1968) 3 – 5 декабря 2012 г.* Санкт-Петербург, с. 193-197.

- Родинкова, В. Е. 2014а. Раннеславянский женский убор римского и раннесредневекового времени (проблемы изучения источников). *Краткие сообщения Института археологии*, 233, с. 89-99.
- Родинкова, В. Е. 2014b. Клады в раннесредневековой истории и культуре Поднепровья. *Труды IV (XX) Всероссийского археологического съезда в Казани*. Казань, II, с. 391-395.
- Родинкова, В. Е., Егорьков, А. Н. 2012. Клад раннесредневекового времени из Суджи-Замостья и состав металла его артефактов. *Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VIII Международной научной конференции* (Харьков, 9 – 10 ноября 2012 г.), с. 71-72.
- Родинкова, В. Е., Сапрыкина, И. А., Сычева, С. А. 2012. Раннесредневековые клады Поднепровья: традиционный взгляд и новые данные. *Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VIII Международной научной конференции* (Харьков, 9 – 10 ноября 2012 г.), с. 72.
- Родинкова, В. Е., Сапрыкина, И. А. 2015. Раннесредневековые клады Суджанщины: новые находки и исследования. В: Кудинов, В. А. (ред.). *Суджа и суджане в отечественной и зарубежной истории и культуре*. Курск, с. 39-49.
- Родинкова, В. Е., Сапрыкина, И. А., Сычева, С. А. 2018. Клад из Суджи-Замостья и проблема социокультурной интерпретации днепровских раннесредневековых кладов I группы. *Российская археология*, 1, с. 130-147.
- Русанова, И. П. 1973. *Славянские древности VI – IX вв. между Днпром и Западным Бугом*. Москва: Наука.
- Седин, Анатолий. 2011. Предметы вооружения из городища Никодимово. *Acta Archaeologica Albaruthenica*, VII, с. 68-82.
- Синиця, Є. В. 1999. Ранньосередньовічні інгумації в ареалі пенківської культури. *Vita Antiqua*, 2, с. 98-110.
- Сухобоков, О. В. 1988. Археологические исследования к юбилею г. Лубны (Раннеславянские поселение Засулье и древнерусский город Лубны). *1000-летие города Лубны: Областной научно-практической конференция* (26 – 28 мая 1988 г.). Лубны: УОО-ПИК, с. 4-5.
- Сухобоков, О. В., Юренко, С. П. 1990. Предволынцевские памятники Полтавщины (по материалам исследований Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР). *Охорона та дослідження пам'яток археології: Третій обласний науково-практичний семінар*. Полтава: Полтава, с. 155-157.
- Сымонович, Э. А. 1963. Городище Колочин на Гомельщине. *Материалы по археологии СССР*, 108, с. 97-137.
- Терпиловский, Р. В. 1984. *Ранние славяне Подесенья III – V вв.* Киев: Наукова думка.
- Терпиловский, Р. В. 2004а. *Славяне Поднепровья в первой половине I тысячелетия н. э.* Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Sktodowski.
- Терпиловский, Р. В. 2004b. Поселение Сенча и его место среди памятников Днепровского Левобережья. В: Горюнова, В. М., Щеглова, О. А. (ред.). *Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем Средневековье*. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, с. 131-143.
- Терпиловский, Р. В., Абашина, Н. С. 1992. *Памятники киевской культуры (Свод археологических источников)*. Киев: Наукова думка.
- Терпиловський, Р. В., Шекун, О. В. 1996. *Олександрівка 1 – багатощарове ранньослов'янське поселення біля Чернігова*. Чернігів: Сіверянська думка.
- Терський, С. В., Стрельченко, О. В., Войнаровський, В. М. 2014. Нові знахідки ранньосередньовічної зброї у р. Західний Буг. *Вісник Національного університету «Львівська Політехніка»*, 809, с. 7-12.
- Тихомиров, Н. А. 1990. Княжинский и Лебяжинский могильники. В: Терпиловский, Р. В. (ред.). *Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья*. Курск, с. 134-161.
- Томашевский, А. П., Гавритухин, И. О. 1992. *Славянское поселение Тетеревка-I*. Киев, 1992.
- Третяков, П. Н. 1974. Древности второй и третьей четвертей I тыс. н. э. в Верхнем и Среднем Подесенье. В: Третяков, П. Н. (ред.). *Раннесредневековые восточнославянские древности*. Ленинград: Наука, с. 40-118.
- Хайрединова, Э. А. 2011. *Женский костюм варваров Юго-Западного Крыма V – VII веков*. Диссертация к. и. н. ИА НАНУ.
- Шаблава, Е. А. 2001. Визуально определяемые особенности литья металлических украшений по восковой модели (на материале пальчатых фибул Днепровского Левобережья VII в. н. э. В: Завьялов, В. И. (ред.). *Древние ремесленники Приуралья: Ма-*

- териалы Всероссийской научной конференции (Ижевск, 21 – 23 ноября 2000 г.). Ижевск: Удмуртский институт истории, языка и литературы Уральского отделения РАН, с. 308-321.
- Шаблава, Е. А. 2002. Техника изготовления серебряных поясных наборов из Гапоновского клада. В: Захрова, Н. (ред.). *Ювелирное искусство и материальная культура*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 186-189.
- Шаблава, Е. А. 2003. Проблема производства геральдических поясных наборов в Крыму. В: Шишлина, Н. И. (ред.). *Чтения, посвященные 100-летию деятельности Василия Алексеевича Городцова в Государственном историческом музее. Тезисы конференции*. Москва: ГИМ, II, с. 105-107.
- Шаблава, Е. А. 2004. Пальчатая фибула из коллекции Е. А. Горюнова. В: Горюнова, В. М., Щеглова, О. А. (ред.). *Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем Средневековье*. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, с. 244-253.
- Шаблава, Е. А. 2005. Шаблоны для литья орлиноголовых пряжек из южнокрымских могильников. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 37, с. 109-115.
- Шаблава, Е. А. 2007. Продукция одной Боспорской ювелирной мастерской второй половины VI в. *Российская археология*, 3, с. 92-102.
- Шаблава-Нестеренко, Е. А. 2004. Анализ техники изготовления геральдических поясных наборов из Прикамья. В: Крижицкий, С. Д. (ред.). *Сучасні проблеми археології*. Київ, II, с. 50-53.
- Шмидт, Е. А. 2003. *Верхнее Поднепровье и Подвинье в III – VII вв. Тушемлинская культура*. Смоленск.
- Щеглова, О. А. 1990. О двух группах «древностей антов» в Среднем Поднепровье. В: Терпиловский, Р. В. (ред.). *Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья*. Курск, с. 162-204.
- Щеглова, О. А. 1999. Женский убор из кладов «древностей антов»: готское влияние или готское наследие? *Stratum plus*, 5, с. 287-312.
- Щеглова, О. А. 2000. О некоторых возможностях реконструкции женской одежды по материалам наборов украшений из кладов «древностей антов»: Источники, аналогии, результаты. В: Сташенков, Д. А. (ред.). *Культуры степей Евразии второй половины I тысячелетия н. э. (из истории костюма)*. Самара: СОИКМ им. П. А. Алабина, с. 136-141.
- Щеглова, О. А. 2010. Тайна «пляшущих человечков» и «следы невиданных зверей». Антропо- и зооморфные изображения в раннеславянской металлопластике. *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Гали Федоровны Корзухиной (Санкт-Петербург, 10 – 16 апреля 2006 г.)*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 146-171.
- Шукин, М. Б. 1989. Семь сезонов Славяно-сарматской экспедиции. В: Смирнова, Г. И. (ред.). *Итоги археологических экспедиций*. Ленинград, с. 103-114.
- Curta, F. 2004. Werner's class III of «slavic» bow fibulae revisited. *Archaeologia Bulgarica*, VIII, 1, s. 59-78.
- Rodinkova, V. E. 2018. Early Slavic hoards of the Dnieper region (on the nature and the historical significance of the phenomenon). In: Niezabitowska-Wiñniewska B. (ed.) *Studia barbarica. Profesorowi Andrzejowi Kokowskiemu w 65. rocznicę urodzin*. Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, I, s. 670-679.

REFERENCES

- Avenarius, N. P. 1896. Postavmuksiye kurgany. *Zapiski Rossiyskogo arkheologicheskogo obshchestva*, tom VIII, kniga I, s. 178-186.
- Aybabin, A. I. 1982. Pogrebeniya kontsa VII – VIII v. v Krymu. In: Ambroz, A. K., Erdeli, I. F. (eds.). *Drevnosti epokhi Velikogo pereseleniya narodov V – VIII vv*. Moskva: Nauka, s. 165-192.
- Aybabin, A. I., Khayredinova, E. A. 2008. *Mogilnik u sela Luchistoye. Raskopki 1977, 1982 – 1984 godov*. Simferopol; Kerch: Adef-Ukraine, 1.
- Aybabin, A. I., Khayredinova, E. A. 2014. *Mogilnik u sela Luchistoye. Raskopki 1984, 1986, 1991, 1993 – 1995 godov*. Kiev: Mayster Knig, 2.
- Aybabin, A. I., Yurochkin, V. Yu. 1996. *Mogilnik «Baklinskiy ovrag» (po materialam raskopok 1992 – 1993)*. In: Mogarichev, Yu. M., Khrapunov, I. N. (eds.). *Problemy arkheologii drevnego i srednevekovogo Kryma*. Simferopol: Tavriya, s. 125-235.
- Aksenov, V. S., Babenko, L. I. 1998. Pogrebeniya VI – VII veka n. e. u sela Mokhnach. *Rossiyskaya arkheologiya*, 3, s. 111-122.

- Aulikh, V. V. 1972. *Zymniwske horodyshche – slov'ianska pam'iatka VI – VII st. n. e. v Zakhidnii Volyni*. Kyiv: Naukova dumka.
- Akhmedov, I. R., Oblomskiy, A. M. 1996. Kanskaya sbruya. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskiy, A. M. *Gaponovskiy klad i ego kulturno-istoricheskiy kontekst*. Moskva, s. 16. Rannoslavianskii mir, 3.
- Akhmedov, I. R., Oblomskiy, A. M., Radyush, O. A. 2013. Klad iz Suzemskogo rayona Bryanskoy oblasti. *Arkheologicheskiye issledovaniya v Evroregione «Dnepr» v 2012 g.: Nauchnyy ezhegodnik*, s. 99-107.
- Akhmedov, I. R., Oblomskiy, A. M., Radyush, O. A. 2015. Bryanskiy klad veshchey s vyyemchatymi emalyami (predvaritelnaya publikatsiya). *Rossiyskaya arkheologiya*, 2, s. 146-166.
- Baran, V. D. 1972. *Ranni slov'iany mizh Dnistrom i Pryp'attiu*. Kyiv: Naukova dumka.
- Baran, V. D. 1988. *Prazhskaya kultura Podnestrovia (po materialam poseleniy u s. Rashkov)*. Kiev: Naukova dumka.
- Baran, V. D. 2008a. Slov'ianske poselennia seredyny I tysiacholittia n. e. bilia s. Teremtsi na Dnistri. *Visnyk Instytutu arkheolohii*, 3, s. 38-67.
- Baran, V. D. 2008b. *Slov'ianske poselennia seredyny I tysiacholittia nashoi ery bilia sela Teremtsi na Dnistri*. Kyiv: NDIU MON.
- Baran, Ya. V. 2004. *Slov'ianska obshchyna*. Kyiv; Chernivtsi: Zelena Bukovyna.
- Berezovets, D. T. 1963. Poseleniye ulichey na r. Tyasmin. *Materialy po arkheologii SSSR*, 108, s. 145-208.
- Berezutskiy, V. D., Zolotarev, P. M., Kutsev, E. A. 2017. Ostrogzhskiy klad (poslednyaya tret – konets VII v. n. e.). *Rossiyskaya arkheologiya*, 1, s. 131-140.
- Braichevskiy, M. Iu., Prykhodniuk, O. M. 1990. *Zvit pro robotu Pastyrskoi ekspedytsii v 1990 r.* NA IA NANU, f. e., 1990/15.
- Vakulenko, L. V., Prikhodnyuk, O. M. 1984. *Slavyanskiye poseleniya I tys. n. e. u s. Sokol na Srednem Dnestre*. Kiev: Naukova dumka.
- Vargej, V. S. 2016. Suchasny stan i problemy dasledavannja prazhskaj kul'tury w Belarusi. In: Levko, O. N., Belevets, V. G. (edi.). *Slavyane na territorii Belarusi v dogosudarstvennyy period: k 90-letiyu so dnya rozhdeniya Leonida Davydovicha Pobolya*. Minsk: Belaruskaya navuka, 2, s. 14-61.
- Veymar, E. V., Aybabin, A. I. 1993. *Skalistinskiy mogilnik*. Kiev.
- Vynokur, I. S. 1997. *Slov'ianski yuveliry Podnistrovia (za materialamy doslidzhen Bernashivskoho kompleksu seredyny I tys. n. e.)*. Kam'ianets-Podilskiy: Oium.
- Vinokur, I. S., Gutsal, A. F., Megey, V. F. 1990. *Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniyakh v zone stroitelstva Dnestrovskoy GAES (poseleniye serediny I tys. n. e. chernyakhovskoy i predskifskiy mogilniki u s. Bernashevka) v 1990 g.* NA IA NANU, f. e., 1990/230.
- Vynokur, I. S., Mehei, V. P. 1992. Yuvelirna maisternia rannoserednovichnykh slov'ian. *Arkheolohiia*, 3, s. 82-95.
- Voznesenska, H. O., Nedopako, D. P., Pankov, S. V. 1996. *Chorna metalurhiia ta matoloobrobka naselennia shkidno-evropeisoho lisostepu za doby slov'ian i Kyivskoi Rusi (druha polovyna I tys. – persha chvart II tys.)*. Kyev.
- Volodarets-Urbanovych, Ia. V. 2009. Kochivnytskiy elementy z arealu penkivskykh starozhytnosti baseinu rik Suly ta Vorskly. *Magisterium*, 36, s. 49-52.
- Volodarets-Urbanovych, Ia. V., Sydorenko, O. V. 2016. Pro obstezhennia mistisia znakhidky Khyttsivskoho («Lubenskoho») skarbu. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Starozhytnosti Posullia: zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv: Tsentri pam'iatkozhavstva NANU ta UTOPIK, s. 119-132.
- Gavritukhin, I. O. 2004. Srednedneprovskiy ingumatsii vtoroy poloviny V – VI v. In: Goryunova, V. M., Shcheglova, O. A. (eds.). *Kulturnyye transformatsii i vzaimovliyaniya v Dneprovskom regione na iskhode rimskogo vremeni i v rannem Srednevekovye*. Sankt-Peterburg: Peterburgskoye vostokovedeniye, s. 208-220.
- Gavritukhin, I. O. 2005. Kompleksy prazhskoy kultury s datiruyushchimi veshchami. In: Kaczanowski, P., Pfrzewski, M. (eds.). *Archeologia o pocznach siołian*, Krakow, s. 403-461.
- Gavritukhin, I. O., Kazanskiy, M. M. 2006. Bospor, tetraksity i Severnyy Kavkaz vo vtoroy polovine V – VI v. *Arkheologicheskiye vesti*, 13, s. 297-344.
- Gavritukhin, I. O., Oblomskiy, A. M. 1995. Gaponovskiy klad (predvaritelnaya publikatsiya). *Rossiyskaya arkheologiya*, 4, s. 136-149.
- Goryunov, E. O. 1974. Nekotoryye drevnosti I tys. n. e. na Chernigovshchine. In: Tretiakov, P. N. (ed.). *Rannesrednevekovyye vostochnoslavianskiye drevnosti*. Leningrad: Nauka, s. 119-125.
- Goryunov, E. A. 1981. *Ranniye etapy istorii slavyan Dneprovskogo Levoberezhia*. Leningrad: Nauka.
- Goryunova, V. M. 1992. Novyy klad antskogo vremeni iz Srednego Podneprovia. *Arkheologicheskiye vesti*, 1, s. 126-140.
- Goryunova, V. M. 2004. Mogilnik VI – VII vv. u s. Kartamyshevo Oboyanskogo rayona Kurskoy oblasti. In: Goryunova, V. M., Shcheglova, O. A. (eds.). *Kulturnyye transformatsii i vzaimovliyaniya v Dneprovskom regione na iskhode rimskogo vremeni i v rannem Srednevekovye*. Sankt-Peterburg: Peterburgskoye vostokovedeniye, s. 18-42.
- Goryunova, V. M., Rodinkova, V. E. 1999. Ranneslavianskoye poseleniye Velikiye Budki (Khutor). *Stratum plus*, 4, s. 167-219.

- Derev'ianko, O. M., Volodarets-Urbanovych, Ia. V. 2017. Zakhovannia skarbiv skhidnoievropeiskyykh vyimchastykh emalei ta typu «Martynivky»: paraleli. In: Skyba, A. V., Horbanenko, S. A. (ed.). *Yevropeiska arkeolohiia i tysiacholittia n. e.: Zbirnyk naukovykh prats na chest Liany Vasylivny Vakulenko*. Kyiv: IA NANU, s. 33-48.
- Diachenko, A. G., Prikhodnyuk, O. M., Petrenko, E. N. 1991. Kompleksy I tys. n. e. iz selishcha Zanki. In: Diachenko, A. G. (ed.). *Arkheologiya slavyanskogo yugo-vostoka*. Voronezh: Voronezhskiy pedagogicheskij institut, s. 26-33.
- Elinkova, D. 2015. K izucheniyu kultury s keramikoy prazhskogo tipa na territorii Moravii: formirovaniye i osobennosti. *Stratum plus*, 5, s. 117-147.
- Ilinskaya, V. A. 1969. Novyye dannyye o pamyatnikakh serediny I tysyacheletiya n. e. v Dneprovskoy levoberezhnoy lesostepi. In: Krupnov, E. I. (ed.). *Slavyane i Rus*. Moskva: Nauka, s. 55-61.
- Kazanskiy, M. M. 2015. Vooruzheniye i konskoye snaryazheniye slavyan V – VII vv. *Stratum plus*, 5, s. 43-95.
- Kashkin, A. V., Rodinkova, V. E. 2010. Pamyatniki sudzhanskogo regiona epokhi Velikogo pereseleniya narodov. *Verkhnedonskoy arkeologicheskiiy sbornik*, 5, s. 80-92.
- Kirpichnikov, A. N., Eniosova, N. V. 2004. Liteynyye formy dlya proizvodstva slitkov iz Staroy Ladogi. In: Makarov, N. A. (eds.). *Vostochnaya Evropa v Srednevekovye: K 80-letiyu Valentina Vasilyevicha Sedova*. Moskva, 2004, s. 290-296.
- Korzukhina, G. F. 1996. Klady i sluchaynyye nakhodki veshchey kruga «drevnostey antov» v Srednem Podneprovye. Katalog pamyatnikov. *Materialy po arkeologii. istorii i etnografii Tavriki*, V, s. 352-435, 586-705.
- Krakalo, I. V. 2002. Antski starozhytnosti iz Hradyzka. *Arkheolohichniy litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1, s. 85-86.
- Kurta, F. 2011. Zhenshchina iz Denchen ili k voprosu o fibulakh tip II C po Verneru (A woman from Drnceni, or bow fi bulae of Werner's class II C). *Tyragetia. Archeologie Istorie Antice*, V (XXI), 1, s. 153-192.
- Lipking, Yu. A. 1974. Mogilniki tretyey chetverti I tys. n. e. v kurskom Posemye. In: Tretiakov, P. N. (ed.). *Rannesrednevekovyye vostochnoslavyskiye drevnosti*. Leningrad: Nauka, s. 136-152.
- Magomedov, B. V. 2015. Keramicheskiye pryaslitsa chernyakhovskoy kultury. Kiev: IA NANU.
- Maksimov, E. V., Orlov, R. S. Poseleniye i mogilnik vtoroy chetverti I tys. n. e. u s. Kazarovichii bliz Kiev. In: Tretiakov, P. N. (ed.). *Rannesrednevekovyye vostochnoslavyskiye drevnosti*. Leningrad: Nauka, s. 11-21.
- Mylian, Taras. 2012. Dekorativni predmety rannoslov'ianskoho chasu u mezhyrichchi Dnistra ta Zakhidnoho Buhu. *Naukovi studii*, 5, s. 119-132.
- Minasyan, R. S. 1999. Trasologicheskiiy metod issledovaniya arkeologicheskikh metallicheskiykh predmetov. In: Korobkova, G. F. (ed.). *Sovremennyye eksperimentalno-trasologicheskiye i tekhniko-tekhnologicheskiye razrabotki v arkeologii. Pervyye Semenovskiy chteniye. Tezisy dokladov mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii. posvyashchenoy 100-letiyu so dnya rozhdeniya Sergeya Aristarkhovicha Semenova. 30 yanvarya – 5 fevralya 2000 g., Sankt-Peterburg*. Sankt-Peterburg, s. 62-63.
- Minasyan, R. S. 2014. *Metalloobrabotka v drevnosti i srednevekovye*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyy Ermitazh.
- Mykhailyna, L. P. 2007. *Slov'iany VIII – st. mizh Dniprom ta Karpatamy*. Kyiv: IA NANU.
- Oblomskiy, A. M. 1991. *Etnicheskiye protsessy na vodorazdele Dnepra i Dona v I – V vv. n. e.* Moskva; Sumy.
- Oblomskiy, A. M. 2007a. Mogilniki i pogrebalnyy obryad. In: Oblomskiy, A. M. (ed.). *Pamyatniki kiyevskoy kultury v lesostepnoy zone Rossii (III – nachalo V v. n. e.)*. Moskva: IA RAN, s. 23-26. *Ranneslavianskii mir*, 10.
- Oblomskiy, A. M. 2012. Ranneslavyskiye pamyatniki Verkhnego Podonia. Predvaritelnyye itogi issledovaniya. *Tambovskiy drevnosti: Arkheologiya Oksko-Donskoy ravniny*, 3, s. 172-229.
- Oblomskiy, A. M. 2016. Kolochinskaya kultura. In: Oblomskiy, A. M., Islanova, I. V. (ed.). *Rannesrednevekovyye drevnosti lesnoy zony Vostochnoy Evropy (V – VII vv.)*. Moskva: IA RAN, s. 10-113. *Ranneslavianskii mir*, 17.
- Oblomskiy, A. M., Priymak, V. V., Terpilovskiy, R. V. 1999. Issledovaniya ranneslavysanskogo kurgana u s. Bezdrak. *Arkheolohichniy litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 2, s. 36-37.
- Oblomskiy, A., Priymak, V., Terpilovskiy, R. 2011. Issledovaniya kolochinskoy kurgannoy gruppy Bezdrak v 2000 g. *Gistarychna-arhealagichnyy zbornik*, 26, s. 15-29.
- Oblomskiy, A. M., Radyush, O. A. 2007. Veshchevoy kompleks. In: Oblomskiy, A. M. (ed.). *Pamyatniki kiyevskoy kultury v lesostepnoy zone Rossii (III – nachalo V v. n. e.)*. Moskva: IA RAN, s. 27–39. *Ranneslavianskii mir*, 10.
- Oblomskiy, A. M., Terpilovskiy, R. V. 2001. Slavyanskoye poseleniye i kochevnicheskiiy mogilnik V – VI vv. na Vorskle. *Arkheolohichniy litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1, s. 5-16.
- Oblomskiy, A. M., Terpilovskiy, R. V. 2007. Predmety ubora s vyyemchatymi emalyami na territorii lesostepnoy zony Vostochnoy Evropy (dopolneniye svodov G. F. Korzukhinoy, I. K. Frolova i

- E. L. Gorokhovskogo). In: Oblomskiy, A. M. (ed.). *Pamyatniki kiyevskoy kultury v lesostepnoy zone Rossii (III – nachalo V v. n. e.)*. Moskva, s. 113-141. Ranneslavianskii mir, 10.
- Ostanina, T. I., Kanunnikova, O. M., Stepanov, V. P., Nikitina, A. B. 2011. *Kuzebayevskiy klad yuvelira VII v. kak istoricheskiy istochnik*. Izhevsk: Udmurtiya.
- Padin, V. A. 1960. Ranneslavianskiye poseleniya i mogilnik v rayone Trubchevska. *Sovetskaya arkhologiya*, 3, s. 317-319.
- Pankov, S. V. 1990. Proizvodstvo zheleza. In: Baran, V. D. (ed.). *Slavyane Yugo-Vostochnoy Evropy v predgosudarstvennyy period*. Kiev: Naukova dumka, s. 376-382.
- Petrashenko, V. O. 1988. Slov'ianski priaslytsia VIII – IX st. *Arkheolohiia*, 62, s. 24-32.
- Petrov, V. P. 1963. Pamyatniki korchakskogo tipa (po materialam raskopok S. S. Gamchenko). *Materialy po arkhologii SSSR*, 108, s. 16-38.
- Pobol, L. D. 1974. Drevnosti serediny i tretyey chetverti I tys. n. e. v Belorusskom Podneprovye. In: Tretiakov, P. N. (ed.). *Rannesrednekovyye vostochnoslavianskiye drevnosti*. Leningrad: Nauka, s. 159-180.
- Prykhodniuk, O. M. 1975. *Slov'iany na Podilli (VI – VII st. n. e.)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Prykhodniuk, O. M. 1979. Arkheolohichni rozvidky v Porossi. *Arkheolohiia*, 31, s. 83-96.
- Prykhodniuk, O. M. 1980. *Arkheolohichni pam'iatky Serednoho Podniprov'ia VI – IX st. n. e.* Kyiv: Naukova dumka.
- Prikhodnyuk, O. M. 1990. Novyye dannyye o penkovskoy kulture. In: Pletneva, S. A., Rusanova, I. P. (eds.). *Ranneslavianskii mir. Materialy i issledovaniya*. Moskva, s. 75-108. Ranneslavianskii mir, 1.
- Prikhodnyuk, O. M. 1998. *Penkovskaya kultura: kulturno-khronologicheskii aspekt issledovaniya*. Voronezh: VGU, 1998.
- Prykhodniuk, O. M. 2005. *Pastyrskye horodyshche*. Kyiv; Chernivtsi: Zelena Bukovyna.
- Prikhodnyuk, O. M., Padin, V. A., Tikhonov, N. G. 1996. Trubchevskiy klad antskogo vremeni. In: Prikhodnyuk, O. M. (ed.). *Materialy I tys. n. e. po arkhologii i istorii Ukrainy i Vengrii*. Kiev: Naukova dumka, s. 79-102.
- Prikhodnyuk, O. M., Shovkoplyas, A. M., Olgovskaya, S. Ya., Struina, T. A. 1991. Martynovskiy klad. *Materialy po arkhologii. istorii i etnografii Tavriki*, II, s. 72-92.
- Radyush, O. A. 2012. Vooruzheniye III – V vv. n. e. s chernyakhovskikh poseleniy Kurskogo Posemia. *Stratum plus*, 4, s. 139-155.
- Rafalovich, I. A., Lapushnyan, V. P. 1974. Raboty Reutskoy arkhologicheskoy ekspeditsii. *Arkheologicheskiye issledovaniya v Moldove v 1972 g.* Kishinev: Shtiintsa, s. 110-159.
- Rodinkova, V. E. 1996. Rannesrednekovyye pamyatniki Srednego Podneprov'ia i Dneprovskogo Levoberezhia s datiruyushchimi nakhodkami. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskiy, A. M. *Gaponovskiy klad i ego kulturno-istoricheskiy kontekst*. Moskva: IA RAN, s. 155-162. Ranneslavianskii mir, 3.
- Rodinkova, V. E. 2004. Dneprovskiy fibuly s kaymoy iz ptichikh golov. In: Goryunova, V. M., Shcheglova, O. A. (eds.). *Kulturnyye transformatsii i vzaimooliyaniya v Dneprovskom regione na iskhode rimskogo vremeni i v rannem Srednekovyye*. Sankt-Peterburg: Peterburgskoye vostokovedeniye, s. 233-243.
- Rodinkova, V. E. 2010. Kurilovskiy klad rannesrednekovogo vremeni. *Rossiyskaya arkhologiya*, 4, s. 78-87.
- Rodinkova, V. E. 2012. Klady «drevnostey antov» i arkhologicheskaya situatsiya mezhdru Seymom i Pslom v kontse epokhi Velikogo pereseleniya narodov. In: Rodinkova, V. E. (ed.). *Slavyane vostochnoy Evropy nakanune obrazovaniya Drevnerusskogo gosudarstva. Materialy mezhdunarodnoy konferentsii, posvyashchennoy 110-letiyu so dnya rozhdeniya Ivana Ivanovicha Liapushkina (1902 – 1968) 3 – 5 dekabrya 2012 g.* Sankt-Peterburg, s. 193-197.
- Rodinkova, V. E. 2014a. Ranneslavianskii zhenskiy ubor rimskogo i rannesrednekovogo vremeni (problemy izucheniya istochnikov). *Kratkiye soobshcheniya Instituta arkhologii*, 233, s. 89-99.
- Rodinkova, V. E. 2014b. Klady v rannesrednekovoy istorii i kulture Podneprov'ia. *Trudy IV (XX) Vserossiyskogo arkhologicheskogo syezda v Kazani*. Kazan, II, s. 391-395.
- Rodinkova, V. E., Egorkov, A. N. 2012. Klad rannesrednekovogo vremeni iz Sudzhi-Zamostia i sostav metallu ego artefaktov. *Problemy istorii i arkhologii Ukrainy: Materialy VIII Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii (Kharkov, 9 – 10 noyabrya 2012 g.)*. Kharkov, s. 71-72.
- Rodinkova, V. E., Saprykina, I. A., Sycheva, S. A. 2012. Rannesrednekovyye klady Podneprov'ia: traditsionnyy vzglyad i novyye dannyye. *Problemy istorii i arkhologii Ukrainy: Materialy VIII Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii (Kharkov, 9 – 10 noyabrya 2012 g.)*. Kharkov, s. 72.
- Rodinkova, V. E., Saprykina, I. A. 2015. Rannesrednekovyye klady Sudzhanshchiny: novyye nakhodki i issledovaniya. In: Kudinov, V. A. (ed.). *Sudzha i sudzhane v otechestvennoy i zarubezhnoy istorii i kulture: sbornik statey i materialov*. Kursk, s. 39-49.
- Rodinkova, V. E., Saprykina, I. A., Sycheva, S. A. 2018. Klad iz Sudzhi-Zamostia i problema sotsiokulturnoy interpretatsii dneprovskikh rannesrednekovykh kladov I gruppy. *Rossiyskaya arkhologiya*, 1, s. 130-147.
- Rusanova, I. P. 1973. *Slavyanskiye drevnosti VI – IX vv. mezhdru Dneprom i Zapadnym Bugom*. Moskva: Nauka.
- Sedin, Anatoliy. 2011. Predmety vooruzheniya iz gorodishcha Nikodimovo. *Acta Archaeologica Albaruthenica*, VII, s. 68-82.

- Synytsia, Ie. V. 1999. Rannoserednovichni inhumatsii v areali penkivskoi kultury. *Viva Antiqua*, 2, s. 98-110.
- Sukhobokov, O. V. 1988. Arkheologicheskiye issledovaniya k yubileyu g. Lubny (Ranneslavyanskiye poseleniye Zasulye i drevnerusskiy gorod Lubny). *1000-letniye goroda Lubny: Oblastnoy nauchno-prakticheskaya konferentsiya (26 – 28 maya 1988 g.)*. Lubny: UOOPIK, s. 4-5.
- Sukhobokov, O. V., Yurenko, S. P. 1990. Predvolyntsevskiy pamyatniki Poltavshchiny (po materilam issledovaniy Levoberezhnoy slavyano-russkoy ekspeditsii IA AN USSR). *Okhorona ta doslidzhennia pam'iatok arkheolohii: Tretiy oblasnyi naukovopraktychniy seminar*. Poltava: Poltava, s. 155-157.
- Symonovich, E. A. 1963. Gorodishche Kolochin na Gomel'shchine. *Materialy po arkheologii SSSR*, 108, s. 97-137.
- Terpilovskiy, R. V. 1984. *Ranniye slavyane Podesenia III – V vv.* Kiev: Naukova dumka.
- Terpilovskiy, R. V. 2004a. *Slavyane Podneprov'ia v pervoy polovine I tysyacheletiya n. e.* Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej.
- Terpilovskiy, R. V. 2004b. Poseleniye Sencha i ego mesto sredi pamyatnikov Dneprovskogo Levoberezhia. In: Goryunova, V. M., Shcheglova, O. A. (eds.). *Kulturnyye transformatsii i vzaimovliyaniya v Dneprovskom regione na iskhode rimskogo vremeni i v rannem Srednevekov'ye*. Sankt-Peterburg: Peterburgskoye vostokovedeniye, s. 131-143.
- Terpilovskiy, R. V., Abashina, N. S. 1992. *Pamyatniki kiyevskiy kultury (Svod arkheologicheskikh istochnikov)*. Kiev: Naukova dumka.
- Terpylovskiy, R. V., Shekun, O. V. 1996. *Oleksandriyka 1 – bahatosharove rannoslavian'ske poselennia bilia Chernihova*. Chernihiv: Siverianska dumka.
- Terskiy, C. V., Strelchenko, O. V., Voinarovskiy, V. M. 2014. Novi znakhidky rannoserednovichnoi zbroi u r. Zakhidnyi Buh. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska Politehnika»*, 809, s. 7-12.
- Tikhomirov, N. A. 1990. Knyazhinskiy i Lebyazhinskiy mogilniki. In: Terpilovskiy, R. V. (ed.). *Materialy i issledovaniya po arkheologii Dneprovskogo Levoberezhia*. Kursk, s. 134-161.
- Tomashevskiy, A. P., Gavritukhin, I. O. 1992. *Slavyanskoye poseleniye Teterevka-I*. Kiev, 1992.
- Tretiakov, P. N. 1974. Drevnosti vtoroy i tretyey chetvertiy I tys. n. e. v Verkhnem i Srednem Podesen'ye. In: Tretiakov, P. N. (ed.). *Rannesrednevekovyye vostochnoslavyanskiye drevnosti*. Leningrad: Nauka, s. 40-118.
- Khayredinova, E. A. 2011. *Zhenskiy kostyum varvarov Yugo-Zapadnogo Kryma V – VII vekov*. Dissertatsiya k. i. n. IA NANU.
- Shablavina, E. A. 2001. Vizualno opredelyayemye osobennosti litia metallicheskih ukrasheniy po voskovoy modeli (na materiale palchatykh fibul Dneprovskogo Levoberezhia VII v. n. e. In: Zavalov, V. I. (ed.). *Drevniye remeslenniki Priuralia: Materialy Vserossiyskoy nauchnoy konferentsii (Izhevsk. 21 – 23 noyabrya 2000 g.)*. Izhevsk: Udmurtskiy institut istorii, iazyka i literatury Uralskogo otdeleniya RAN, s. 308-321.
- Shablavina, E. 2002. Tekhnika izgotovleniya serebryanykh poiasnykh naborov iz Gaponovskogo klada. In: Zakhrova, N. (ed.). *Yuvelirnoye iskusstvo i materialnaya kultura*. Sankt-Peterburg: Gos. Ermitazh, s. 186-189.
- Shablavina, E. A. 2003. Problema proizvodstva geraldicheskikh poiasnykh naborov v Krymu. In: Shishlina, N. I. (ed.). *Chiteniya, posvyashchennyye 100-letiyu deyatel'nosti Vasiliya Alekseyevicha Gorodtsova v Gosudarstvennom istoricheskom muzeiye. Tezisy konferentsii*. Moskva: GIM, II, s. 105-107.
- Shablavina, E. A. 2004. Palchataya fibula iz kollektsii E. A. Goryunova. In: Goryunova, V. M., Shcheglova, O. A. (eds.). *Kulturnyye transformatsii i vzaimovliyaniya v Dneprovskom regione na iskhode rimskogo vremeni i v rannem Srednevekov'ye*. Sankt-Peterburg: Peterburgskoye vostokovedeniye, s. 244-253.
- Shablavina, E. A. 2005. Shablony dlya litia orlinogolovykh pryazhek iz yuzhnokrymskikh mogilnikov. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 37, s. 109-115.
- Shablavina, E. A. 2007. Produktsiya odnoy Bosporskoy yuvelirnoy masterskoy vtoroy poloviny VI v. *Rossiyskaya arkheologiya*, 3, s. 92-102.
- Shablavina-Nesterenko, E. A. 2004. Analiz tekhniki izgotovleniya geraldicheskikh poiasnykh naborov iz Prikamia. In: Kryzhytskiy, S. D. (ed.). *Suchasni problemy arkheolohii*, Kyiv, II, s. 50-53.
- Shmidt, E. A. 2003. *Verkhneye Podneprov'ye i Podvinye v III – VII vv. Tushemlinskaya kultura*. Smolensk.
- Shcheglova, O. A. 1990. O dvukh gruppakh «drevnostey antov» v Srednem Podneprov'ye. In: Terpilovskiy, R. V. (ed.). *Materialy i issledovaniya po arkheologii Dneprovskogo Levoberezhia*. Kursk, s. 162-204.
- Shcheglova, O. A. 1999. Zhenskiy ubor iz kladov «drevnostey antov»: gotskoye vliyaniye ili gotskoye naslediyey? *Stratum plus*, 5, s. 287-312.
- Shcheglova, O. A. 2000. O nekotorykh vozmozhnostyakh rekonstruktsii zhenskoy odezhdy po materialam naborov ukrasheniya iz kladov «drevnostey antov»: Istochniki. analogii. rezultaty. In: Stashenkov, D. A. (ed.). *Kultury stepey Evrazii vtoroy poloviny I tysyacheletiya n. e. (iz istorii kostyuma)*. Samara: SOIKM im. P. A. Alabina, s. 136-141.
- Shcheglova, O. A. 2010. Tayna «plyashushchikh chelovechkov» i «sledy nevidannykh zverey». Antropo- i zoomorfnyye izobrazheniya v ranneslavyanskoy metaloplastike. *Slavyano-russkoye yuvelirnoye delo*

i ego istoki. Materialy Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii. posvyashchennoy 100-letiyu so dnya rozhdeniya Gali Fedorovny Korzukhinoy (Sankt-Peterburg, 10 – 16 aprelya 2006 g.). Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriya, s. 146-171.

Shchukin, M. B. 1989. Sem sezonov Slavyano-sarmatskoy ekspeditsii. In: Smirnova, G. I. (ed.). *Itogi arkhelogicheskikh ekspeditsiy*. Leningrad, s. 103-114.

Curta, F. 2004. Werner's class IH of «slavic» bow fibulae revisited. *Archaeologia Bulgarica*, VIII, 1, s. 59-78.

Rodinkova, V. E. 2018. Early Slavic hoards of the Dnieper region (on the nature and the historical significance of the phenomenon). In: Niezabitowska-Wiśniewska B. (ed.) *Studia barbarica. Profesorowi Andrzejowi Kokowskiemu w 65. rocznicę urodzin*. Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, I, s. 670-679.

Ia. V. Volodarets-Urbanovich

ITEMS OF DOMESTIC-HANDICRAFT CHARACTER IN SLAVS HOARDS TYPE OF MARTYNIVKA

Domestic-handicraft items in hoards are represented by spindle whorls, knives, punches, cutters, adze, ingots of metal, matrixes and iron frying pans. There are at least five complexes, where are a few things of domestic and craft nature (Table). Knives and spindle whorls were find in several copies only in Shevchenkove. In other cases, things are detected by one instance.

The spindle whorls detected two hoards (Shevchenkove, Smorodyno). Perhaps they could be worn with them.

The knives are found in three hoards (Koloskove, Sudzha, Shevchenkove). They could be worn on the belt. Considering that in the listed complexes there are finds of details of waist-band sets. They could be used in everyday life and in crafts.

Punches, cutters, adze (Koloskove, Velyki Budky) can be related both to the process of craft production and to everyday life.

Finds matrix (Koziiivka / Nova Odesa) are unique. However, these findings are clearly related to the production process.

Ingots of metal and splashes were find in six hoards — Koloskove, Velyki Budky, Kurylivka, Koziiivka / Nova Odesa, Haponove, Smorodyno. This points to the value of the metal for the Slavs.

Why in hoards type of Martynivka there are things of domestic-handicraft character? The term «treasure» denotes not only «jewelry, money, valuable things», but also «household things, things, property». In this case, these complexes included not only jewelry, but also other things that could be of value to their masters.

This question partly rests in the structure of the outfit. In particular, the findings of knives and spindles in these hoards may indicate that they were worn with them. As the appearance of items of domestic-handicraft character in the hoards may be due to the reasons for concealing these complexes: military-political upheavals, voluntary offerings or «household» storage.

Keywords: «Antes antiquities», the first chronological hoard-group by O. A. Shcheglova, early Middle Ages, spindle whorl, knife, punch, cutters, adze, metal ingot, matrix.

Одержано 31.03.2018.

ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Ярослав Володимирович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інституту археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда 12, Київ, 04210, Україна, volodargrad@ukr.net.

VOLODARETS-URBANOVICH Iaroslav V., Candidate of Sciences in History, Researcher, Institute of Archaeology, NAS of Ukraine, 12, Pr. Geroev Stalingrada, Kiev, 04210, Ukraine, volodargrad@ukr.net.

Надія Володимирівна ЛІНКА. БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

25.08.1896 р. (м. Кронштадт, РФ) — 18.05.1981 р. (м. Київ).

Фахівець у галузі ранньослов'янської та давньоруської археології.

Протягом 1924—1928 рр. навчалася на історичному факультеті Київського інституту народної освіти (раніше Київський університет св. Володимира).

Від 1930 р. — екскурсовод, 1933 р. — завідувач відділу «Пам'ятки» Всеукраїнського державного культурно-історичного заповідника «Всеукраїнське музейне містечко», яке було створено у приміщеннях ліквідованої на той час Києво-Печерської Лаври. 1939—1941 рр. — завідувач відділу «Київська Русь» Історичного музею. Залишившись у Києві за сімейними обставинами, у період окупації в 1942—1943 рр. Н. В. Лінка стала технічним працівником Археологічного музею. Після звільнення міста вона поновлена на посаді завідувача відділу «Київська Русь» Історичного музею. 1952 р. перейшла на роботу до Софійського музею Академії архітектури УРСР та за сумісництвом почала працювати в Інституті археології. Протягом 1957—1963 рр. Н. В. Лінка — молодший науковий співробітник, завідувач Наукового архіву Інституту археології, провела значну роботу по його впорядкуванню і науковому опрацюванню.

Н. В. Лінка досліджувала печери Києво-Печерської Лаври, пам'ятки зарубинецької культури і слов'янські пам'ятки другої половини I тис. н. е. в Середньому Подніпров'ї. Працюючи в експедиції «Великий Київ», провела археологічну розвідку в Канівському районі Черкаської обл., а також брала участь у дослідженнях городища зарубинецької культури Пилипенкова Гора та поселення райковецької культури Макарів Острів поблизу с. Пеньківка.

Надія Володимирівна Лінка. Фото із особистої справи

*Републіковано за:
Толочко (ред.) 2015, с. 496.*

Надія Володимирівна Лінка в колі друзів і колег на р. Тясмин. Фото із особистого архіву
Фото із особистого архіву Н. І. Шендрик, надала В. В. Павлова

ДРУКОВАНІ ПРАЦІ | PUBLISHED PAPERS

1931

Лінка, Н. В. 1931. *Печери Київської Лаври*. Київ.

Linka, N. V. 1931. *Pechery Kyivskoi Lavry*. Kyiv.

1948

Лінка-Геппенер, Н. В. 1948. Копіївський скарб. *Археологія*, II, с. 182-191.

Linka-Heppener, N. V. 1948. Kopiivskyi skarb. *Arkheolohiia*, II, s. 182-191.

1952

Лінка, Н. В. 1952. Роботи експедиції «Великий Київ» за 1947 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*, III, с. 39-53.

Linka, N. V. 1952. Roboty ekspedytsii «Velykyi Kyiv» za 1947 r. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, III, s. 39-53.

Лінка, Н. В. 1952. Розвідка у Канівському районі. *Археологічні пам'ятки УРСР*, III, с. 99-105.

Linka, N. V. 1952. Rozvidka u Kanivskomu raioni. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, III, s. 99-105.

1955

Довженок, В. Й., Лінка, Н. В. 1955. Розвідки давньоруських городищ на нижній Росі в 1949 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*, V, с. 151-157.

Dovzhenok, V. Y., Linka, N. V. 1955. Rozvidky davnoruskikh horodyskhch na nizhnii Rosi v 1949 r. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, V, s. 151-157.

1959

Довженок, В. И, Линка, Н. В. 1959. Раскопки раннеславянских поселений в нижнем течении р. Рось. *Материалы по археологии СССР*, 70, с. 102-113.

Dovzhenok, V. I, Linka, N. V. 1959. Raskopki ranneslavianskikh poselenii v nizhnem techenii r. Ros. *Materialy po arkheologii SSSR*, 70, s. 102-113.

Богусевич, В. А., Линка, Н. В. 1959. Зарубинецкое поселение на Пилипенковой горе близ Конева. *Материалы по археологии СССР*, 70, с. 114-118.
 Bogusevich, V. A., Linka, N. V. 1959. Zarubinetское poselenie na Pilipenkovoï gore bliz Koneva. *Materialy po arkheologii SSSR*, 70, s. 114-118.

1963

Кузнецова, С. М., Линка, Н. В. 1963. Научный архив С. С. Гамченко. *Материалы по археологии СССР*, 108, с. 13-15.
 Kuznetsova, S. M., Linka, N. V. 1963. Nauchnyi arkhiv S. S. Gamchenko. *Materialy po arkheologii SSSR*, 108, s. 13-15.
 Лінка, Н. В., Шовкопляс, А. М. 1963. Раннеславянское поселение на р. Тясмине. *Материалы по археологии СССР*, 108, с. 225-242.
 Linka, N. V., Shovkopliash, A. M. 1963. Ranneslavianskoe poselenie na r. Tiasmine. *Materialy po arkheologii SSSR*, 108, s. 225-242.

2003

Геппенер-Лінка, Н. В. 2003. Спогади про Всеукраїнське музейне містечко 1929–1939 рр. *Лаврський альманах*, 11, с. 142-175.
 Heppener-Linka, N. V. 2003. Spohady pro Vseukrainske muzeine mistechko 1929–1939 rr. *Lavrskyi almanakh*, 11, s. 142-175.
 Геппенер-Лінка, Н. 2003. Всеукраїнське музейне містечко: Спогади. *Пам'ятки України*, 1–2 (138–139), с. 112-145.
 Heppener-Linka, N. 2003. Vseukrainske muzeine mistechko: Spohady. *Pam'iatky Ukrainy*, 1–2 (138–139), s. 112-145.

ЛІТЕРАТУРА

Болбатенко, І. 1998. Про що розповідають фото з родинного архіву Надії Володимирівни Лінки-Геппенер. В: Ковпанюк, Н. Г. (від. ред.). *До 100-річчя Національного музею історії України. З історії музею та його раритетів*. Київ, с. 104-113.
 Курило, О. Ю. 2002. *Нариси розвитку археології у музеях України: історія, дослідники, меценати*. Київ: Стило, с. 170-171.
 Мезенцева, Г. Г. 1997. *Дослідники археології України: Енциклопедичний словник-довідник*. Чернігів: Рада, с. 142.
 Толочко, П. П. (ред.). 2015. Рутківська Лукерія Маркіянівна. *Інститут археології Національної Національної академії наук України. 1918–2014*. Київ: АДЕФ-Україна, с. 496.

REFERENCES

Bolbatenko, I. 1998. Pro shcho rozpovidaiut foto z rodynnoho arkhivu Nadii Volodymyrivny Linky-Heppener. In: Kovpaniuk, N. H. (ed.). *Do 100-richchia Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. Z istorii muzeiu ta yoho raryitetiv*. Kyiv, s. 104-113.
 Kurylo, O. Yu. 2002. *Narysy rozvytku arkheolohii u muzeiakh Ukrainy: istoriia, doslidnyky, metsenaty*. Kyiv: Stylos, s. 170-171.
 Mezentsева, H. H. 1997. *Doslidnyky arkheolohii Ukrainy: Entsyklopedychnyi slovnyk-dovidnyk*. Chernihiv: «Rada», c. 142.
 Tolochko, P. P. (ed.). 2015. Linka Nadiia Volodymyrivna. *Instytut arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. 1918–2014*. Kyiv: ADEF-Ukraine, s. 496.

Упорядник
 Я. В. Володарець-Урбанович

Лукерія Маркіянівна РУТКІВСЬКА. БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

Лукерія Маркіянівна
Рутківська. Фото із
особистої справи

01.11.1923 р. (с. Сингаї Коростенського р-ну, Житомирської обл.) — 2005 р. (м. Київ).

Кандидат історичних наук, фахівець у галузі ранньослов'янської археології та археології Середньої Азії.

У 1948 р. закінчила історичний факультет Київського державного університету. 1963 р. у Московському державному університеті захистила кандидатську дисертацію «Античная и средневековая керамика Мерва».

1948—1950 рр. — молодший науковий співробітник Інституту археології АН УРСР, 1950—1960 рр. — викладач, старший викладач кафедри археології Середньо-азіатського державного університету (м. Ташкент) та науковий співробітник Південно-Туркменської експедиції (нач. проф. М. Є. Массон). Від 1960 р. працювала в Інституті археології АН УРСР на посаді старшого лаборанта, молодшого наукового співробітника, у 1968—1978 рр. — у відділі Археологічний музей.

У 1986 р. готувалася до захисту дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за

темою «История племен степного Поднепровья в середине I тысячелетия нашей эры». Дані про захист нам знайти не вдалося.

Л. М. Рутківська досліджувала проблеми античних ремесел, керамічного виробництва давнього населення Середньої Азії, а також історичного розвитку скотарських племен степової України I тис. н. е. та взаємовідносин кочовиків і слов'ян в середині — другій половині I тис. н. е.

Досліджувала пам'ятки на території Туркменії, зокрема стародавній Мерв, поселення IV—V ст. Капулівка на Нижньому Дніпрі та ранньослов'янське поселення Стецівка у Потясминні.

Републіковано за:
Толочко (ред.) 2015, з доповненнями.

ДРУКОВАНІ ПРАЦІ | PUBLISHED PAPERS

1957

Рутковская, Л. М. 1957. Об одной группе среднеазиатских культовых сосудов. *Труды Среднеазиатского государственного университета им. В. И. Ленина, новая серия*, 111: Исторические науки, 25: Археология Средней Азии, 4, с. 133-137.

Rutkovskaia, L. M. 1957. Ob odnoi gruppe sredneaziatskikh kultovykh sosudov. *Trudy Sredneaziatskogo gosudarstvennogo universiteta im. V. I. Lenina, novaia seriia*, 111: Istoricheskie nauki, 25: Arkheologiya Srednei Azii, 4, s. 133-137.

1958

Рутковская, Л. М. 1958. Парфянская керамика древнего Мерва. *Советская археология*, 3, с. 120-133.

Rutkovskaia, L. M. 1958. Parfianskaia keramika drevnego Merva. *Sovetskaia arkheologiya*, 3, s. 120-133.

1961

Исламов, О. И., Рутковская, Л. М. 1961. Каменные орудия из Таш-Тепе под Ташкентом. *Советская археология*, 3, с. 272-276.

Islamov, O. I., Rutkovskaia, L. M. 1961. Kamennye orudiia iz Tash-Tepe pod Tashkentom. *Sovetskaia arkheologiya*, 3, s. 272-276.

1962

Рутковская, Л. М. 1962. Античная керамика Древнего Мерва. *Труды Южно-Туркменистанской археологической комплексной экспедиции*, II, с. 41-116.

Rutkovskaia, L. M. 1962. Antichnaia keramika Drevnego Merva. *Trudy Iuzhno-Turkmenistanskoi arkheologicheskoi kompleksnoi ekspeditsii*, II, s. 41-116.

Рутківська, Л. М. 1962. Про одну групу сасанідських глеків. *Археологія*, XIV, с. 109-115.

Rutkivska, L. M. 1962. Pro odnu hrupu sasanidskykh hlekiv. *Arkheolohiia*, XIV, s. 109-115.

1963

Рутковская, Л. М. 1963. Античная и раннесредневековая керамика Мерва. Автореферат диссертации к. и. н. МГУ.

Rutkovskaia, L. M. 1963. *Antichnaia i rannesrednevekovaia keramika Merva*. Avtoreferat dissertatsii k. i. n. MGU

1964

Рутковская, Л. М. 1964. К истории керамического производства Южной Туркмении. *Советская археология*, 2, с. 221-227.

Rutkovskaia, L. M. 1964. K istorii keramicheskogo proizvodstva Iuzhnoi Turkmenii. *Sovetskaia arkheologiya*, 2, s. 221-227.

1965

Рутківська, Л. М. 1965. Степові кочівники та Київська Русь IX—X ст. *Український історичний журнал*, 11, с. 88-92.

Rutkivska, L. M. 1965. Stepovi kochivnyky ta Kyivska Rus IX—X st. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 11, s. 88-92.

1966

Телегін, Д. Я. (ред.). 1966. *Археологічні пам'ятки Української РСР (Короткий список)*. Київ.

Telehin, D. Ya. (ed.). 1966. *Arkheolohichni pam'iatky Ukrainskoi RSR (Korotkyi spysok)*. Kyiv.

- * За інформацією із автореферату докторської дисертації, відомо, що в цьому виданні Л. М. Рутківська складала список пам'яток кочових племен.
According to the dissertation's abstract, it is known that in this publication L. M. Rutkivska compiled list of nomadic tribes sites

1967

Махно, Е. В., Рутковская, Л. М. 1967. Разведка 1966 г. Полтавской области. *Археологические исследования на Украине 1965 – 1966 гг.*, I, с. 215-223.

Makhno, E. V., Rutkovskaia, L. M. 1967. Razvedka 1966 g. Poltavskoi oblasti. *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine 1965 – 1966 gg.*, I, s. 215-223.

Рутківська, Л. М. 1967. Могильник перших століть нашої ери у с. Піщане в Криму (з матеріалів кафедри археології Київського університету). *Вісник Київського університету. Серія історія та право*, I, с. 80-86.

Rutkivska, L. M. 1967. Mohylnyk pershykh stolit nashoi ery u s. Pishchane v Krymu (z materialiv kafedry arkheolohii Kyivskoho universytetu). *Visnyk Kyivskoho universytetu. Serii istoriia ta pravo*, I, s. 80-86.

1968

Рутковская, Л. М. 1968. Археологические памятники пограничья Лесостепи и Степи. *Археологические исследования в Украине в 1967 г.*, II, с. 204-207.

Rutkovskaia, L. M. 1968. Arkheologicheskie pamiatniki pogranchia Lesostepi i Step. *Arkheologicheskie issledovaniia v Ukraine v 1967 g.*, II, s. 204-207.

Рутковская, Л. М. 1968. Бронзовая статуэтка из Беговата. *Советская археология*, 1, с. 255-260.

Rutkovskaia, L. M. 1968. Bronzovaia statuetka iz Begovata. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 255-260.

1969

Рутківська, Л. М. 1969. Кочовики та землероби на території степової України в середині I тис. н. е. *Археологія*, XXII, с. 149-160.

Rutkivska, L. M. 1969. Kochovyky ta zemleroby na terytorii stepovoi Ukrainy v seredyni I tys. n. e. *Arkheolohiia*, XXII, s. 149-160.

Рутковская, Л. М. 1969. Исследование стойбищ скотоводов на левом берегу Орели. *Археологические открытия в 1968 г.*, с. 317-318.

Rutkovskaia, L. M. 1969. Issledovanie stoibishch skotovodov na levom beregu Oreli. *Arkheologicheskie otkrytiia v 1968 g.*, s. 317-318.

1970

Рутківська, Л. М. 1970. Поселення IV – V ст. н. е. в с. Капулівка на Нижньому Дніпрі. *Археологія*, XXIV, с. 194-216.

Rutkivska, L. M. 1970. Poselennia IV – V st. n. e. v s. Kapulivka na Nyzhnomu Dnypri. *Arkheolohiia*, XXIV, с. 194-216.

Рутковская, Л. М. 1970. Раннесредневековые памятники Левобережья Днепра. *Археологические открытия в 1969 г.*, с. 275-276.

Rutkovskaia, L. M. 1970. Rannesrednevekoveye pamiatniki Levoberezhia Dnepra. *Arkheologicheskie otkrytiia v 1969 g.*, s. 275-276.

1971

Рутковская, Л. М. 1971. Раскопки в Жовнине. *Археологические открытия в 1970 г.*, с. 288-289.

Rutkovskaia, L. M. 1971. Raskopki v Zhovnine. *Arkheologicheskie otkrytiia v 1970 g.*, s. 288-289.

Рутковская, Л. М. 1971. Исследование раннеславянских памятников на р. Орель в 1968 г. *Археологические исследования в Украине в 1968 г.*, III, с. 47-49.

Rutkovskaia, L. M. 1971. Issledovanie ranneslavianskikh pamiatnikov na r. Orel v 1968 g. *Arkheologicheskie issledovaniia v Ukraine v 1968 g.*, III, s. 47-49.

1972

Рутковская, Л. М. 1972. Раскопки черняховского могильника в с. Жовнино. В: Баран, В. Д. (ред.). *Тези пленарних і секційних доповідей (результати польових археологічних досліджень 1970 – 1971 років на території України)*. Одеса, с. 297-300.

Rutkovskaia, L. M. 1972. Raskopki cherniakhovskogo mogilnika v s. Zhovnino. In: Baran, V. D. (ed.). *Tezy plenarnykh i sektsiinykh dopovidei (rezultaty polovoykh arkheolohichnykh doslidzhen 1970 – 1971 rokiv na terytorii Ukrainy)*. Odessa, s. 297-300.

Рутківська, Л. М. 1972. Деякі особливості розвитку племен степової України в ранньому середньовіччі. В: Бідзяля, В. І. (ред.). *Матеріали XIII конференції інституту археології АН УРСР, присвяченої 50-річчю Академії наук Української РСР (Київ, 1968 р.)*. Київ: Наукова думка, с. 280-282.

Rutkovska, L. M. 1972. Deiaki osoblyvosti rozvytku plemen stepovoi Ukrainy v rannomu serednovichchi. In: Bidzialia, V. I. (ed.). *Materialy XIII konferentsii instytutu arkheolohii AN URSS, prysviachenoi 50-richchii Akademii nauk Ukrainsoi RSR (Kyiv, 1968 r.)*. Kyiv: Naukova dumka, s. 280-282.

Рутківська, Л. М. 1972. До питання про найдавніші болгарські племена на території України. *Вісник АН УРСР*, 10, с. 44-52.

Rutkivska, L. M. 1972. Do pytannia pro naidavnishi bolharski plemena na terytorii Ukrainy. *Visnyk AN URSS*, 10, s. 44-52.

Рутківська, Л. М. 1972. Дослідження поблизу с. Жовнин Чекраської області. *Археологічні дослідження в Україні в 1969 р.*, IV, с. 224-229.

Rutkivskaia, L. M. 1972. Doslidzhennia poblyzu s. Zhovnyn Chekraskoi oblasti. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini v 1969 r.*, IV, s. 224-229.

1973

Рутковская, Л. М. 1973. Раскопки раннеславянского могильника близ Киева. *Археологические открытия в 1972 г.*, с. 329.

Rutkovskaia, L. M. 1973. Raskopki ranneslavianskogo mogilnika bliz Kiev. *Arkheologicheskie otkrytiia v 1972 g.*, s. 329.

Рутківська, Л. М. 1973. З історії етнічних зв'язків в Подніпров'ї. В: Шевченко, Ф. П. (ред.). *Середні віки на Україні*. Київ: Наукова думка, 2, с. 68-73.

Rutkivska, L. M. 1973. Z istorii etnichnykh zv'iazkiv v Podniprovi. In: Shevchenko, F. P. (ed.). *Seredni viky na Ukraini*. Kyiv: Naukova dumka, 2, s. 68-73.

Рутковская, Л. М. 1973. Т. Н. Сенигова. Средневековый Тараз. Алма-Ата, 1972. *Советская археология*, 3, с. 291-292.

Rutkovskaia, L. M. 1973. T. N. Senigova. Srednevekovyi Taraz. Alma-Ata, 1972. *Sovetskaia arkheologiya*, 3, s. 291-292.

1974

Рутковская, Л. М. 1974. О стратиграфии и хронологии древнего поселения около с. Стецовка на р. Тясмине. В: Третьяков, П. Н. (ред.). *Раннесредневековые восточнославянские древности*. Ленинград: Наука, с. 22-39.

Rutkovskaia, L. M. 1974. Ostratigrafii i khronologii drevnego poseleniia okolo s. Stetsovka na r. Tiasmine. In: Tretiakov, P. N. (ed.). *Rannesrednevekovye vostochnoslavianskie drevnosti*. Leningrad: Nauka, s. 22-39.

1975

Рутківська, Л. М. 1975. Пам'ятки кочових племен Степового Подніпров'я IX—XII ст. В: Довженко, В. Й (відп. ред.). *Археологія Української РСР*. Київ: Наукова думка, 3: Ранньослов'янський та давньоруський період, с. 435-443.

Rutkivska, L. M. 1975. Pam'iatky kochovykh plemen Stepovoho Podniprovia IX—XII st. In: Dovzhenko, V. Y (ed.). *Arkheolohiia Ukrainskoi RSR*. Kyiv: Naukova dumka, 3: Rannoslov'ianskyi ta davnoruskyi period, s. 435-443.

1978

Рутківська, Л. М. 1978. Булгари, болгары. В: Бажан, М. П. (ред.). *Українська радянська енциклопедія*. Київ: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 2, с. 69.

Rutkivska, L. M. 1978. Bulhary, bolhary. In: Bazhan, M. P. (ed.). *Ukrainska radianska entsyklopediia*. Kyiv: Holovna redaktsiia Ukrainskoi radianskoi entsyklopedii, 2, s. 69.

Рутківська, Л. М. 1978. Булгарія, Болгарія, Волзько-Камська. В: Бажан, М. П. (ред.). *Українська радянська енциклопедія*. Київ: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 2, с. 69.

Rutkivska, L. M. 1978. Bulhariia, Bolhariia, Volzko-Kamska. In: Bazhan, M. P. (ed.). *Ukrainska radianska entsyklopediia*. Kyiv: Holovna redaktsiia Ukrainskoi radianskoi entsyklopedii, 2, s. 69.

1979

Рутковская, Л. М. 1979. Археологические памятники IV—VI вв. в районе Кременчугского моря (Украина). *Slovenska archeologia*, XXVII, с. 117-164.

Rutkovskaia, L. M. 1979. Arkheologicheskie pamiatniki IV—VI vv. v raione Kremenchugskogo moria (Ukraina). *Slovenska archeologia*, XXVII, s. 117-164.

Рутківська, Л. М. 1979. Гунни. В: Бажан, М. П. (ред.). *Українська радянська енциклопедія*. Київ: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 3, с. 214.

Rutkivska, L. M. 1979. Hunny. In: Bazhan, M. P. (ed.). *Ukrainska radianska entsyklopediia*. Kyiv: Holovna redaktsiia Ukrainskoi radianskoi entsyklopedii, 3, s. 214.

1986

Рутковская, Л. М. 1986. История племен степного Поднепровья в середине I тысячелетия нашей эры. Автореферат д. и. н. МГУ.

Rutkovskaia, L. M. 1986. Istoriia plemen stepnogo Podneprov'ia v seredine I tysiacheletii nashei ery. Avtoreferat d. i. n. MGU.

1996

Рутковська, Л. М. 1996. Слово про вченого. В: Буйських, С. Б (ред.). *Мир Ольви. (Памятник исследователю и исследование памятника)*. Матеріали юбилей-

ных чтений, посвященных 90-летию со дня рождения Л. М. Славина (1906 – 1996). Киев: ИА НАНУ, с. 51-54.

Rutkovska, L. M. 1996. Slovo pro vchenoho. In: Buisikikh, S. B (ed.). *Mir Olvii. (Pamiatnik issledovatelii i issledovanie pamiatnika). Materialy iubileinykh chtenii, posviashchennykh 90-letiiu so dnia rozhdeniia L. M. Slavina (1906 – 1996).* Kiev: IA NANU, s. 51-54.

2002

Рутковская, Л. М. 2002. К происхождению этнического термина славяне. В: Крижицкий, С. Д. (ред.). *Сучасні проблеми археології.* Київ: ІА НАНУ, с. 208-210.

Rutkovskaia, L. M. 2002. K proiskhozhdeniiu etnicheskogo termina slaviane. In: Kryzhytskyi, S. D. (ed.). *Suchasni problemy arkheolohii.* Kyiv: IA NANU, s. 208-210.

Рутківська, Л. 2002. Незабутні зустрічі. *Слово і час*, 10, с. 78-80.

Rutkivska, L. 2002. Nezabutni zustrichi. *Slovo i chas*, 10, s. 78-80.

2008

Рутківська, Л. М. 2008. Незабутні зустрічі. *Українська біографістика*, 4, с. 383-391.

Rutkivska, L. M. 2008. Nezabutni zustrichi. *Ukrainska biohrafistyka*, 4, s. 383-391.

ЛІТЕРАТУРА

Мезенцева, Г. 1997. *Дослідники археології України: Енциклопедичний словник-довідник.* Чернівці: Рада, с. 147.

Толочко, П. П. (ред.). 2015. Рутківська Лукерія Маркіянівна. *Інститут археології Національної Національної академії наук України. 1918 – 2014.* Київ: АДЕФ-Україна, с. 575.

REFERENCES

Mezentseva, H. 1997. *Doslidnyky arkheolohii Ukrainy: Entsyklopedychnyi slovnyk-dovidnyk.* Chernihiv: Rada, s. 147.

Tolochko, P. P. (ed.). 2015. Linka Nadiia Volodymyrivna. *Instytut arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. 1918 – 2014.* Kyiv: ADEF-Ukraine, s. 575.

Упорядник

Я. В. Володарець-Урбанович

ЗМІСТ

ВСТУП	3
-------------	---

НАУКОВА СПАДЩИНА

Абашина, Н. С. В. Д. Баран — дослідник історичних витоків українського народу	5
---	---

ДО ВИТОКІВ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Касюк, А. Ф. Барыскавічы 1 — паселішча V—XI ст. у Мазырскім Палессі.	19
Пуголовок, Ю. О. Новітні дослідження Опішненського городища ...	53
Колода, В. В. Роменська садиба на городищі Коропів Хутори	61
Прищепа, Б. А. Житла райковецької культури в басейні р. Горині ...	73

ВІРУВАННЯ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН

Горбаненко, С. А. «Магічний» посуд давніх слов'ян.	93
---	----

ДИСКУСІЇ

Володарець-Урбанович, Я. В. Речі побутово-ремісничого характеру в складі слов'янських скарбів кола Мартинівки	113
---	-----

БІБЛІОТЕКА СЛАВІСТА

Надія Володимирівна Лінка. Бібліографічний покажчик	139
Лукерія Маркіянівна Рутківська. Бібліографічний покажчик	142

CONTENTS

PREAMBLE	3
----------------	---

SCIENTIFIC HERITAGE

Abashyna, N. S. V. D. Baran — researcher of the historical origins of the Ukrainian people.	5
--	---

AT THE ORIGINS OF KYIV RUS

Kasiuk, A. F. Baryskavichy 1 — settlement 5 th —11 th century AD in Mazyr Palesie	19
Puholovok, Y. O. The newest investigations of Opishne hillfort.	53
Koloda, V. V. Romny homestead at Koropovy Khutora fortified settlement	61
Pryshchepa, B. A. Dwellings of Raikovetska culture in the basin of the Horyn River.	73

THE BELIEFS OF ANCIENT SLAVS

Gorbanenko, S. A. «Magical» vessels of the ancient Slavs	93
--	----

DISCUSSIONS

Volodarets-Urbanovich, Ia. V. Items of domestic-handicraft character in Slavs hoards type of Martynivka	113
---	-----

SLAVISTIC LIBRARY

Nadiya Vladimirovna Linka. Bibliographic index.	139
Lukeria Markiyaniivna Rutkovskaya. Bibliographic index.	142

Оформлення обкладинки А. В. Панікарський
Комп'ютерна верстка С. А. Горбаненко
Виготовлення карт Я. В. Володарець-Урбанович
Надруковано в авторській редакції

Підп. до друку 18.02.2019. Формат 84 × 108/16. Папір офс. № 1.
Гарн. Book Antiqua. Друк офс. Ум.-друк. арк. 15,8. Обл.-вид. арк. 14,25.
Наклад 100 прим. Зам. №.
Тираж віддруковано ТОВ «Майдан»,
61002, Харків, вул. Чернишевська, 59. Тел.: (057) 700-37-30
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.